Jan van den Broek

Een rondje Zuidlaardermeer

Aantekeningen bij de ‘Drentse oorlog’ (1227-1232) en de grens tussen Groningen en Drenthe

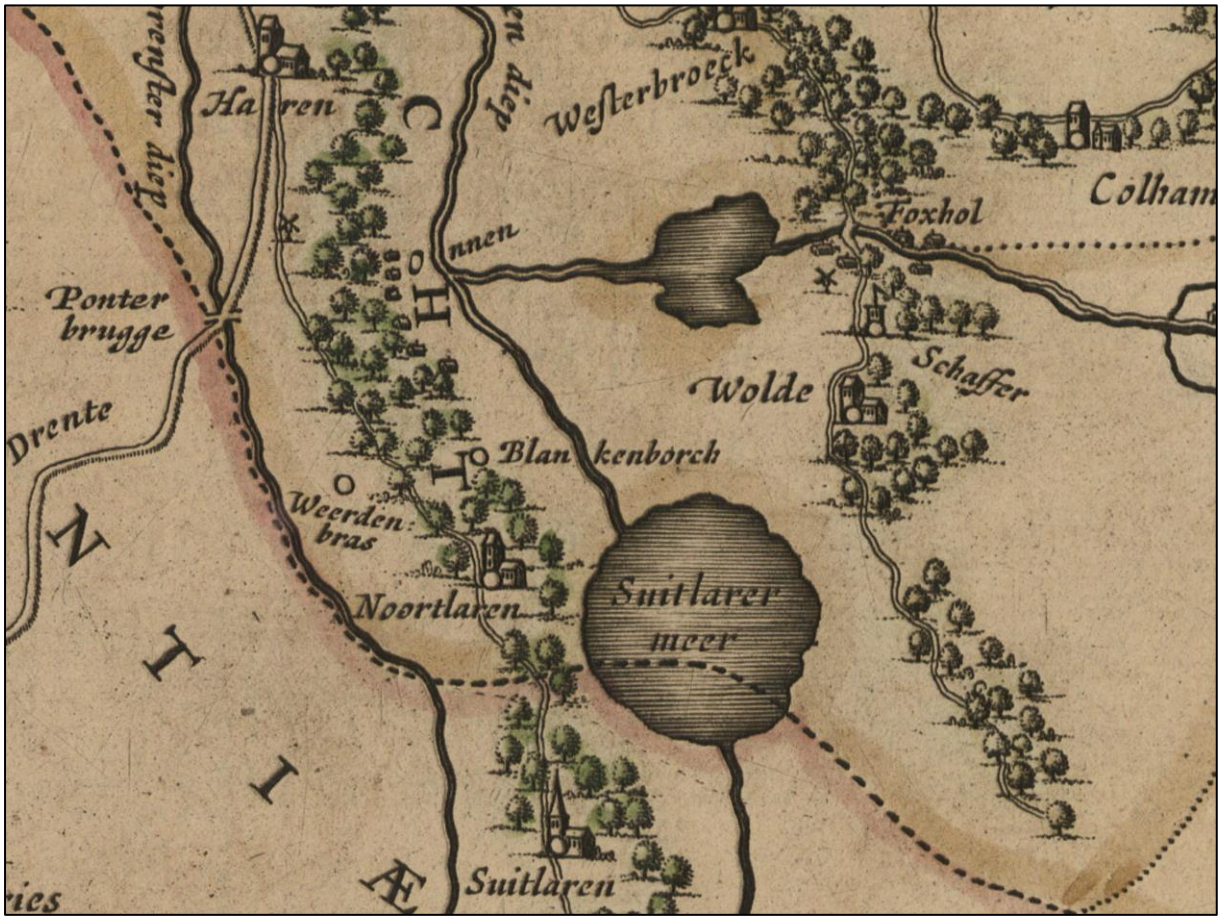

Groningen 2017

Laatste wijziging: 20-2-2020 12:28

Op de voorpagina:

Uitsnede uit de Kaart van de provincie Groningen, gemaakt door Barthold Wicheringe en te Amsterdam uitgegeven door Willem Jansz. Blaeu (1635)

GrA 1536-7658

Inhoud

Een kunstmatige grens 1

Nutzpete en het Bolwerk 2

Kadertekst: ***Vier Lares*** 9

Nadere analyse van enkele passages uit de Narracio 11

Kadertekst: ***Hoe oud is de kerk in Zuidlaren?*** 17

Een verschoven grens? 19

Het einde van de 'Drentse oorlog' en Lippingegoed 25

Midlaren en Noordlaren 27

Oosterwolde, Drenterwolde en Wold 29

Nog meer verschillen 34

De parochie Noordlaren 37

Kadertekst: ***De 'persona' van Groningen*** 40

Kropswolde 42

De persona van Groningen en de kapel te Kropswolde 49

Wolfsbarge en Zuidlaren 53

De afscheiding van de kapel te Wolfsbarge 57

De parochie Wolfsbarge 62

Kadertekst: ***De parochie Wolfsbarge gered*** **(GrA 2100-920)** 64

Geen uitsluitsel 65

Verschuivende grenzen 67

Het 'Bolwerkje' te Wolfsbarge 71

Argumenten op een rijtje 75

De 'munitio Threntonum' en 'veste up der were' 76

Kadertekst: ***Zou ook de Borg een landweer kunnen zijn?*** 79

Blankeweer, Blankenborg en Blankevoort 80

Tot slot 88

Bijlage 1: ***Perfide Drenten*** 89

Bijlage 2: ***Een stukje Kropswolde ten westen van de Hunze*** 93

Bijlage 3: ***De bolwerken te Wolfsbarge en Noordlaren opnieuw bezet*** 101

Gebruikte literatuur 105

Afkortingen 108

Overzichtskaartje

Aangegeven zijn de voor dit verhaal belangrijkste plaatsen, de grens tussen Groningen en Drenthe en de locaties van de 13^{e}-eeuwse versterkingen bij Noordlaren en Wolfsbarge.

Een rondje Zuidlaardermeer

Aantekeningen bij de 'Drentse oorlog' (1227-1232) en de grens tussen Groningen en Drenthe

Een kunstmatige grens

In het *Historisch Jaarboek Groningen 2016* publiceerde Diana Spiekhout een artikel over de versterkingen waarmee bisschop Frederik van Blankenheim in de jaren 1400-1401 de stad Groningen van de buitenwereld wilde afsnijden om haar in het gareel te dwingen.[1] In een oorkonde uit het jaar 1405 worden die versterkingen opgesomd. Van twee ervan wordt wel de naam ('Blankeweer' en 'Blankevoort') maar geen locatie genoemd, van de drie andere is het andersom: die hebben geen naam, maar worden aangeduid door vermelding van de plaats waar ze waren opgericht: te Peize, in Eelde en op Ammerkehorn.[2] De meeste aandacht besteedt Diana Spiekhout aan de sporen van versterkingen tussen Glimmen en Noordlaren.

Naar aanleiding van dit artikel heb ik mijn gedachten nog eens laten gaan over het thema 'omstreden grenzen en burchten' dat ik eerder in een kadertekst van *Groningen, een stad apart* heb besproken,[3] en mij meer in het bijzonder afgevraagd of er in de bronnen misschien nog wat naders te vinden is over de geschiedenis van de provinciegrens tussen Groningen en Drenthe, die tussen Noordlaren en Midlaren dwars op de as van de Hondsrug staat en een erg kunstmatige indruk wekt.[4] Deze vraag was het begin van een zoektocht langs allerhande bronnen die betrekking hebben op het gebied rond het Zuidlaardermeer. De onderstaande aantekeningen zijn daarvan het resultaat.

---

1 Diana Spiekhout, 'De vijf van Frederik', in: *Historisch Jaarboek Groningen*, 2016, 30-45.

2 Zie voor Ammerkehorn: Jan van den Broek, 'Drie vergeten toponiemen: Omerke, Edikan en Ammerkehorn', in: *Stad & Lande: het verhaal van Groningen* 25 (2016), nr. 1, p. 12-17.

3 Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007) 296-297.

4 Zie ook D.P. Blok in: J. Heringa e.a. (red.) *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985), 144. Inmiddels is een publicatie verschenen waarvan de auteur meedeelt het waarschijnlijk te achten dat de grens tussen Groningen en Drenthe oorspronkelijk door het Besloten Veen heeft gelopen (Ingrid Schenk, *Kroniek van het Noordlaarderbos, de woelige achtertuin van de stad Groningen* (Assen 2016) 16).

Nutzpete en het Bolwerk

In het genoemde artikel bestrijdt Diana Spiekhout de opvatting dat de sporen van een oude versterking aan het Besloten Veen ten noorden van Noordlaren, plaatselijk bekend als 'het Bolwerk', uit de 13e eeuw dateren. Ze acht het aannemelijker dat deze versterking onderdeel is geweest van een door Frederik van Blankenheim in 1400 of 1401 aangelegde landweer en is van mening dat ze mogelijk geïdentificeerd kan worden als het kasteel Blankeweer.

Van het Bolwerk resteren tegenwoordig niet veel meer dan wat kleine hoogteverschillen en verkleuringen die op de hoogtekaart en satellietfoto's zichtbaar zijn. Toen de Leidse oudheidkundige L.J.F. Janssen hier halverwege de 19e eeuw een kijkje nam trof hij nog enkele concentrische wallen aan, die in hoogte varieerden van 1,5-2,5 meter en een breedte hadden van 12 meter. De wallen waren dicht begroeid, zodat Janssen geen precieze waarnemingen kon doen. Hij schatte echter dat het door de wallen omsloten binnenterrein een doorsnee van 40-50 meter moest hebben. Hij vond hier ook resten van oude bakstenen van een groot formaat die volgens hem uit de 13e-15e eeuw zouden kunnen dateren.[5] Dat wijst erop dat hier een bakstenen gebouw heeft gestaan dat zowel omstreeks 1230 als in 1400 of 1401 kan zijn opgericht.

Links: Sporen van 'het Bolwerk' in een perceel ten noorden van de Kampsteeg onder Noordlaren.

(Bing Maps)

Rechts: Uitsnede uit een manuscriptkaart waarop de Hereweg en het gebied ten noorden van Noordlaren zijn afgebeeld (GrA 1536-999; eerste helft van de 18e eeuw).

De blijkbaar waterhoudende grachten van het Bolwerk zijn aangegeven met vage lichtblauwe cirkels.
De bruine verticale lijn links van het midden is de huidige Zuidlaarderweg.

[5] L.J.F. Janssen, *Drenthsche oudheden* (Leiden 1848), pp. 142-143.

Op grond van de situatie in het veld en een middeleeuwse bron die bekend staat als *Quedam Narracio*, (''n Verhaal') en die ik in het vervolg kortweg *Narracio* noem, heeft Gerrit Overdiep in 1963 het idee gelanceerd dat we bij het Bolwerk te maken hebben met de Drentse versterking die *Nutzpete*, *Nutspete* of *Mitspete* heette en die, zoals de *Narracio* meedeelt, *prope Groninge* ('bij Groningen') gelegen was.[6] Afgezien van 10 vermeldingen in de *Narracio* komt dit toponiem ook voor in twee akten van 21 juli 1233.[7] Er is geen enkel handschrift waaruit met zekerheid blijkt hoe we dit woord moeten lezen. In het hierna volgende gebruik ik de spelling 'Nutzpete' die voorkomt in een Utrechts handschrift en ook door Hans van Rij in zijn uitgave en vertaling van de *Narracio* wordt gebruikt.[8]
Ook vanuit de etymologie valt weinig zinnigs over deze naam te zeggen. Het element '*-spete'* doet aan het werkwoord 'spitten' denken en zou betrekking kunnen hebben op een ontginning (zoals in het geval van Elspeet en Nunspeet)[9] of – en dat lijkt me hier meer voor de hand te liggen – op een gracht-met-wal die als grensmarkering of verdedigingslijn (landweer) is aangelegd.

Overigens vergist Overdiep zich wanneer hij suggereert dat Nutzpete de naam was van een Drents fort. Uit de *Narracio* blijkt dat Nutzpete er al was vóórdat de Drenten daar een versterking bouwden. Het woord moet dus de benaming zijn van een gebied of een door mensen gemaakt element in het landschap.

Tegen Overdieps visie – die ik in *Groningen, een stad apart* heb overgenomen – voert Diana Spiekhout een drietal argumenten aan. In de eerste plaats wijst ze erop dat Nutzpete 'niet kan worden gelokaliseerd door toponiemen'. Ik neem aan dat ze daarmee bedoelt dat het toponiem Nutzpete spoorloos uit de overlevering is verdwenen en ook niet op landkaarten staat. Dat de naam is verdwenen klopt, maar als argument is het verdwijnen van een naam niet sterk. Wie de oude archieven bestudeert komt wel vaker namen tegen die niet meer te localiseren zijn.

Haar tweede bezwaar lijkt van meer gewicht: ze wijst erop dat tussen de stad Groningen en Noord-Drenthe veel meer omgrachte terreinen hebben gelegen dan het Bolwerk alleen. Volgens de auteur komen die alle 'evengoed' in aanmerking om te worden aangewezen als Nutzpete.
Maar ook dit argument is niet overtuigend; in elk geval kan er verschillend over worden gedacht. Het mag zo zijn dat er in de bedoelde streek ook sporen van andere versterkingen worden aangetroffen, de situatie bij het Besloten Veen springt er wel degelijk uit. De Hondsrug is op deze plek maar een kilometer breed en wordt gekruist door een oud beekdal. De rug vertoont op deze plaats een zodanige 'deuk', dat de noordwest-zuidoost over de Hondsrug lopende weg als een echte pasweg moet worden beschouwd. Een betere plek om met geringe middelen en een minimum aan inspanning die weg af te sluiten is er in de wijde omgeving niet. De strategische betekenis van deze plaats is rond 1400 benut door Frederik

---

6 QN 34 (*Quedam Narracio* caput 34). De meest recente uitgave (met vertaling) van de *Narracio* dateert van 1989: Hans van Rij (ed. en vert.), *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989). Zie G. Overdiep, 'Mitspete of Nutspete', in: *De Nieuwe Drenthse Volksalmanak* 81, 1963. 241-247.

7 Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU) II 859 en 860 en OGD I 94. In OSU II 859 staat niet Nutspete of Mitspete, maar 'Mitsepe'.

8 Het Utrechts Archief, Archief van het Domkapittel (toegang 216) inv.nr. 52a.

9 Gerald van Berkel en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen; herkomst en historie* (Utrecht 2007) 125 en 327.

van Blankenheim, maar heeft evenzeer gegolden voor de Drenten die in de jaren 1227-1232 invallers vanuit noordelijke richting wilden tegenhouden.

Wat met woorden slechts moeizaam en met veel woorden te omschrijven is, zien we in één oogopslag op de hoogtekaart: het Bolwerk ligt op de zuidelijke flank van een laagte die een natuurlijke grens vormt tussen het Gorecht in het noorden en Drenthe in het zuiden.

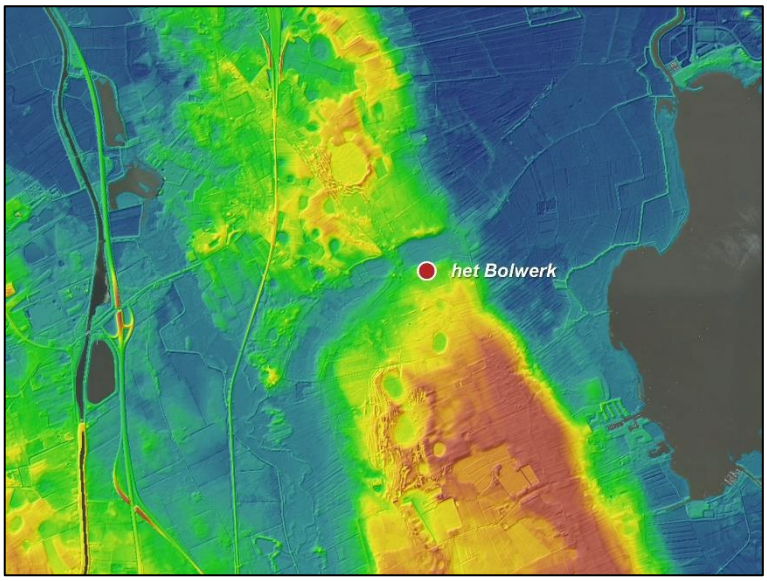

Het voormalige beekdal dat tussen Glimmen in het noorden en Noordlaren in het zuiden de Hondsrug doorsnijdt, vormt de natuurlijke grens tussen het bij Groningen horende Gorecht en Drenthe.

Bron: AHN-2.

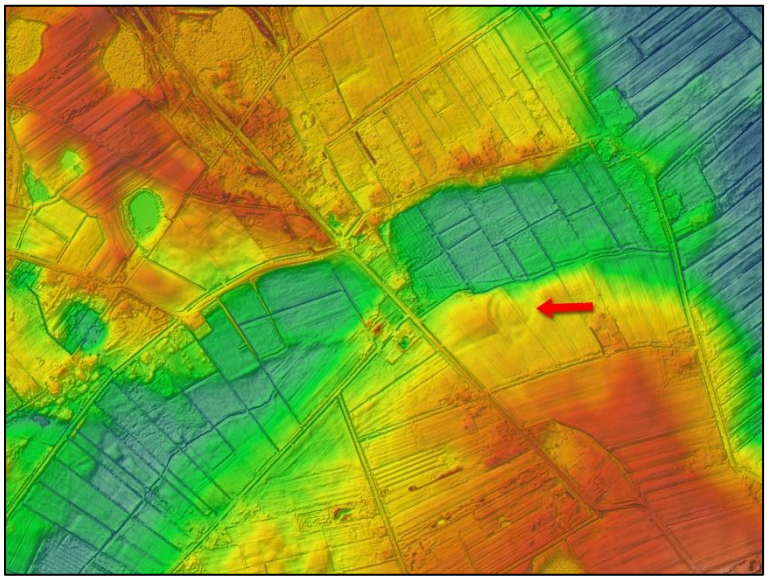

Wat in het veld niet zichtbaar is laat de hoogtekaart zien: sporen van een middeleeuws fort en landweren.

Bron: AHN-2.

Maar de unieke ligging van het Bolwerk is niet het enige wat het vermelden waard is. De door Diana Spiekhout bedoelde sporen van andere forten liggen allemaal verder naar het noorden, dat wil zeggen: niet op Drents grondgebied, maar binnen de grenzen van de prefectuur.
De ligging buiten Drenthe is echter wél het derde en meest zwaarwegende bezwaar dat tegen de opvatting van Overdiep wordt aangevoerd. Maar als dit bezwaar voor het Bolwerk geldt, moet het natuurlijk ook, en zelfs nog in sterkere mate, gelden voor die andere 'kandidaat-Nutzpetes'. Overdiep onderkende dit bezwaar ook, maar was van mening dat het van minder gewicht is dan het lijkt: 'De grenzen, die de Landschap Drenthe in de middeleeuwen had volgens de Drenten zelf, behoeven niet te hebben samengevallen met de

grenzen die Drenthe toen had volgens de administratie van de in het verre Utrecht zetelende bisschop. Bovendien is de strategisch meest geschikte plaats voor een versterking niet noodzakelijk ook staatsrechtelijk verantwoord'.
Overdiep laat de mogelijkheden dus open: óf het Bolwerk is in Drenthe opgeworpen maar de grens is later naar het zuiden opgeschoven, óf het Bolwerk is op het territorium van de prefectuur gebouwd vanwege de strategische kwaliteiten van deze plek.

De vraag die we in dit verband moeten stellen is deze: hoe zeker weten we eigenlijk dat de grens ten tijde van de 'Drentse oorlog' al lag waar ze nu ligt? Het – wellicht verrassende – antwoord luidt: dat weten we niet, laat staan dat we het zeker weten.

Wilhelmus Frederici, de bekende pastoor van de Sint Maartenskerk die rond het jaar 1500 de Groninger staatszaken leidde, gaf in het begin van zijn in 1489 aangevangen geschiedwerk over de Friezen (dat overigens nooit meer dan een begin is geworden) antwoord op de destijds in politieke zin relevante vraag of de stad Groningen in Friesland ligt of bij Drenthe hoort. Volgens Frederici kon Groningen niet in Drenthe liggen, 'aangezien Midlaren al boven mensenheugenis de grens vormt van Drenthe'.[10]
Het zal ongetwijfeld zo zijn dat er rond 1500 niemand was die zich iets anders kon herinneren, maar er bestaat geen enkele oude bron waaruit blijkt dat de zuidgrens van het in 1040 en c. 1150 van de rest van Drenthe afgescheiden stuk land dat vanuit de *villa* Groningen werd beheerd, inderdaad gevormd werd door een lijn tussen Noordlaren en Midlaren.[11] Het is dus best mogelijk dat de *Tres Lares* ('de drie Larens') die in een 12e-eeuwse inkomstenlijst van het klooster Werden aan de Ruhr worden genoemd,[12] oudtijds een tot Drenthe behorende drie-eenheid hebben gevormd.[13] De laagte van het Besloten Veen zou dan reeds in 1040 behalve een natuurlijke grens ook een scheiding zijn geweest tussen verschillende jurisdicties. Dat klinkt plausibel, ware het niet dat grenzen over het algemeen erg hardnekkige verschijnselen zijn. Ze verdwijnen of verschuiven vrijwel nooit, ook niet wanneer de omstandigheden veranderen.

---

10 GrA 2041-1590, fol. 5v-6.

11 Volgens Blok is het noordelijke deel van Drenthe onder bisschop Hartbert (c. 1150) van de *pagus Thriente* afgescheiden (D.P. Blok, 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985) 141-170, hier 144-145). Deze visie is door velen overgenomen. Zie bijv. H.A. Groenendijk en W.A.B. van der Sanden, 'Een verdronken weg in het Zuidlaardermeer. Verslag van een ongewoon onderzoek', in: *Drentse Volksalmanak* 2007, 131-187, aldaar 173; J.W. Nicolay en P. den Hengst, 'Synthese: De Bloemert in een regionale context', in: J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*, 2 dln. (Eelde 2008) 615.
Ik houd het erop dat de *comitatus strictio* (het grafelijk gezag) dat in 1040 door de koning samen met een landgoed in de *villa Groninga* aan de Utrechtse kerk werd geschonken, niet alleen van toepassing was op het bij die gelegenheid geschonken *praedium*, maar ook gold in het hele gebied dat vanaf c. 1150 door een burggraaf of prefect werd bestuurd en op grond daarvan 'prefectuur' werd genoemd. Om die reden kan men de afscheiding van Drenthe ook op het jaar 1040 dateren. Zie hiervoor P.N. Noomen, 'Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad', in: *Groningen 1040* (Bedum 1990), 97-144, in het bijzonder 124-125.

12 OGD I 34 (c. 1160).

13 Zie ook Henny Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief', in J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*, 2 dln. (Eelde 2008) 559-575, hier 560.

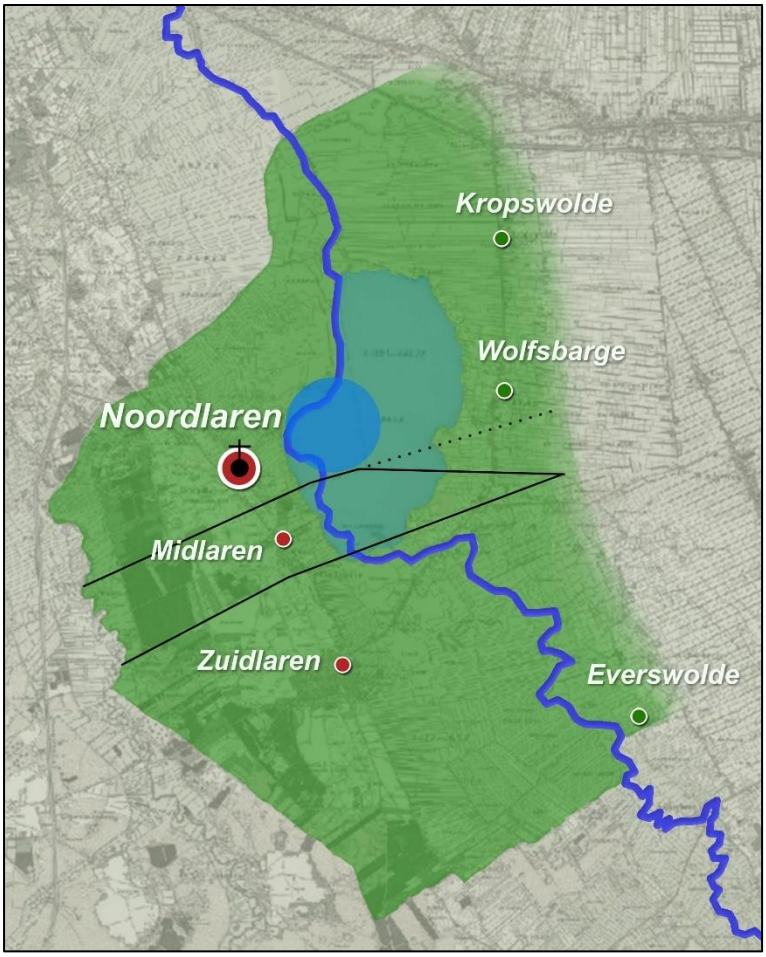

Met een groene kleur is het gebied van de Drie Larens aangegeven.
De kerk van Noordlaren was tot in de tweede helft van de 13e eeuw de enige kerk in 'Lare'.

De met groene stippen aangegeven nederzettingen ten oosten van de Hunze zijn pas in de 13e eeuw ontstaan.

Waarschijnlijk bevindt het oudste deel van het Zuidlaardermeer (in een oorkonde van 1264 *Northlare mare* genoemd) zich ten oosten van het dorp Noordlaren.

Met zwarte lijnen zijn de markegrenzen aangegeven. Gestippeld is het vermoedelijke verloop van de oudste scheidslijn tussen Noordlaren en Midlaren. In het verloop van dit verhaal ga ik daarop nader in.

Er zijn echter nog een paar andere, niet door Gerrit Overdiep genoemde aanwijzingen die voor de juistheid van zijn suggestie pleiten. In het geval van het Bolwerk – niet voor de andere versterkingen waarop Diana Spiekhout wijst – is zelfs een redenering op te zetten waarin de locatie op Gronings grondgebied geen bezwaar tegen, maar juist een aanwijzing vóór de aanname is dat we hier met de Drentse versterking bij Nutzpete van doen hebben. Hiervoor moeten we de tekst van de *Narracio* nog eens nader bekijken en ook enkele aanwijzingen in het veld – waaronder de loop van de markegrenzen in de buurt – onder de loep nemen.

Één van de punten die Overdiep in zijn artikel over Nutzpete niet noemt, is het voorkomen van het toponiem 'Blankenborg' op vele kaarten uit de 17e en 18e eeuw. De spelling van het woord varieert en ook de positie op de kaart is niet steeds hetzelfde.[14] Op de oudste versie van de kaart van Bartold Wicheringe (1616) ligt de met *Blankenborch* aangeduide stip ten noorden van Noordlaren, maar ontbreekt een weg. Op de uit 1634 daterende eerste versie van de Drenthe-kaart van Cornelis Pijnacker ligt *Blanckeborg* ten oosten van een weg waarmee zonder twijfel de huidige Zuidlaarderweg bedoeld is, en op de kaart van Ludolf Tjarda van Starkenborg en Nicolaas Visscher uit 1684 ligt de *Blanckenborg* ook in het gebied ten oosten van de Zuidlaarderweg, maar dan vrijwel tegen de Lageweg aan.
Ondanks deze verschillen kan er geen twijfel zijn over het feit dat hier steeds hetzelfde

[14] Ik registreerde de varianten 'Blan(c)keborch', 'Blan(c)keborg', 'Blan(c)kenborch', 'Blan(c)kenborg' en 'Blankenborgh'. Op enkele kaarten is de 'n' aangegeven door een liggend streepje boven de 'e': 'Blankēborch'.

object wordt bedoeld. Net zo min kan wat mij betreft betwijfeld worden of we hier te maken hebben met de plek die we op de eerder besproken manuscriptkaart als 'het Bolwerk' zagen aangeduid en die ook door Diana Spiekhout wordt aangezien voor het op last van Frederik van Blankenheim in 1400 aangelegde fort Blankeweer.[15] Er zijn in deze omgeving eenvoudig geen andere objecten geweest die 'Blankenborg' hadden kunnen worden genoemd. Omgekeerd zou het raar zijn wanneer een object dat tot 1918 in het veld duidelijk zichtbaar is geweest – volgens Overdiep is het terrein in dat jaar geëgaliseerd – niet door de kaartmakers op hun plattegronden zou zijn aangegeven.[16] Het is dan ook heel vreemd dat Theodorus Beckeringh deze versterking niet op zijn kaart heeft ingetekend, terwijl hij Weerdenbras en Blankeweer wél laat zien, zij het alleen schematisch en niet op de juiste plaats.[17]

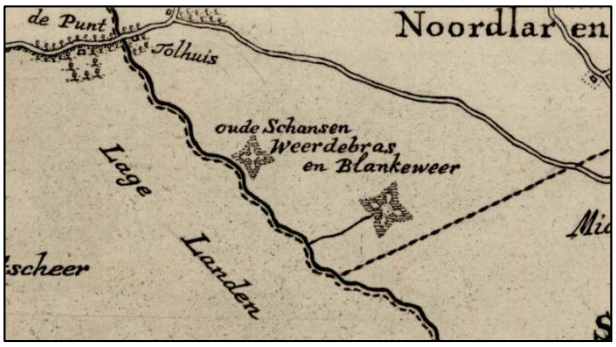

Weerdenbras en Blankeweer staan op kaart van Theodorus Beckering (1781) niet op de juiste plek

GrA T1536-6312

Verder ligt de veronderstelling voor de hand dat de wél op oude kaarten ingetekende, maar – voor zover mij bekend – niet in oude schriftelijke bronnen vermelde Blankenborg naar bisschop Frederik van Blankenheim verwijst, net zoals de in een oorkonde uit 1405 genoemde sterkten 'Blankeweer' en 'Blankevoorde'.[18] Op de Blankenborg en zijn relatie met Blankeweer en Blankevoort kom ik aan het eind van mijn verhaal terug.

---

15 Ten aanzien van de Blankenborg uit Diana Spiekhout zich in haar scriptie uit 2012 veel voorzichtiger: 'De mogelijkheid dat hiermee een sterkte ter hoogte van de Kampsteeg wordt bedoeld kan niet worden uitgesloten' (A.G.M. Spiekhout, *Het kastelenlandschap van het Gorecht (ca. 1150 - ca 1350*). Een interdisciplinaire studie naar de samenhang tussen de landschappelijke ligging, verschijningsvorm en de historische functie van middeleeuwse kastelen in het voormalige Gorecht (Provincie Groningen) 55).

16 Michiel Hegener, *Archeologie van het landschap* ([Amsterdam] 1995) 89. In de inventarisatie die de PPD in 1955 van de historische vestingwerken in de provincie Groningen maakte, wordt meegedeeld dat het terrein omstreeks 1915 is vergraven (GrA 1761-3009 nr. 28 en de bijbehorende kaart GrA 817-231).

17 Ten westen/west-zuidwesten van Noordlaren staan op de Beckeringh-kaart twee versterkingen getekend met de woorden: 'oude schansen Weerdebras en Blankeweer'.

18 OGD II 1221. Deze tekst spelt 'Blanckeweer' en 'Blanckenvoirt'.

De omgeving van het Zuidlaardermeer op een kaart van Menso Alting uit 1697.[19]

Deze Menso Alting (1636-1713), zoon van de bekende predikant Menso Alting, begon zijn loopbaan als syndicus van de stad Groningen en bekleedde vanaf 1666 tot zijn dood vele publieke ambten. Tussen 1686 en 1711 was hij 14 maal burgemeester.

Naast zijn bestuurlijke bezigheden bestudeerde hij de geschiedenis en geografie. Hij heeft zijn best gedaan om topografische elementen die hij in antieke en middeleeuwse bronnen tegenkwam, in kaart te brengen. Dat zijn opvattingen niet altijd overeenstemmen met onze bevindingen zal niemand verbazen, de grote omvang van zijn productie doet dat zeker wel.

In het midden van deze uitsnede zien we het gebied tussen de Drentsche Aa (door Alting aangeduid als *Horense Aha*) en de Hunze. Ten westen van het Zuidlaardermeer staan met drie cirkeltjes en een accolade de *III Lares* (*Tres Lares*, 'de Drie Larens') aangegeven: Noord-, Mid- en Zuidlaren.
Tussen Glimmen (*Glemmene*) en de Drie Larens, ongeveer op de plek van het Bolwerk, staat het woord *Castrum,* links van de Drentsche Aa het woord *Geleconidarum*. Blijkbaar kende Alting het Bolwerk bij Noordlaren en dacht hij dat dit de burcht van de Gelkingen (*Geliconidarum castrum*) was. Deze versterking wordt door abt Menko in de kroniek van Wittewierum vermeld: *castrum in Lenerdawinkel, ubi fuit Gelekonidarum refugium* (de burcht in Lieuwerdawinkel, waar het kwartier van de Gelkingen was.[20]
De voorde ter plaatse van de huidige Punterbrug is aangegeven met twee streepjes.

Op de Hottingerkaart uit 1773-1794 is op de plaats van het Bolwerk een rondje getekend.[21]

Het noorden is links.

19 De uitsnede is afkomstig uit kaart IX van de serie kaarten, behorende bij de *Loca in populis Frisiae, appellatione VII Foederatorum hodie inclutis*, opgenomen in Menso Alting, *Descriptio secundum antiquos, Agri Batavi & Frisii; una cum conterminis. Sive Notitia Germaniae inferioris, Cis & ultra Rhenum; quà hodie est in Dicione VII- Foederatorum* (Amsterdam, 1697).

20 H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 346-347.

21 H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794* (Groningen 2003) kaart 28.

Vier Lares

Uit c. 1160 dateert een lijst waarin inkomsten van het klooster te Werden aan de Ruhr zijn geregistreerd. Daarin lezen we onder meer: *de tribus Laribus due jacent secus flumen Ha, tercia Rudolfi juxta caminatam, 6 solidos* ('van de drie Larens liggen er twee langs de rivier de A, de derde naast de kemenade van Rudolf, 6 schellingen').

Een 'kemenade' (*caminata*) is een ruimte waarin gestookt kan worden, het voor het wonen belangrijkste deel van een huis; in principe is het 't zelfde begrip als 'heerdstee'.

Uit de drie Larens (Noord-, Mid- en Zuidlaren trok het klooster dus een bedrag van 6 schellingen. Dat bedrag is hier niet van belang, wél zijn dat de gegevens betreffende de ligging van de Larens.

Met de rivier de A wordt waarschijnlijk niet de Drentsche Aa bedoeld, ook al vormt dit stroompje de westgrens van de marken van Noord- en Midlaren, zodat men kan zeggen dat Noord- en Midlaren aan de rivier liggen. Ik vermoed echter dat de geciteerde aantekening betrekking heeft op de nederzettingen Noord-, Mid- en Zuidlaren, niet op de marken die bij deze nederzettingen horen. De Drentsche Aa loopt aan de westzijde van de Hondsrug, op relatief grote afstand van de nederzettingen, die alle op de oostelijke helling van de hoogte gelegen zijn. Aangezien het woordje 'A' gebruikt werd als een algemene aanduiding van een waterloop, is er niets tegen om aan te nemen dat daarmee in dit geval de Hunze bedoeld is.[22]
Volgens Henny Groenendijk meanderde de Hunze in de 12e eeuw nog tot bij de kerk van Noordlaren. Verder trof hij de bedding van de Hunze aan op 200 meter ten oosten van de huidige oever van het Zuidlaardermeer bij de Bloemert, ter hoogte van Midlaren dus.[23]
Zuidlaren daarentegen ligt op c. 1000 meter afstand van de oude Hunzebedding. Van de drie Larens ligt Zuidlaren dus het verst van de Hunze af. Van Noordlaren en Midlaren kun je zeggen dat ze *secus flumen Ha* liggen. Dan zou Zuidlaren de plaats geweest zijn waar Roelofs kemenade heeft gestaan.

In de *Narracio* komt het toponiem 'Lare' ook nog op een andere plaats voor. De verteller doelt dan op een versterking aan de Bentheimse kant van de Vecht, niet ver van Coevorden. In mijn *Groningen, een stad apart* heb ik dit Laar abusievelijk voor hetzelfde gehouden als het gebied van Noord-, Mid- en Zuidlaren.[24]
In caput 29 van de *Narracio* wordt verteld over de eerste van de in totaal 3 strafexpedities die bisschop Wilbrand tegen Drenthe ondernam om de dood van zijn voorganger Otto van Lippe te wreken. In de herfst van 1228 viel hij op 6 plaatsen Drenthe binnen. Hij versloeg Roelof van Coevorden, diens broers en de met hen verbonden Drenten. Daarop droegen de Coevorders de sterkten Coevorden en Laar aan de bisschop over. Wilbrand stelde een zekere

[22] Een andere tekst waarin de naam 'A' gebruikt wordt voor de rivier die doorgaans Hunze genoemd wordt, is de Nederduitse vertaling die Herman Elderwolt, pastoor van de Akerk, in 1525 maakte van een akte uit 1321 (GrA 2241-5). Kees Kuiken is evenwel van mening dat met de 'A' de Drentsche Aa bedoeld is (Kees Kuiken, 'Middeleeuwse pastorieën in Groningen: een inleiding', in: *Groninger Kerken* oktober 2012, 81-88, aldaar 85).

[23] Henny Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief', in J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*, 2 dln. (Eelde 2008) 559-575, aldaar 563-564

[24] Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 296 en 297.

Eylward, ‘een verstandig maar wreed man’, aan als slotbeheerder van Coevorden en rechter over Drenthe en liet de schans in ‘Lare’ verwoesten.[25]

Zoals gezegd moeten we dit ‘Lare’ in het Bentheimse zoeken, daar waar nu het plaatsje Laarwald ligt. De vraag is nu hoe en wanneer de Coevorders dit op het gebied van hun buurman gelegen *castrum* in handen hebben gekregen. Hebben ze het zelf daar gebouwd of is het een van oorsprong Bentheimse basis waarvan ze zich eerder meester hebben gemaakt? De *Narracio* weidt er niet over uit, maar uit caput 7 weten we wel dat er al aan het eind van de 12e eeuw vijandschap was tussen de Coevorders en graaf Otto van Bentheim. Graaf Otto was een broer van de toenmalige Utrechtse bisschop Boudewijn II. Otto klaagde bij zijn broer over de overlast die hij ondervond van de Coevorders, die leenmannen van de bisschop waren. Daarop pakte bisschop Boudewijn de heren van Coevorden aan, ontnam hun het fort in het Sallandse Coevorden en liet het, samen met de jurisdictie over Drenthe, beheren door de Hollandse ridder Gijsbrecht Postekin. Enkele jaren later droeg hij alles over aan zijn broer, de graaf van Bentheim.

Op grond van dit verhaal valt echter niet uit te maken of de schans te Laar in oorsprong door de graaf van Bentheim is opgeworpen tegen de Coevorders en later in handen van de vijand is gevallen, of dat het de Coevorders zijn geweest die deze sterkte al veel eerder – ten tijde van bisschop Boudewijn en graaf Otto – hebben gebouwd om van daaruit het verkeer over de Vecht en het land van hun buurman te controleren.

[25] QN 29. In de kroniek van Johannes de Beke heet het dat de versterking ‘tot in de grond’ werd verwoest (H. Bruch (ed.)*, Chronographia Johannis de Beke,* (RGP grote serie 143) (‘s-Gravenhage 1973) 173).

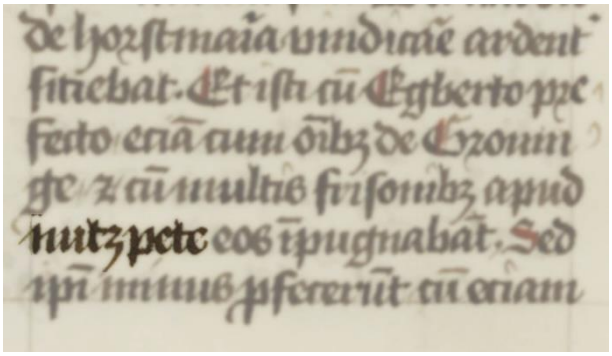

De eerste vermelding van het toponiem Nutzpete in de *Narracio*

Het Utrechts Archief; archief van het Domkapittel, inv.nr. 52a fol. 87v.

Nadere analyse van enkele passages uit de Narracio

Voor wat betreft de *Narracio* ontkom ik er niet aan enkele veelvuldig gebruikte en becommentarieerde passages opnieuw te bespreken. Een van de vergissingen – of liever slordigheden – die we tegenkomen, is dat het woord Nutzpete wordt gebruikt om het door de Drenten opgeworpen fort aan te duiden. Zoals reeds gezegd: dat is niet juist. Nutzpete is een toponiem waarvan de betekenis niet afdoende is verklaard en dat een niet met zekerheid te identificeren gebied(je) of landschapselement aanduidt dat volgens de schrijver van de Narracio 'in de buurt van Groningen' (*prope Groninge*) moet hebben gelegen.[26] Nabij Nutzpete is verschillende malen gestreden,[27] er is een versterking gebouwd en een scheidsrechtelijke uitspraak gedaan.[28]

In het verlengde van het onzorgvuldige gebruik van het woord Nutzpete ligt de aanname dat overal daar waar dit woord in de *Narracio* voorkomt, ook sprake is van een fort of schans. Ook hier moeten we preciezer zijn. Eerst in caput 35 is sprake van een versterking bij Nutzpete. Verteld wordt daar dat bisschop Wilbrand hulptroepen uit Overijssel liet aanrukken die over de Zuiderzee en het wad naar Groningen kwamen. De Drenten waren bang dat die bisschoppelijke strijdmacht vanuit het noorden hun land zou binnenvallen en bouwden in het najaar van 1231 (?) bij Nutzpete een nieuwe versterking om dat te verhinderen. Ze legden er een uit zeer vele strijders bestaand garnizoen in dat ze betaalden uit de goederen van de bisschop in Drenthe.
De verteller gebruikt voor deze versterking de term *castrum novum.* Het woord *castrum* wordt in deze tijd gebruikt om er kastelen (zoals die van Vollenhove en Coevorden) mee aan te duiden en wat later werden ook de steenhuizen binnen de stad Groningen *castra* genoemd. In het geval van Nutzpete lijkt met het woord *castrum* een steunpunt bedoeld te zijn waar manschappen en hun rijdieren permanent konden verblijven of op zijn minst voor langere tijd konden worden ondergebracht. De versterking bij Nutzpete bestond dus niet alleen uit een wal-met-gracht of wallen-met-grachten, maar er hebben ook bouwsels gestaan. Je zou daarbij aan eenvoudige houten hutten kunnen denken, maar als de door Janssen aangetroffen baksteenbrokken echt uit de 13^{e} eeuw dateren, zou dat erop wijzen dat de kern van de versterking gevormd werd door een bakstenen gebouw.

De interpretatie van het bijvoeglijk naamwoord *novum* ('nieuw') is onzeker. Het kan zijn dat de verteller wil zeggen dat ter uitbreiding of vervanging van een bestaande schans een

[26] QN 34.
[27] QN 29 (1228), QN 34 (een voor 20 oktober 1231 geplande slag bij Nutzpete ging niet door), QN 35 (winter 1231-1232), QN 39 (mei 1232) en QN 40 (september 1232).
[28] QN 36-37.

nieuw fort werd gebouwd, maar het is evengoed mogelijk dat het in het najaar van 1231 gebouwde *castrum novum* de eerste versterking van deze soort bij Nutzpete was. Het feit dat bij de eerste twee vermeldingen van Nutzpete in de *Narracio*[29] geen melding gemaakt wordt van een militair steunpunt ter plaatse, zou erop kunnen wijzen dat de tweede interpretatie het meest waarschijnlijk is: de Drentse schans bij Nutzpete zou dan in de herfst van 1231 zijn gebouwd. Maar laten we vooral niet de mogelijkheid uitsluiten dat het aardwerk toen al bestond en dat het in het bijzonder de opstallen zijn geweest die de Drenten uit angst voor de bisschoppelijke strijdmacht in de herfst van 1231 hebben opgericht.

De meeste informatie over het Drentse fort bij Nutzpete vinden we in de capita 35, 39 en 40 van de *Narracio*. Nadat de Drenten deze versterking hadden opgeworpen, golfde gedurende de hele winter van 1231-1232 de strijd tussen de stad en de schans heen en weer. Op een dag wisten de bisschoppelijken uit Groningen zich meester te maken van het Drentse fort, doodden enkele tegenstanders en namen een paar anderen gevangen. Onze *narrator* vertelt het niet, maar uit het verloop van het verhaal blijkt dat de bisschopgetrouwen geen bezetting hebben achtergelaten in het fort en dat ze zich ook niet de tijd hebben gegund om het grondig te verwoesten. Dat is begrijpelijk: je kunt een detachement alleen veilig in het grensgebied met de vijand achterlaten als het groot genoeg is om aanvallers te weerstaan en wanneer hun bevoorrading goed georganiseerd kan worden. Zeker in het winterhalfjaar wanneer er ook nog gestookt moet worden, is dat geen sinecure. Ik denk dan ook dat de 'legerleiding' in dit geval voor de eenvoudigste en minst kostbare mogelijkheid heeft gekozen en hooguit wat vernielingen aan het Drentse fort heeft laten toebrengen.

Dat pakte niet slecht uit, want de Drenten voelden zich inmiddels zo bedreigd, dat ze bereid waren zich neer te leggen bij een scheidsrechterlijke uitspraak. Deze werd op 14 maart 1232 gedaan bij Nutzpete, mogelijk op de resten van het Drentse fort.[30] Kort daarna verbraken de Coevorders en Drenten de vrede met de Groningers, herstelden hun schans te Nutzpete en brachten haar weer in staat van verdediging.[31] De verteller noteert dit gebeuren met verbijstering en droefheid. Hij kan niet anders dan vermoeden dat de duivel nooit van de zijde van de Coevorders en Drenten was geweken en hen nu opnieuw aanzette om te gaan vechten. Maar begrijpen doet hij het niet. Toch geeft de verteller zelf wel aan wat er achter de woordbreuk van de Drenten moet hebben gezeten. Om de draad van mijn verhaal over Nutzpete niet te hoeven onderbreken heb ik mijn kijk op de motieven van de Drenten in de bijlage *'Perfide Drenten'* onder woorden gebracht.

Opnieuw legerden de Drenten en Coevorders een aantal strijders in de versterking bij Nutzpete en opnieuw, aldus de verteller, betaalden ze de kosten daarvan uit de bisschoppelijke goederen in Drenthe. 'Met minachting voor de bisschop en de Friezen' belegerden ze samen met hun bondgenoten uit Fivelgo de stad Groningen.
Maar op zondag 2 mei 1232[32] deden de burgers van Groningen samen met hun bondgenoten uit Hunsingo een uitval, versloegen de belegeraars en achtervolgden hen op

---

29 QN 29 en 34.

30 QN 36.

31 QN 39.

32 De codices hebben *in die octava Marcii* (op de achtste dag van maart). Die datum kan niet juist zijn, aangezien de door de Drenten aanvaarde scheidsrechterlijke uitspraak op 14 maart 1232 is gedaan en de Drenten pas daarna hun woord konden breken. De feestdag van Sint Marcus is op 25 april, het octaaf valt op 2 mei. Dat levert een betere datering.

hun vlucht. De volgende dag legden ze Fivelingo grotendeels in de as, waarbij ze vele vijanden doodden en gevangen namen.

Op een dag kort daarna hebben enkele strijders vanuit Groningen vóór zonsopgang een aanval uitgevoerd op de schans bij Nutzpete, terwijl anderen verder trokken. Ze brandden heel 'Lare' met kerk en al plat en verjoegen de mensen die daar vanwege de markt bij elkaar gekomen waren. Ze maakten vele paarden en andere beesten buit, die ten verkoop daarheen waren gebracht. Op de terugtocht namen ze de verschansing in. Daaruit voerden ze vele strijdrossen en zes en dertig krijgslieden weg; alles wat er verder nog in het fort was staken ze in brand.

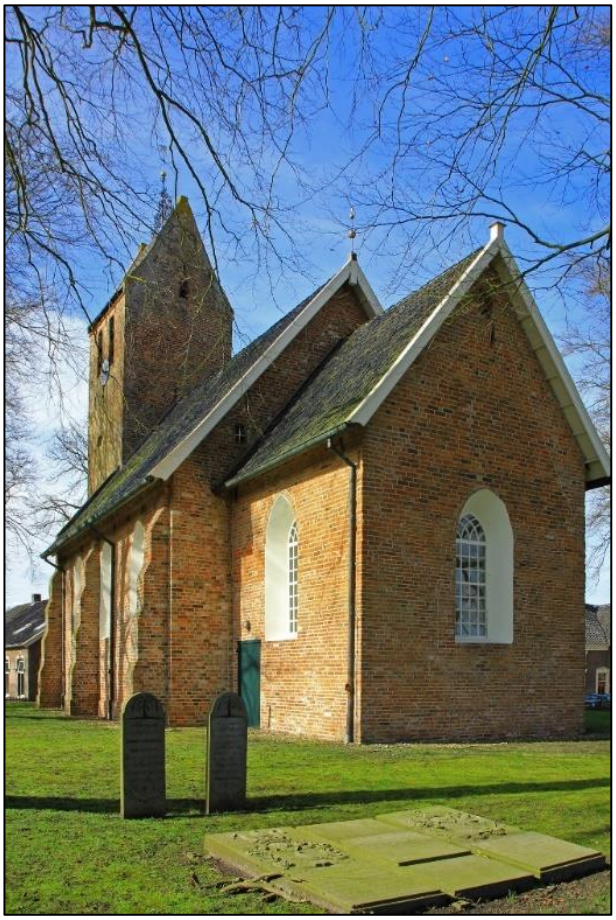

De kerk van Noordlaren is ouder dan die in Zuidlaren. Het eenvoudige bakstenen koor (op de voorgrond) dateert wellicht uit het laatste kwart van de 12e eeuw.

Bij dit verhaal moeten enkele opmerkingen worden gemaakt. In de eerste plaats willen we natuurlijk weten welke plaats met 'Lare' kan zijn bedoeld. Toen Herre Halbertsma in januari 1973 de kerk te Zuidlaren onderzocht, was hij er – zoals iedereen – van overtuigd dat de in 1232 in brand gestoken kerk die van Zuidlaren moest zijn.[33] Maar tot zijn verbazing trof hij in dat gebouw geen sporen van verwoesting aan en eronder bleek ook geen voorganger te zitten. Daaruit trok hij de conclusie dat de kerk die in 1232 door brand was verwoest, ergens

[33] Dit heeft uiteraard alles te maken met de traditionele Zuidlaardermarkt, die van oudsher in verband is gebracht met de markt die in de *Narracio* wordt vermeld. Ook ikzelf ben er in *Een stad apart* nog van uit gegaan dat Zuidlaren is bedoeld. Zie voor de geschiedenis van de Zuidlaardermarkt: E.J. Schaapman, *Zuudlaordermaark 700 jaar?* (Groningen 1992).

anders had gestaan en dat de huidige kerk van Zuidlaren ná 1232 moet zijn gebouwd.[34]
In het voorjaar van 1976 werd de Bartholomeüskerk van Noordlaren onderzocht. Bij die gelegenheid werd vastgesteld dat het oudste deel van deze kerk uit het laatste kwart van de 12e eeuw dateert en dat er in de 13e eeuw herstelwerk is verricht.[35] Op grond van deze vondst en op influistering van wijlen Harry de Olde opperde Halbertsma de mogelijkheid dat het 'Lare' in de *Narracio* wel eens niet Zuidlaren, maar Noordlaren zou kunnen zijn. Dit wordt ook door latere onderzoekers waarschijnlijk geacht.[36]

Maar hoe zit het dan met de grens tussen het Gorecht en Drenthe? Noordlaren ligt – zo menen we te weten – in het Gorecht. Wat kan de Groningers en Hunsingoërs ertoe gebracht hebben om een nederzetting op eigen terrein plat te branden? Geopperd is wel dat de Noordlaarders in het conflict tussen de Drenten en de bisschop de kant van de Drenten hadden gekozen en dus als vijanden konden worden beschouwd. Dat is net zo weinig plausibel als Overdieps idee dat het precieze verloop van de grens er destijds niet zo toe deed. De beste verklaring lijkt mij dat de laagte van het Besloten Veen in de periode vóór en tijdens de Drentse Oorlog echt de grens vormde tussen Drenthe en de prefectuur, dat het Bolwerk dus gewoon op Drentse bodem lag en dat Noordlaren het eerste Drentse dorp was dat de aanvallers vanuit Groningen tegenkwamen.

Zuidlaren paste al aardig in het verhaal van de *Narracio*, maar het wat verder naar het noorden gelegen Noordlaren past nog beter, zeker als we bedenken dat de in mei van het jaar 1232 uitgevoerde operatie klein van schaal moet zijn geweest. De door de auteur van de *Narracio* gebruikte bewoordingen maken duidelijk dat de strijdbende die vanuit Groningen het fort bij Nutzpete en 'Lare' aanviel, niet erg groot is geweest. Terwijl een deel van hen de Drentse schans omsingelde en verhinderde dat de daarin gelegen Drenten iets konden ondernemen, trok de rest van de groep door naar het ruim 1 kilometer verderop gelegen Noordlaren, joeg de marktgangers uit elkaar en stak de boel in brand. Met de ter markt aangevoerde beesten die de aanvallers hadden buitgemaakt, aanvaardden ze de terugtocht waarbij ze *en passant* ook nog even de Drentse schans innamen en verwoestten.

> Terzijde: hoe het mogelijk is dat er in Noordlaren een markt werd gehouden terwijl er een oorlog aan de gang was kan ik niet verklaren. Maar we moeten natuurlijk ook niet de illusie hebben dat we de wereld van de 13e eeuw echt tot in de details kunnen doorgronden.

Een belangrijke episode in de oorlog tussen de bisschop en de Drenten was deze overval op de Drentse schans en 'Lare' overigens niet. Hij vond plaats op een moment dat de op 14 maart 1232 afgekondigde scheidsrechterlijke uitspraak en daarmee verbonden vrede nog van kracht waren. Na een tijd lang te hebben geaarzeld – ze hadden nog de hoop dat de Drenten zelf tot inkeer zouden komen – konden de arbiters toch niet anders dan vaststellen dat de Coevorders en Drenten met hun belegering van Groningen hun op 14 maart gegeven woord hadden gebroken en dat de vrede dus van de baan was. Ze excommuniceerden de woordbrekers en verklaarden hen eerloos. Tegelijk ontsloegen ze de andere partij – de bisschop, de Friezen en hun bondgenoten – van hun beloften en eden waaraan zij zich gebonden achtten. Vervolgens riepen de Groningers en alle Friezen de bisschop op om weer

---

34 H. Halbertsma, Archeologisch Nieuws, in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jaargang 72 (1973) 114-116.

35 H. Halbertsma, Archeologisch Nieuws, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* jaargang 76 (1977) 29-32, en, in hetzelfde Bulletin, G.W.C. van Wezel, 'De oude kerk van Noordlaren', 216-232.

36 Hans van Rij, *Een verhaal over Groningen*, 89, noot 191; Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief'. In navolging van Halbertsma (1977) dateert laatstgenoemde de brand te 'Lare' abusievelijk op 1231.

naar het noorden te komen en de leiding op zich te nemen over een grootscheepse wraakoefening tegen de Drenten.

Tot het houden van deze nieuwe 'kruistocht' – de derde oorlog die bisschop Wilbrand tegen de Drenten voerde – werd besloten op een vergadering die vermoedelijk in de eerste week van september 1232 in Wyns, even ten noorden van Leeuwarden, werd gehouden. Afgesproken werd dat Drenthe in de week daarop op vijf plekken tegelijk zou worden aangepakt: de Friezen uit het gebied van de Tjonger en de Linde moesten Oldeberkoop aanvallen, een tweede legertje zou bij Steenwijk vooral schrik moeten aanjagen, de bisschop zelf wilde bij Ane – waar het moeras nu droog en goed begaanbaar was – naar Coevorden oprukken, de Friezen uit het gebied tussen Stavoren en de Boorne zouden bij Bakkeveen binnenvallen en het vijfde leger, bestaande uit de Oostergoërs met de Hunsingoërs en Groningers, zou bij Nutzpete in het offensief gaan.[37]

Hoe het de eerstgenoemde vier legers is vergaan is in dit verband niet van belang. Het verhaal over de acties van 'ons vijfde leger' (*quintus noster excercitus*) bevat echter enkele details die kunnen bijdragen tot de identificatie van de Drentse schans bij Nutzpete.
Op woensdag 15 september 1232 vielen de bisschoppelijken vanuit Groningen hun Drentse vijanden aan.[38] Ze verwoestten de verdedigingswerken en maakten ze met de grond gelijk. Ze gingen met enkele honderden het Drentse land binnen, waar zware strijd werd geleverd. Daarop trokken de bisschoppelijken zich terug.

De verteller verzuimt hierbij mee te delen dat hij met de genoemde verdedigingswerken die bij Nutzpete bedoelt, maar daarover kan – gelet op het verdere verloop van het verhaal – geen twijfel bestaan. We zagen zojuist dat de schans enkele maanden tevoren, in mei 1232, in handen van de bisschoppelijken was gevallen en dat de opstallen ter plaatse in brand gestoken waren. Bij die gelegenheid hebben de aanvallers zich, net zoals degenen die in de winter met succes de versterking overvielen, blijkbaar niet de tijd gegund om de zaak grondig te verwoesten. Dat is trouwens niet verwonderlijk, gezien het geringe aantal van de strijders die hierbij betrokken waren en de haast die ze moeten hebben gehad om met hun gevangenen en buit naar Groningen terug te keren. In elk geval hebben de Drenten kans gezien om de versterking daarna snel weer in staat van verdediging te brengen.

Nu, op 15 september 1232, werden de Drentse werken grondiger verwoest. Dat blijkt ook uit het woordgebruik. In de gepubliceerde vertaling worden de woorden *agger et munimen* vertaald met het ene woord 'verdedigingswerken'. Echt verkeerd is dat niet, maar waarom zou je een algemeen woord gebruiken in plaats van letterlijk weer te geven wat er in het origineel staat? De *narrator* gebruikt de latijnse woorden *agger* en *munimen* ('wal' en 'fort') die, toevallig of niet, precies passen bij de situatie in het Besloten Veen: ook daar bevinden zich sporen van een landweer (*agger*) en een oude versterking (*munimen*). Ook de werkwoorden waarmee de verwoesting van de verdedigingswerken wordt beschreven, lijken te passen bij het Bolwerk en de weren: *destruere* en *planare* ('verwoesten' [van de opstallen] en 'met de grond gelijk maken' [van de wallen]).

Overigens lijkt dat laatste woord wel wat overdreven: het is uitgesloten dat de bisschoppelijken op 15 september 1232 de wallen bij Nutzpete – zeker als daarmee niet alleen de wallen van het fort, maar ook de landweer is bedoeld – in hun geheel hebben

[37] QN 39.
[38] QN 40.

geslecht. Dit wordt bevestigd door het vervolg van het verhaal. ‘Op de derde dag’[39] wilden de bisschoppelijken opnieuw bij Nutzpete slag leveren, maar de tegenpartij had zich in de tussentijd geducht versterkt. ‘Heel Drenthe, heel Fivelgo, heel Langewold en Vredewold’ stonden samen met vele strijders die vanuit Westfalen waren gekomen tegenover de bisschoppelijken. Bij de aanblik van de overmacht aan de andere kant werden dezen door paniek bevangen, maakten rechtsomkeert en probeerden in wanorde naar het noorden te ontkomen. Toen de Drenten dat zagen, sprongen ze over de wal – daar is-ie weer –, zetten de vluchtelingen na en maakten iedereen af of gevangen die ze te pakken konden krijgen. Later, bij het begraven, telden de bisschopsgezinden wel zestig doden.

Zeker, in de hierboven besproken gevallen kan met het latijnse woord *agger* de wal zijn bedoeld die de Drentse schans omringde. Maar dit valt niet te rijmen met de Drentse overmacht waarvan alleen de aanblik al de bisschoppelijken op de vlucht deed slaan. Hoe zouden de bisschopsgezinden onder de indruk hebben kunnen komen van een strijdmacht die zich achter een maximaal 150 meter brede wal ophield? Ik denk dat de Drenten en hun bondgenoten zich aan de zuidzijde van het Besloten Veen over een breed front hebben opgesteld, waarschijnlijk juist met het doel om te laten zien met hoevelen ze waren. We moeten in elk geval rekening houden met de mogelijkheid dat de schrijver met het woord *agger* een Drentse landweer op het oog had die wellicht al vóór de bouw van het *castrum* in het najaar van 1231 aan de zuidelijke rand van het Besloten Veen heeft gelegen.

[39] Zo staat het in de *Narracio*. Gerekend vanaf 15 september zou dat 17 september moeten zijn. Aan het einde van hoofdstuk 40 wordt echter meegedeeld dat het treffen bij Nutzpete plaatsvond ‘daags voor Mattheus apostel en evangelist’ (21 september). De dag ervóór zou dan 20 september zijn geweest. Ik vermoed dat deze laatste datum juist is en dat de verteller niet de derde dag na 15 september op het oog heeft, maar rekent vanaf 17 september, de dag waarop het derde bisschoppelijke leger bij Coevorden een overwinning boekte, een gebeurtenis waarbij de schrijver van de *Narracio* vermoedelijk zelf aanwezig is geweest en die zijn chronologie beheerste.

Het lage middendeel van de kerk van Zuidlaren is het oudste en dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de 13e eeuw.

Hoe oud is de kerk in Zuidlaren?

Herre Halbertsma, de archeoloog die in 1937 de kerk van Zuidlaren onderzocht, redeneerde als volgt: er moet in 1232 een kerk te Zuidlaren zijn geweest, want die werd in 1232 door de Groningers in brand gestoken. In de kerk van Zuidlaren ontbreken sporen van verwoesting en ook sporen van een voorganger zijn niet aangetroffen. Dat betekent dat de in 1232 verwoeste kerk ergens anders in het kerspel Zuidlaren heeft gestaan en dat de huidige kerk ná 1232 nieuw moet zijn gebouwd. Het jaar 1232 is de *terminus post quem* (het vroegst mogelijke jaar) voor de kerk van Zuidlaren.[40]

Het door Halbertsma genoemde jaar geldt echter alleen als *terminus post quem* wanneer de auteur van de *Narracio* in caput 39 met 'de kerk in Lare' de kerk van Zuidlaren bedoelt. Wanneer hij met de woorden *totum Lare cum ecclesia* ('heel Lare met de kerk') een ander kerkdorp op het oog heeft gehad valt de bodem onder Halbertsma's datering weg. De kerk van Zuidlaren zou dan in principe best vóór 1232 kunnen zijn gebouwd.

Maar erg waarschijnlijk is dat niet. De vroegste vermelding van een pastoor in Zuidlaren – wiens bestaan een parochiekerk in die plaats impliceert – dateert van het jaar 1262. Pastoor Eylwardus trad toen, samen met zijn collega Sicco van Noordlaren, als getuige op bij een transactie waarbij de ingezetenen van Zuidlaren aan de abdij van Aduard venen en weiden verkochten die gelegen waren aan de oostzijde van de Hunze, tussen de Gronesbeke en Prumesleke.[41] In een akte van 1264, waarin de oorkonde van 1262 op enkele punten werd aangevuld en verduidelijkt, komt vervolgens de eerste schrifelijke vermelding van een kerk in Zuidlaren voor. In dit document werd met betrekking tot het veen ten noorden van de

[40] Niet *terminus ante quem* (het laatst mogelijke jaar) zoals Henny Groenendijk abusievelijk schrijft (Groenendijk 2005, noot 9).

[41] GrA 172-50 reg.nr. 8; gedrukt: OGD I 131.

Prumesleke tot aan het veen van Midlaren[42] bepaald dat de ondergrond, nadat de turf zou zijn afgegraven, eigendom van de monniken van Aduard zou zijn en dat dit een geschenk was van de gemeenschap van Zuidlaren vanwege het feit dat de monniken *vroeger* een kelk en bakstenen voor de parochiekerk hadden geleverd. De meeste onderzoekers lezen overigens niet 'kelk en bakstenen', maar 'kalk en bakstenen'.[43] Dat zal ongetwijfeld ook de bedoeling zijn geweest van degene die de akte schreef, maar het staat er niet. We kennen de teksten van 1262 en 1264 alleen uit een afschrift uit 1529. Het lijkt erop dat de geestelijke die de originele akte schreef of degene die haar in 1529 kopieerde de Latijnse woorden *calx* ('kalk') en *calix* ('kelk') met elkaar heeft verward.

Het woord *antea* ('vroeger') dat in de akte gebruikt wordt om aan te geven wanneer de Zuidlaarders van de Aduarder monniken kalk en stenen voor hun kerk hebben gekregen, lijkt te wijzen op een gebeurtenis die al geruime tijd geleden was. Dit, in combinatie met de observatie van Halbertsma dat in de kerk van Zuidlaren geen secundair bouwmateriaal is gebruikt, doet vermoeden dat dit gebouw in eerste aanleg omstreeks 1250 is neergezet. Uit die tijd wordt ook de vroegste activiteit van de monniken van Aduard in deze streek gemeld. Ik doel op de akte van 1250, waarbij het in het bisdom Münster gelegen klooster Aduard van de bisschop van Utrecht het recht kreeg om – onder meer – zijn turven vrij door het Utrechtse territorium te vervoeren.[44] Overigens gaat het daarbij waarschijnlijk niet om turf uit Zuidlaren – de venen daar zijn immers pas in 1262 door Aduard verworven – maar had men vooral de turf op het oog die in de Aduarder venen te Wolfsbarge werden gewonnen.

[42] Groenendijk en Van der Sanden hebben de akte van 1264 niet goed begrepen. Ze delen ten onrechte mee dat de Prumesleke 'de noordgrens van de concessies' was en suggereren dat deze watergang ook de grens vormde tussen het Gorecht en Drenthe (Groenendijk en Van der Sanden, 'Een verdronken weg', 172). Zie voor de vermoedelijke loop van de Prumesleke mijn *Groningen en het Drentse water* 2

[43] G. Overdiep, 'Everswolde', *Driemaandelijkse Bladen* nieuwe serie jr. 15 (1963/1964) 81-92, hier 82; Halbertsma (1973) 115; Jan Folkerts, 'Uit de geschiedens van Zuidlaarderveen, het oude Everswolde', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98 (1981) 38-60, hier 39.

[44] GrA 2-1 reg.nr. 15; 20 oktober 1250 (gedrukt: OGD I 114).

Een verschoven grens?

We zagen al dat de loop van de grens tussen de prefectuur en Drenthe van wellicht doorslaggevend belang is wanneer het gaat om de identificatie van het Drentse fort bij Nutzpete en van het dorp 'Lare' dat in mei 1232 door de Groningers en Hunsingoërs werd overvallen. Als de grens in 1227 op de plek lag waar ze nu ook ligt (tussen de marken van Midlaren en Noordlaren), zouden het Bolwerk en Noordlaren binnen de prefectuur gelegen hebben, hetgeen het op zijn minst minder aannemelijk maakt dat we hier van doen hebben met het gezochte fort en het in de as gelegde 'Lare'.

Ik wil nu aandacht schenken aan enkele punten die onderzocht moeten worden wanneer we willen nagaan of er aanwijzingen zijn die vóór of tegen het vermoeden pleiten dat de grens tussen Groningen en Drenthe na de 'Drentse oorlog' een eindje naar het zuiden is verschoven.

We beginnen met het bekijken van de kaart van het gebied en een beschrijving van de huidige grens tussen Groningen en Drenthe.

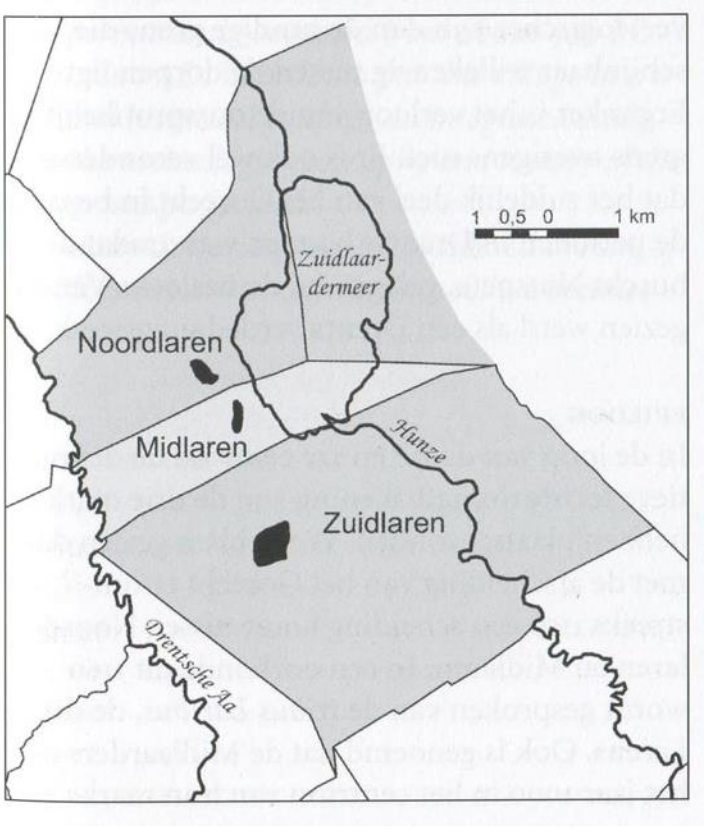

De marken van Noordlaren, Midlaren en Zuidlaren, naar Pieter den Hengst.[45]
Het oostelijke uiteinde van de markegrens tussen Zuidlaren en Midlaren vertoont op dit kaartje een knikje dat in werkelijkheid nooit heeft bestaan.

De op het kaartje van Pieter den Hengst aangegeven markegrenzen van Midlaren en Zuidlaren vinden we ook op HisGIS-Drenthe (zonder het ook in werkelijkheid niet bestaande knikje aan het oostelijke einde van de grens tussen Zuidlaren en Midlaren). De grenzen van de marke van Noordlaren vallen samen met de grenzen van het kerspel, met dien verstande dat het aan gene zijde van de Hunze gelegen gebied – het latere Kropswolde en Wolfsbarge – hier ook getekend is als deel van de marke Noordlaren. Ik kom hierop terug.

[45] Pieter den Hengst, 'Dorpen tussen Hondsrug en Hunze. Ontstaan en ontwikkeling van de "drie Larens"' in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28e jaargang nr. 2 (2010) 56-67. Het afgebeelde plaatje staat op p. 65.

De grens tussen Zuidlaren en Midlaren is vrijwel recht.[46] In vergelijking met die strakke lijn is de markegrens tussen Midlaren en Noordlaren opmerkelijk: ze vertoont twee knikjes, een van 10° en een van 22°. Vanaf de Drentsche Aa volgt ze een koers van 63° (met een paar kleine verspringingen langs perceelsscheidingen op de es),[47] maar vanaf de Groningerstraat/Noordlaarderweg[48] loopt de lijn over ruim 1 km kaarsrecht en is de koers 73°. Midden in het Zuidlaardermeer[49] maakt de grenslijn opnieuw, en nu veel duidelijker, een knik. Vanaf dat punt in het meer houdt de grens tot aan de oostelijke oever van het Zuidlaardermeer een koers aan van 95°. Aan de oever verspringt de grenslijn een beetje, waarna ze over 1650 meter een koers volgt van 94°. De grenslijn staat hier min of meer haaks op de Woldweg, lijkt te zijn geraaid op de kerk van Noordlaren en past in de opstrekkende verkaveling van Wolfsbarge en Kropswolde. Op de topografische kaart staat (stond) bij dit gedeelte van de grens 'Semslinie', maar dat is misleidend. Dit stuk van de provinciegrens tussen Groningen en Drenthe ligt op de grens tussen Midlaren en Kropswolde (eerder Noordlaren) en bestond allang toen landmeter Jan Sems samen met zijn collega Johan de la Haye in 1615 aan het werk ging om in het Oostermoerse veen de grens vast te stellen tussen Drenthe en Groningen.[50]

Het oostelijke uiteinde van de markegrens tussen Noordlaren (later Kropswolde en Wolfsbarge) en Midlaren valt nagenoeg samen met de noordoostelijke hoekpunt van de marke van Zuidlaren. Noord- en zuidgrens van Midlaren vormen hier een scherpe hoek (18°). Dat het grondgebied van Midlaren een rare vorm heeft is natuurlijk al wel eerder gesignaleerd. De Cock huldigde de inmiddels achterhaalde opvatting dat het ten oosten van het Zuidlaardermeer gelegen driehoekige stuk van de marke van Midlaren de Aduarder veenkolonie Everswolde moest zijn,[51] en Groenendijk en Van der Sanden reppen van een 'wat ongelukkige, smalle punt' waarmee de Midlaarder marke 'tegen de marken van Noordlaren en Zuidlaren uitwigde'.[52] De vraag naar het hoe en waarom van deze vreemde vorm heb ik echter nergens gesteld gezien, laat staan dat ik suggesties heb aangetroffen ter beantwoording ervan.

Ik vermoed dat de vreemde loop van markescheiding tussen Noordlaren en Midlaren wel eens zou kunnen samenhangen met een verschuiving in zuidelijke richting van de grens van de prefectuur. Het komt mij voor dat het gebied van de *Tres Lares* oorspronkelijk één geheel heeft gevormd en dat het, in samenhang met de ontginning van de essen, in drieën is verdeeld. Het ligt voor de hand dat de twee grenzen tussen de drie Larens in oorsprong min of meer rechtuit hebben gelopen of op zijn minst rechtuit zijn gedacht. Daarmee bedoel ik te zeggen dat die lijnen wellicht in het veld niet concreet afgebakend zijn geweest.
Er is wellicht ook iets te zeggen over de grens tussen Zuidlaren en Midlaren, maar dat thema laat ik hier rusten. Wanneer we de grenslijn tussen Noordlaren en Midlaren, voor zover gelegen tussen de Noordlaarderweg en de oever van het Zuidlaardermeer, in oostelijke richting doortrekken – het gaat hier om het deel van de grens waarvan de koers 73° is –

---

46 In het Drents Archief bevindt zich een uit 1696 daterende kaart van de markegrens tussen Zuidlaren en Midlaren (Drents Archief, toegang 529 inv. nr. 3).

47 Den Hengst, 'Dorpen tussen Hondsrug en Hunze', 65.

48 GPS 53.117538, 6.675258 (RD-coördinaten 241236, 570855).

49 GPS 53.121089, 6.694866 (RD-coördinaten 242542, 571274).

50 Zie mijn *Meten en rekenen. De constructie van de Semslinie (1615)* .

51 Zie over de situering van Everswolde: Folkerts, 'Zuidlaarderveen'.

52 J.K. de Cock, 'Wold', in *Groningse Volksalmanak* 1963, 57-64 (61) en Groenendijk en Van der Sanden 2007, 173.

komen we aan de oostkant van het meer uit op de plek waar op oude kaarten natuurlijke hoogten zijn getekend: enkele van de ‘bergen’ waaraan Wolfsbarge zijn naam ontleent. Deze hoogte is een voor de hand liggend oriëntatiepunt geweest voor de begrenzing van de marke van Midlaren.[53]

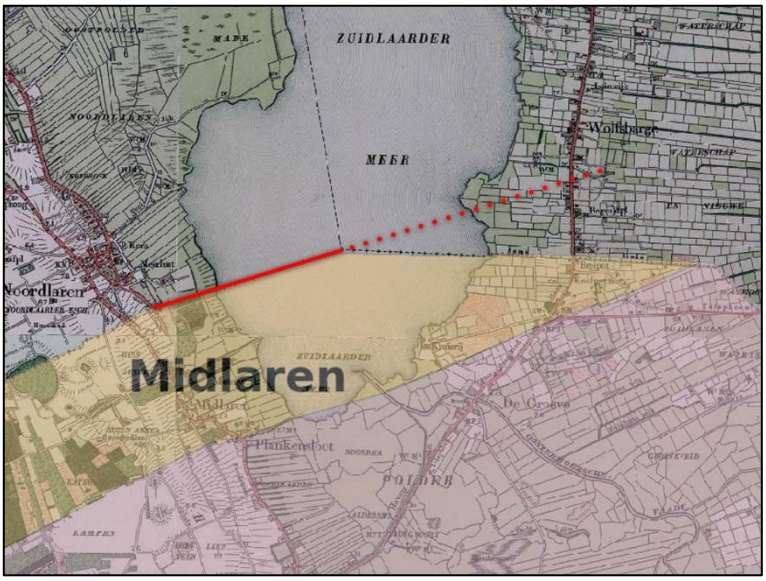

De marken van Midlaren (beige) en Zuidlaren (lila) op HisGIS-Drenthe met (gestippeld) de meer voor de hand liggende scheidslijn tussen Midlaren en Noordlaren.

Een lichte verkleuring in een akker ten oosten van de Woldweg verraadt de plek van een voormalige hoogte. Deze hoogte heeft wellicht als oriëntatiepunt gediend bij de indeling van de marken van Noordlaren en Midlaren en is in 1615 door Johan Sems en Jan de la Haye opnieuw gebruikt om de oriëntatie van de Semslinie te berekenen.

Bron: Bing Maps

Wat kan de reden zijn geweest waarom men in plaats van de voor de hand liggende rechte scheidingslijn tussen de marken van Noordlaren en Midlaren op enig moment besloten heeft om de grens een knik te laten maken waardoor het huidige tracé tot stand kwam?
Voor de beantwoording van die vraag moeten we het aan de zuidoostelijke kant van het Zuidlaardermeer gelegen gebied wat beter bekijken. Ik doel dan in het bijzonder op de driehoek tussen de imaginaire grenslijn tussen de marken van Noordlaren en Midlaren enerzijds en de huidige provinciegrens tussen Groningen en Drenthe anderzijds.

[53] Ook de markegrens tussen Zuidlaren en Annen lijkt me te zijn georiënteerd op een natuurlijke hoogte in de buurt van GPS 53.119097, 6.735986.

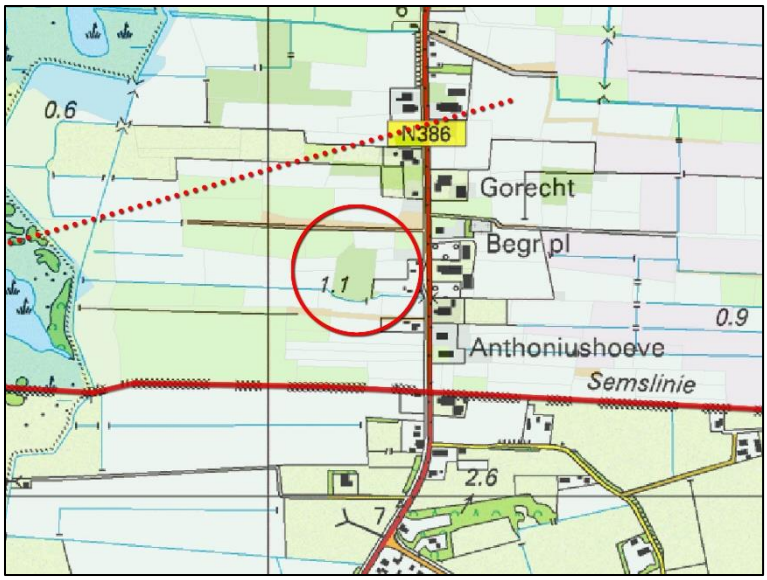

De ‘logische’ scheidslijn tussen Noordlaren en Midlaren is aangegeven met een stippellijn, de huidige noordgrens van de marke van Midlaren, tevens provinciegrens, met een doorgetrokken lijn.

Het tussen de beide lijnen gelegen gebied hoort nu bij Wolfsbarge. De cirkel markeert de locatie van een middeleeuwse versterking

Prominent in deze driehoek liggen de op satellietbeelden zichtbare sporen van een middeleeuwse versterking. Anders dan het Bolwerk ten noorden van Noordlaren zijn de sporen van de versterking onder Wolfsbarge archeologisch onderzocht.[54]
Het in 1986 uitgevoerde onderzoek wees uit dat, net zoals ten noorden van Noordlaren, ook hier sprake was van een drietal concentrische grachten met tussengelegen aarden wallen. Uit bouwfragmenten die in de gracht zijn teruggevonden is de conclusie getrokken dat er een bakstenen gebouw(tje) heeft gestaan.[55] Dit alles, inclusief de strategische situering dichtbij een doorgaande weg (in dit geval de Woldweg), lijkt sprekend op de situatie ten noorden van Noordlaren. Er is wel een verschil in formaat: de doorsnede van het Bolwerk bij Noordlaren meet 160 m, terwijl de versterking in Wolfsbarge slechts 115 m groot is. Op grond van deze gelijkenis heeft Henny Groenendijk de conclusie getrokken dat deze versterkingen gelijktijdig zijn aangelegd en ook dezelfde functie hebben gehad. Hij beschrijft ze als ‘dwangburchten tijdens de grenstwisten tussen het Gorecht en Drenthe’. Maar door wie ze zijn aangelegd vermeldt Groenendijk niet.

54 Henny Groenendijk, ‘Een middeleeuwse versterking bij het Zuidlaardermeer’, in: *Noorderbreedte* 11 nr. 6 (1987) 176-181 en ‘Noordlaren in Bloemertperspectief’, 567-568.

55 Groenendijk spreekt zich niet uit over de ouderdom van het aangetroffen bouwmateriaal. In principe kunnen het ook resten zijn van een jonger gebouw dat op dezelfde plek heeft gestaan. In dit verband wijs ik erop dat burgemeesters en raad van Groningen op 12 juli 1628 besloten dat een aan de stad toebehorend huis in Wolfsbarge moest worden afgebroken en bij de Kranepoort weer opgebouwd (GrA 1605-314.5). Het moet daarbij om een bakstenen bouwwerk zijn gegaan. Veel stenen huizen zullen er in het begin van de 17e eeuw in Wolfsbarge niet hebben gestaan, zodat de gedachten al gauw uitgaan naar een huis op de voormalige Drentse versterking ten westen van de Woldweg. Hier is echter nader onderzoek nodig.

Sporen van een middeleeuwse versterking ten westen van de Woldweg onder Wolfsbarge. De doorsnee van de buitenste gracht meet 115 meter.

Bron: Bing Maps

Het reliëf is verdwenen; het enige overblijfsel van de versterking is een kromme sloot aan de zuidzijde ervan.

De huizen op de achtergrond staan aan de Woldweg.

Onder verwijzing naar de *Narracio* denk ik dat van ‘dwangburchten’ geen sprake kan zijn. Er viel hier niets of niemand te bedwingen. Voorlopig ben ik geneigd aan te nemen dat we te maken hebben met verdedigingswerken die een rol hebben gespeeld in de strijd van de Drenten tegen de bisschop en zijn partijgenoten en dat ze – gelet op hun ligging – zullen zijn opgeworpen om te verhinderen dat vijandelijke strijdkrachten vanuit het noorden Drenthe konden binnenvallen.

Aan het eind van dit verhaal kom ik op dit ‘bolwerkje’ bij Wolfsbarge terug. Voor dit moment volsta ik met het opperen van de mogelijkheid dat het Drentse verdedigingswerk in het oostelijke deel van de marke van Midlaren de reden (of: een van de redenen) is geweest voor de aanpassing van de grens tussen Noordlaren en Midlaren. Door deze grens halverwege het meer een knik te laten maken kwam het terrein van het bolwerkje binnen het kerspel Noordlaren te liggen, dat na de Drentse Oorlog in zijn geheel – dus: met Bolwerk en al – bij de prefectuur is gevoegd.

Ook de precieze geografische breedte van de nieuwe grens en de richting ervan lijken verklaarbaar. Ik veronderstel dat men vanaf een markant punt in het veld een lijn op (de kerk van) Noordlaren heeft gezet. Dat markante punt zou het bultje kunnen zijn geweest dat

de hoogtekaart ter plaatse van De Steeg 2 en 4 laat zien. Ook in het veld is goed zichtbaar dat de bodem daar nog zo'n anderhalve meter hoger ligt dan de omgeving.

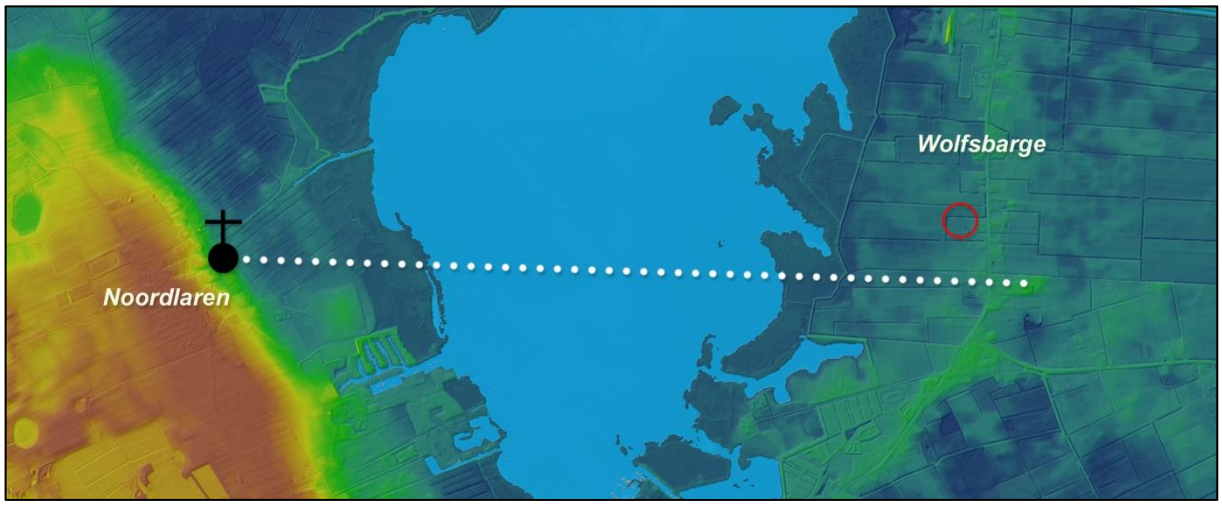

Ten oosten van het Zuidlaardermeer vormt de raailijn vanaf De Steeg 2 en 4 op Noordlaren de grens tussen Groningen (Wolfsbarge) en Drenthe (Midlaren). Met een rode cirkel is de locatie van het 'Bolwerkje' aangegeven.

Het einde van de 'Drentse oorlog' en Lippingegoed

De *Narracio* eindigt met een relaas over de bloedige nederlagen die de bisschopsgezinde Friezen en Groningers op 16 en 20 september 1232 bij Bakkeveen en Nutzpete hebben geleden. Ofschoon de zaak van de bisschop er in de herfst van 1232 slecht voorstond, zouden de kansen weldra keren. Helaas zijn er geen bronnen aan de hand waarvan de afloop van de 'Drentse oorlog' kan worden beschreven. Maar enig idee daarvan hebben we wel. De strijd eindigde pas nadat bisschop Wilbrand 'de weg van alle vlees was gegaan'[56] en Otto (III), broer van de machtige graaf Floris van Holland, in diens plaats was gekozen. De Drenten moeten toen begrepen hebben dat graaf Floris zijn broer zou bijstaan als dat nodig was en dat hun eigen positie daardoor uitzichtloos of zelfs gevaarlijk was geworden. Door middel van gezanten vroegen ze de bisschop en zijn broer om vrede en beloofden de schatting te zullen betalen die hun al eerder was opgelegd.[57]
Deze omslag in de Drentse houding is wellicht (mede) het gevolg geweest van de fatale afloop van de opstand van de Stedingers aan de Wezermonding tegen de bisschop van Bremen en de graaf van Oldenburg (1234).[58] Tegen de opstandelingen was, net als tegen de Drenten, een 'kruistocht' op touw gezet waaraan vele machtige heren hadden deelgenomen: behalve de hertog van Brabant en de graven van Gelre en Kleef was ook graaf Floris van Holland van de partij geweest.

Wat de condities aangaat waaronder de Drenten door bisschop Otto van Holland in vrede werden aangenomen, weten we alleen dat ze de al eerder opgelegde schattingen moesten betalen en dat ze een nonnenklooster moesten stichten op de plek bij Ane waar ze in 1227 bisschop Otto II van Lippe met zijn leger in de pan hadden gehakt.[59]

Of de oorlog ook veranderingen in de verhoudingen tussen de bisschop en de Drenten tot gevolg heeft gehad weten we niet. Het is echter denkbaar dat de nederlaag van de Drenten een rol heeft gespeeld bij het in zuidelijke richting opschuiven van de grens tussen de prefectuur en de Olde Landschap. Je zou je kunnen voorstellen dat de bisschop de forten bij Noordlaren en Wolfsbarge bij wijze van straf van de Drenten heeft afgepakt en ze met hun omgeving en al bij de prefectuur heeft gevoegd. Maar dat is wellicht te modern gedacht. Het zou ook kunnen zijn dat de bisschop de Groningse prefect Egbert, die zich zo'n getrouw vazal had betoond, heeft willen belonen. De gemakkelijkste manier om dat te doen was het uitgeven van een op Drentse bodem maar niet ver van Groningen gelegen leengoed. De verandering van de grens van de prefectuur zou daarbij niet veel meer dan 'een begeleidend verschijnsel' zijn.

Van het Lippingegoed, dat we voor het eerst genoemd zien in een uit c. 1382 daterende lijst van leenmannen, weten we dat het gelegen was in Noordlaren en Wolfsbarge. De vroegst vermelde leenman ervan is *Henric Hovekinge*,[60] maar bij gebrek aan bronnen weten we niet

---

56 Wilbrand van Oldenburg overleed op 26 juli 1233.

57 H.Th.M. Lambooij en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2001) 382-385.

58 W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1270)* (Münster 1974) 125-129.

59 Bisschop Wilbrand had de stichting van zo'n klooster reeds in de herfst van 1228 van de Drenten geëist (QN 29). Het klooster is vermoedelijk in 1260 of 1261 naar Assen verhuisd. Zie: Maria M. de Bakker, De abdij Mariënkamp te Assen', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 77 (Assen 1959) 14-63, hier 27.

60 S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, deel II Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie nr. 54 ('s-Gravenhage, 1891) 772.

wie zijn voorgangers waren.
Het is dus denkbaar dat de bisschopgetrouwe prefect Egbert omstreeks 1235 met dit goed is beleend en dat het anderhalve eeuw later op de een of andere manier aan Henric Hovekinge is gekomen.[61] Het was daarbij mooi meegenomen dat door deze belening en grenswijziging ook het Bolwerk bij Noordlaren en het 'Bolwerkje' te Wolfsbarge onder de prefectuur kwamen te vallen.

Voor de goede orde: het verhaal over het Lippingegoed is natuurlijk geen bewijs voor het opschuiven van de Gronings-Drentse grens. Het kan immers heel goed zijn, dat het Lippingegoed al bij het *praedium* hoorde dat in 1040 door de koning aan de Utrechtse kerk is geschonken.

Maar er zijn meer aanwijzingen dat er met Noordlaren en het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van dat dorp iets bijzonders aan de hand is. De gegevens betreffende Noordlaren zijn erg dun en suggereren alleen dat dit dorp samen met Midlaren en ook Zuidlaren ooit een eenheid is geweest. We zullen eerst naar Noordlaren kijken en daarna de aandacht richten op het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Noordlaren, het gebied waar nu Kropswolde en Wolfsbarge liggen.

---

61 Henric Hovekinge wordt in het Overijsselse leenrepertorium ook aangeduid als Henric Lippinc. In 1393 wordt aangetekend dat het Lippingegoed een bij Vollenhove horend borgleen is. Zie: E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*, te vinden op www.historischcentrumoverijssel.nl/files/leenrepertorium.pdf.
Het te Wolfsbarge gelegen deel van het Lippingegoed wordt in een akte van 1461 *Havekinge-erve* genoemd (GrA 172-267 reg.nr. 430). In 1635 is dit land – dat dan Leppinge- of Leffingegoed wordt genoemd – aan de stad Groningen gekomen. Daarvoor was een ingewikkelde constructie nodig, want het stadsbestuur wilde dit deel van het Lippingegoed wel kopen, maar geen leenman zijn. De Overijsselse leenkamer stemde in met een ruil: in plaats van het stuk Lippingegoed onder Wolfsbarge werd een eerder vrij goed, enig land aan de Nieuwlandsweg in Haren, aangewezen als leengoed. Zie hiervoor (onder meer) het genoemde leenrepertorium (nr. 1855), de resolutie van burgemeesters en raad van Groningen van 18 oktober 1634 (GrA 1605-6), een akte van 11 maart 1635 (GrA 2241-520) en de stadsrekening over 1635 (GrA 1605-332.41 fol. 53v). Zie voor de locatie van het *Nijland* en de Nieuwlandsweg in Haren de veldkaart van J. Wieringa (GrA 1854-66).

Midlaren en Noordlaren

In de aantekeningen over de op 15 maart 1574 te Anloo gehouden goorsprake – een regionale vergadering waarin overtredingen werden gemeld – lezen we dat de pastoor van Noordlaren in 1573 gerechtelijke opzegging heeft laten doen van enige landerijen, 'Westerkampinge' geheten, die bij de pastorie van Noordlaren hoorden.[62] Ik heb niet kunnen vaststellen waar 'Westerkampinge' precies ligt, maar het feit dat de opzegging (van de huur?) volgens een Drentse procedure verliep en op de goorsprake van het Drentse dingspel (district) Oostermoer werd geregistreerd, doet vermoeden dat het in Midlaren gelegen was. 'Westerkampinge' komen we ook tegen in een aantekening van de goorsprake van 16 juli 1565 te Anloo, maar daaruit valt alleen met zekerheid op te maken dat dit land door de pastoor van Noordlaren (Arnoldus Hovinge) werd verhuurd.[63]
Wanneer (een deel van het) pastoriegoed van Noordlaren in Midlaren gelegen is, wijst dat op de oorspronkelijke eenheid van de beide nederzettingen. Het zou zelfs een overblijfsel kunnen zijn uit de tijd toen het kerspel Zuidlaren nog niet bestond en de drie Larens de ene parochie 'Lare' vormden.

Ook het omgekeerde (Midlaarder land onder Noordlaren) komt voor en wijst in dezelfde richting. In een uit het midden van de 16e eeuw daterend lijstje van de waardelen (aandelen) in de marke van Noordlaren wordt melding gemaakt van een *Mydlarer waer.* We kunnen daaruit opmaken dat ingezetenen van Midlaren een aandeel hadden in de marke van Noordlaren. Uit een aantekening van 1528 in hetzelfde handschrift blijkt verder dat over dit waardeel 'schuldmolt' – een oorspronkelijk aan de bisschop van Utrecht verschuldigde retributie voor het gebruik van de woeste grond – moest worden betaald.[64] Ook in het lijstje van precarie-plichtigen dat we in deze bron aantreffen, vinden we gegevens die de indruk wekken terug te gaan op de oorspronkelijke eenheid van dit gebied.[65]

Tenslotte is er het merkwaardige feit dat Noordlaren en Midlaren volgens de op 16 september 1594 vastgestelde 'Kerkenorde der stad Groningen' samen als één kerkelijke gemeente deel zullen uitmaken van de nieuw te vormen 'classis Groningen'.[66] Daardoor zou een dorp dat in burgerlijke zin bij Drenthe hoorde, in het kerkelijke bij Groningen worden ingelijfd. Je zou bij het lezen hiervan op het idee kunnen komen dat de Groningers een soort 'kerkelijk landjepik' hebben willen spelen, maar ik vermoed dat het voorgenomen samengaan van Midlaren en Noordlaren in de nieuwe kerkelijke organisatie eenvoudig de voortzetting was van de bestaande en uit het verre verleden stammende praktijk: Noord-, Mid- en Zuidlaren hebben aanvankelijk één geheel gevormd dat 'Lare' werd genoemd, de

---

62 A.S. de Blécourt (ed.), *Goorspraken van Drenthe 1572-1577.* Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks, nr. 1 ('s-Gravenhage 1931) 110.

63 H. van Riel (ed.), *Goorspraken van Drenthe 1563-1565.* Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, tweede reeks, nr. 22 ('s-Gravenhage 1928) 303.

64 GrA 730-1762 fol. 15v en 16. Zie Noomen, 'Koningsgoed', 124 en laatstelijk Bart Wever, 'Foreestrecht in Drenthe' in: *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift* jrg. 36 (2016) nr. 2, 19-26.

65 Joosting vermeldt nog meer bezittingen ter weerszijden van de provinciegrens waaruit de 'connexiteit' tussen Midlaren en Noordlaren blijkt (P.J. Blok, J.G.C. Joosting, B.M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Dl. 6.1. De marken van Drente, Groningen, Overijsel en Gelderland* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1920) 144-145.

66 GrA 1605-12085. De tekst van de kerkorde is opgenomen in: H.H. Brucherus, *Geschiedenis van de opkomst en de vestiging der kerkhervorming in de provincie Groningen* (Groningen 1821) 425-465.

Bartholomeüskerk van Noordlaren – een afsplitsing van Anloo?[67] – was de eerste parochiekerk in dit gebied en de Midlaarders waren, ook nadat omstreeks 1250 de parochie Zuidlaren was gesticht, voor hun kerkgang aangewezen gebleven op het nabijgelegen Noordlaren.

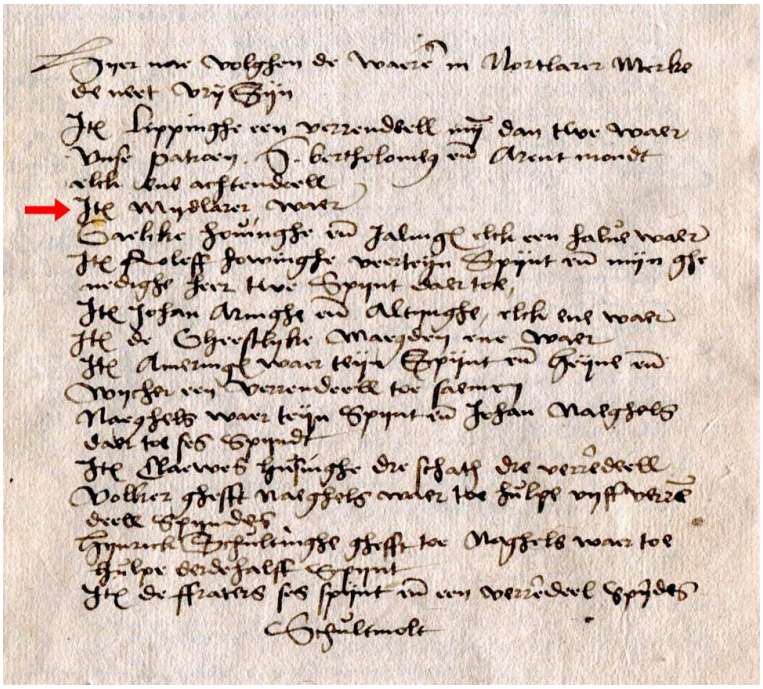

Een lijstje van waardelen onder Noordlaren die niet zijn vrijgesteld van schatting:

Hyer nae volghen de waeren in Nortlarer merke de neet vrij sijn.

Bij het pijltje staat:

Item Mydlarer waer.

(GrA 730-1762 fol. 15v)

[67] Van de kerk van Zuidlaren weten we alleen bij toeval dat ze een dochter van Anloo is. Ik kom daarop in het vervolg terug.

Oosterwolde, Drenterwolde en Wold

Zoals gezegd is er ook iets bijzonders aan de hand met het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Noordlaren, het gebied waar sinds de 13e eeuw Kropswolde en Wolfsbarge liggen.

De bronnen zijn niet eenduidig: nu eens worden deze nederzettingen bij Drenterwolde gerekend, dan weer krijg je de indruk dat ze niet bij Drenterwolde horen maar een aparte status hebben. De aanwijzingen zijn minuscuul en ook niet eenduidig. Toch is het de moeite waard om er serieus naar te kijken.

Voor een goed begrip is het nodig nog eens de structuur van het Gorecht te beschrijven en de namen te bespreken waarmee de onderdelen van dit gebied worden aangeduid. Drenterwolde maakt deel uit van het Gorecht, een gebied dat sinds de aanstelling van een prefect als plaatsvervanger van de bisschop van Utrecht (c. 1150) ook wel als 'de prefectuur' wordt aangeduid. De kern ervan wordt gevormd door het noordelijke uiteinde van Hondsrug. Ten noorden van de Hondsrug ligt, ingesloten door de oude beddingen van Hunze en Drentsche Aa, het landje Selwerd dat ook bij het Gorecht wordt gerekend en de naamgever is van het 'Gericht van Selwerd', een naam die eeuwenlang als synoniem voor het Gorecht is gebruikt.
De genoemde rivieren vormen de natuurlijke grenzen van de 'hoge kern' van het Gorecht. Ten oosten en westen van respectievelijk Hunze en Drentsche Aa liggen vochtige stroken land die aanvankelijk niet bewoond waren, maar als markegronden bij de dorpen op de hogere gronden hoorden. In de strook ten westen van de Drentsche Aa zijn geen nederzettingen gesticht, maar het ten oosten van de Hunze gelegen gebied is vermoedelijk in de 10e of 11e eeuw gekoloniseerd. Hier werden vier parochies gesticht: Noorddijk in de marke van Groningen, Middelbert in die van Helpman, Engelbert in die van Haren en tenslotte Westerbroek in de marke van Onnen.[68] Westerbroek is vermoedelijk de jongste van de vier. In deze dorpen golden, net zoals in de nederzettingen op de Hondsrug, Drentse rechtsregels en gewoonten, maar uit de namen van de inwoners, hun vriendschappelijke relaties met het Friese landschap Fivelgo en enkele andere aanwijzingen in oude bronnen valt op te maken dat de kolonisten in deze streek van Friese herkomst waren.

Naast 'Gorecht' of 'Gericht van Selwerd' komen we voor het gebied dat onder het bestuur van de prefect stond, ook de aanduiding 'Go en Wold' tegen. Go is het hoge, op de Hondsrug gelegen deel, Wold het ten oosten van de Hunze gelegen lage land. Maar mogen we de term 'Wold' zonder meer gelijk stellen aan Drenterwolde? En wat moeten we met het in enkele bronnen voorkomende Oosterwolde? Op het eerste gezicht lijken de termen Oosterwolde, Drenterwolde en Wold synoniem, maar als je wat beter kijkt zijn er toch verschillen te onderscheiden.

Het eerste wat van de namen 'Oosterwolde' en Drenterwolde' te zeggen valt is dat het gebruik ervan in schriftelijke bronnen afhankelijk lijkt te zijn van de blikrichting van degene die de tekst schreef of de oorkonde uitvaardigde. 'Oosterwolde' wijst op Groningen als uitgangspunt, 'Drenterwolde' verraadt een Fivelgoër blik. We komen de term 'Oosterwolde' als onderdeel van de prefectuur zegge en schrijve 3 maal tegen:[69] in 1249 in de Friese vorm *Asterwalda*, in 1285 in een hybride versie (*Osterwalda* en *Osterwald*) en in 1364 in de

---

68 Zie J.K. de Cock, 'Wold', in: *Groningse Volksalmanak 1963*, 57-64.

69 Het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe kent nog drie andere vermeldingen van Oosterwolde, maar daar gaat het om het dorp in Stellingwerf.

Saksische variant *Osterwolt.*[70] De betreffende teksten zijn uitgegaan van de prefecten of burgemeesters en raad van Groningen. De tekst met 'Osterwolt' dateert uit een tijd dat deze naam eigenlijk al was verdrongen door de term 'Drenterwolde', maar heeft betrekking op en bevat een interpretatie van de uit 1285 daterende tekst, hetgeen het archaïsche taalgebruik verklaart. In deze drie gevallen hebben de opstellers van de tekst vanuit Groningen gedacht. Het gebied ten oosten van de Hunze was voor hen het 'oostelijke woldland'.

Je zou tegenover een Oosterwolde ook een Westerwolde verwachten. Dat is er ook echt geweest: we zagen al dat er ook ten westen van de Drentsche Aa een strook woldland is geweest, maar dat daar geen kolonies zijn gesticht. Ik ken maar één document waarin deze strook ook daadwerkelijk wordt genoemd. In een veertiende-eeuwse lijst van inkomsten van het Utrechtse Domkapittel vinden we de 'tienden in Westerwolde' ná een aantekening over tienden uit Hemmerwolde ('het bij Hemmen horende woldland') en Helpman (*Hennerewolde* en *Heltmen*) en vóór een vermelding van de 'Heyinge-goederen' in Yde.[71] Met dit Westerwolde zal het zompige land bedoeld zijn ten westen van de Drentsche Aa, het gebied waar we later ook Neerwolde vinden en waar nu het Paterswoldsemeer en Hoornsemeer zijn. Dat de oude naam van dit gebied vergeten is, komt ongetwijfeld doordat het land onbewoond is gebleven.

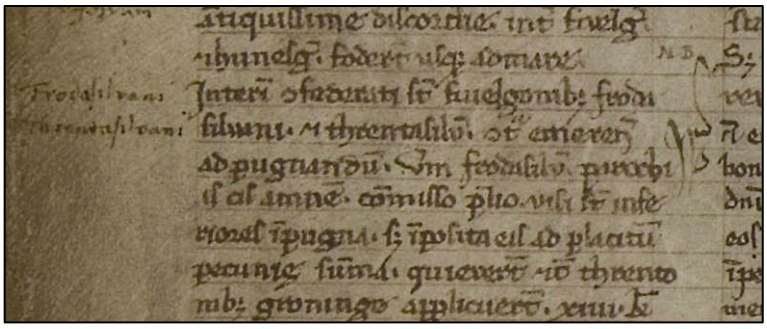

Abt Emo vertelt over de Vredewolders en Drenterwolders, die zich met de Fivelgoërs verbinden om tegen de Eenrumers te strijden (1231): *Interim confederati sunt Fivelgonibus Frodosilvani et Threntasilvani contra Ernerenses ad pugnandum*.

RU Groningen, UB 116 35v, kolom 95.

Het gebied van de kerspelen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek dat we in de drie zojuist genoemde gevallen als 'Oosterwolde' aangeduid zien, wordt ook (en vaker) 'Drenterwolde' genoemd. De oudste vermeldingen van deze naam komen we tegen in de kloosterkroniek van Wittewierum. De drie auteurs van die kroniek duiden het gebied en zijn bewoners elk op hun eigen manier aan: Emo (c. 1175-1237) heeft het over de 'Drenterwolders' (*Threntasilvani)*,[72] Menko (c. 1212-1276) over 'Drenterwolde' (*Threntawalda* met een 'h')[73] en de onbekende *continuator* noemt het gebied ook 'Drenterwolde', maar spelt '*Trentawalda'* zonder 'h'.[74] Zoals gezegd bepaalde de blikrichting van de auteur de nomenclatuur: voor de abten van het in het Fivelgoër Wittewierum gelegen klooster Bloemhof was de Drentse rechtsvorm van het gebied tussen de Borg (-wal

[70] OGD I 112 (18 oktober 1249), OGD I 168 (GrA 2100-54; 8 april 1285) en OGD I 527 (GrA 2100-78.1 en GrA 2100-78.2; 1364, *Osterwolt*).

[71] HUA toegang 216-55 fol.29v (OGD I 340). In het oorkondenboek is de tekst gedateerd op c. 1335, volgens Gosses moet dat c. 1340 zijn (I.H. Gosses, 'De bisschop van Utrecht, het domkapittel en de Groninger prefect' in: *Verspreide geschriften*, 152-207, aldaar 190. Zie over Westerwolde als tegenhanger van Oosterwolde ook H.E. Grommers, 'Wold en Go', in: GVA 1961, 85-96, aldaar 95.

[72] Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 230 en 231.

[73] Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 382 en 394.

[74] Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 484.

en -sloot) en de Hunze het meest onderscheidende element, wellicht nog extra vanwege het feit dat de bevolking uit stamverwante Friezen bestond.

Abt Emo vermeldt de *Threntasilvani* in de loop van zijn verhaal over de strijd tussen de *Ernerenses* en *Uthusenses* en dan in het bijzonder over de coalitie die in 1231 werd gevormd, toen Vredewold en Drenterwolde zich bij de Fivelgoërs voegden om tegen de Eenrumers en Hunsingo te gaan vechten.[75] Doordat Hunsingo met de Groningse prefectenpartij verbonden was die op haar beurt aan de kant van de bisschop van Utrecht stond, kwamen de Drenterwolders door hun partijkiezen vóór Fivelgo samen met de opstandige Drenten tegenover hun eigen landsheer – de bisschop – te staan.

In de jaren nadat de Drenten zich aan de bisschop hadden onderworpen (1234-1235), was het politieke landschap drastisch veranderd. Het door de bisschopgetrouwe prefectenpartij gedomineerde Groningen bezorgde de Ommelander Friezen zoveel narigheid, dat Fivelgoërs en Hunsingoërs in 1250 hun onderlinge strijd staakten en zich samen met de Oldambtsters tegen de stad keerden. In 1251 slaagden ze erin Groningen te veroveren en de prefectenpartij uit te schakelen. In 1258 kwam een formele vrede tussen Groningen en Fivelgo tot stand. In de akte die daarvan werd opgemaakt komen we de op één na oudste vermelding van 'Drenterwolde' tegen.[76]
De vorm van de betreffende oorkonde wijkt af van wat we meestal zien. Anders dan verreweg de meeste officiële akten ontbreekt in dit stuk een oorkonder. Dat wil zeggen dat de akte niet uitgaat van een autoriteit die plechtig verklaart dat er een overeenkomst is gesloten die algemeen bekend moet worden en dat hij, de autoriteit, instaat voor de juistheid van de akte. Het stuk van 1258 is een soort 'doe-het-zelf oorkonde' waarin eenvoudig wordt meegedeeld dat twee partijen onder bepaalde voorwaarden vrede hebben gesloten. Dat past goed bij de toenmalige situatie in onze omgeving: er was hier geen hoge heer die als oorkonder had kunnen optreden. Zelfs de twee verdragspartijen – de edelen van Fivelgo en de burgers van Groningen – presenteren zich niet als oorkonders.

Een van de afspraken betreft de handhaving van orde en recht in het gebied tussen de Hunze en de Borg (de grens tussen het Gorecht en Fivelgo), het gebied dus dat vanuit Groninger zicht 'Oosterwolde' werd genoemd. Geheel in overeenstemming met de politieke situatie van dat moment – de Ommelander Friezen waren de bovenliggende partij – wordt dit gebied nu *Threntawalda* genoemd, de naam die ook door Menko in zijn kroniek wordt gebruikt.
Ook de inhoud van de betreffende afspraak past bij de situatie van die tijd: de Fivelgoërs en Drenterwolders zouden zich in het vervolg samen ontfermen over het genoemde gebied. Het heeft er dus alle schijn van dat de Ommelanders in 1251 niet alleen de prefect en zijn borgmannen uit de stad hebben gegooid, maar ook de door Friezen bewoonde kolonies van Drenterwolde hebben 'bevrijd' van hun Stichtse bazen. Zo wordt ook de poging begrijpelijk, die de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden in het jaar 1259 ondernam om de Drenterwolders tot het betalen van een volgens Menko ongebruikelijk hoge schatting te dwingen.[77] De bisschop wilde – uiteraard op instigatie van de verjaagde prefect – zijn gezag over en inkomsten uit de afvallige kolonies veiligstellen.

---

75 Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 230 en 231.
76 Verdrag van 9 juni 1258 (OGD 126; GrA 2100-52).
77 Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 394.

Na 1258 komen we de naam 'Drenterwolde' in de oorkonden nog vier keer tegen.[78] De term is dan zo ingeburgerd dat ook Groninger oorkonders hem gebruiken. Daarna bedient men zich van het simpele 'Wold', afgezien van de al genoemde oorkonde van 1364,[79] waarin – onder verwijzing naar een veel ouder stuk – de naam 'Oosterwolde' (*Osterwolt*) nog eens wordt gebruikt.

Tot dusver ging het alleen om *namen*. Maar welk gebied werd nu precies met die namen aangeduid? Niet in alle gevallen waarin we de namen 'Oosterwolde' en 'Drenterwolde' tegenkomen blijkt duidelijk welk gebied daarmee wordt aangeduid. Wanneer Emo het bij de gebeurtenissen van 1231 over de Drenterwolders heeft, laat hij in het midden wie hij daarmee precies bedoelt. Maar bij de vermeldingen van 1249 en 1259 bestaat gelukkig wél duidelijkheid. Het Oosterwolde van de akte van 1249 bestaat uit de eerder genoemde vier parochies ten oosten van de Hunze (Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek), en abt Menko schrijft op het jaar 1259 dat de bisschop van Utrecht samen met de Drenten de vier parochies van Drenterwolde binnenviel. De vier parochies worden weliswaar niet met name genoemd, maar twijfel over de identiteit van de vier kerspels is uitgesloten.

Uit de latere vermeldingen blijken 'Oosterwolde' en 'Drenterwolde' naast de vier genoemde parochies ook Kropswolde te omvatten. Zo is de akte van 1285, waarin een conflict tussen Oosterwolde en de abdij van Aduard tot een oplossing werd gebracht, in viervoud opgemaakt en vertoont het voor Oosterwolde bestemde exemplaar op de rugzijde de aantekening '*Crepeswolt*' (Kropswolde). En toen in 1309 een geschil tussen Drenterwolde en het Drentse Annen werd beslecht, deden de arbiters te '*Crepelliswald*' (Kropswolde) uitspraak. Dit doet het vermoeden opkomen dat we kunnen spreken van een 'oud-Oosterwolde/Drenterwolde' dat alleen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek omvatte, en een 'nieuw-Oosterwolde/Drenterwolde' waartoe ook Kropswolde gerekend werd.
Dat idee wordt nog versterkt door aantekeningen die op de rugzijde staan van de twee bewaard gebleven exemplaren van de uitspraak in de zaak tussen Oosterwolde en Annen (1309). Daaruit blijkt dat één oorkonde voor Middelbert was bestemd en de andere voor Kropswolde.[80] Blijkbaar waren 'oud- en nieuw-Drenterwolde' toen nog niet helemaal met elkaar versmolten tot het 'Silva' of 'Wold' dat we in jongere bronnen tegenkomen.

Het onderscheid tussen het resp. door Middelbert en Kropswolde vertegenwoordigde 'oud-Drenterwolde' en 'nieuw-Drenterwolde' zou verklaarbaar zijn wanneer het gebied ten oosten van het Zuidlaardermeer oorspronkelijk niet bij de prefectuur heeft gehoord, maar pas later daaraan is toegevoegd. Maar er is ook een andere verklaring denkbaar: het kan zijn dat de twee nederzettingen in dat gebied – Kropswolde en Wolfsbarge – eenvoudig later (te denken valt aan de eerste decennia van de 13^{e} eeuw) tot ontwikkeling zijn gekomen dan de vier parochies van 'oud-Oosterwolde/Drenterwolde'.

Na 1332 komen we de naam 'Drenterwolde' (*Threntawalde*) in schriftelijke bronnen niet meer tegen. Het laatste voorkomen van 'Oosterwolde' (*Osterwolt*) dateert van 1364, maar toen was dat – we zagen dat al eerder – een archaïsch taalgebruik dat verwijst naar een uit

78 OGD 1228 (1309), 272 (1321), 273 (1322) en 330 (1332).
79 OGD 527 (1364).
80 De beide oorkonden maken nu deel uit van het oude stadsarchief van Groningen. Ze zijn daarin wellicht opgenomen nadat het stadsbestuur het Gorecht van het domkapittel had gepacht (1392).

1285 daterende vóórakte. Wanneer men na 1332 het lage gebied ten oosten van de Hunze op het oog heeft, wordt dat eenvoudig 'Wold' genoemd.

We treffen dit woord (*Silva, Wold, Wolt, Woeld, Woelt*) in deze betekenis vaak aan in combinatie van 'Go': 'Go en Wold' staat dan voor het Gorecht, het landelijke gebied dat samen met de stad Groningen het onder het Sticht ressorterende district ten noorden van Drenthe vormt. Zo verklaarden de bisschoppen van Utrecht sinds 1344 bij hun aantreden dat ze ter uitoefening van de geestelijke jurisdictie een deken zouden benoemen die hetzij in Groningen, hetzij in Go en Wold of Drenthe moest wonen, en dat ze voor het verrichten van aan de bisschop voorbehouden sacrale handelingen (zoals het toedienen van het vormsel en de wijding van kerken en altaren) een wijbisschop naar het gebied van de stad en Go en Wold zouden sturen.[81]
Ook in een wereldlijke context was dit de gewone manier om het lage deel van het Gorecht aan te duiden. Zo wordt in een register van inkomsten van het domkapittel te Utrecht uit c. 1335 een belasting uit Go en Wold vermeld,[82] treedt in 1365 de hele gemeenschap van Go en Wold op als partij in een overeenkomst over het leggen van een zijl[83] en verklaart bisschop Frederik van Blankenheim in 1405 dat het gerecht te Groningen over Go en Wold op de van ouds gebruikelijke wijze bediend zal worden.[84]

De term 'Go en Wold' (of 'Wold en Go') komt als aanduiding voor het Gorecht nog veel vaker voor, maar in dit verband zijn de genoemde voorbeelden voldoende.

Maar ook bij 'Wold' ligt verwarring op de loer. Daar waar we dit woord in de archieven tegenkomen, wordt lang niet altijd het lage deel van het Gorecht bedoeld. Vóórdat in het begin van de 17e eeuw de exploitatie van de venen bij Foxhol en Sappemeer ter hand werd genomen, waren de stad-Groningers gewend hun brandstof te halen uit de venen bij Kropswolde, dat ze kortweg 'Wold' of 'Wolde' noemden.[85] Voor de Groningers was Kropswolde dus het 'woldland' bij uitstek. Tot ver in de 17e eeuw vinden we het woord 'Wold' in de betekenis van Kropswolde overal in de stedelijke archieven: in het 'Diarium Alting', de stadsrekeningen en de resoluties van burgemeesters en raad.

---

81 OGD I 380 (GrA 2100-70; RF 1344.2 Akte waarbij bisschop Johannes [IV van Arkel] de door zijn voorgangers aan de inwoners van Groningen, Go en Wold verleende privileges bevestigt. 28 oktober 1344). Dergelijke akten zijn ook bewaard gebleven van de bisschoppen Johan [V van Virneburg] (GrA 2100-81; 1368), Floris [van Wevelinchoven] (GrA 2100-84; 1380), Frederik [van Blankenheim] (GrA 2100-104; 1400), Rudolf van Diepholt (GrA 2100-178; 1444), David van Bourgondië (GrA 2100-215; 1469) en Frederik van Baden (GrA 2100-393; 1497).

82 OGD I 340 (Het Utrechts Archief 216-55 fol. 29v; c. 1335): *scultmudde in Gho et in Silva*.

83 OGD I 537 (GrA 708-521 regest nr. 5; 6 mei 1365): *tota communitas de Wold et Goe.*

84 OGD II 1218 (GrA 2100-111; 28 september 1405): *die gherichte binnen Groninge opp Goe ende Woeld.* Zie ook het 'tegenstuk' van Groninger en Ommelander zijde voor Frederik van Blankenheim van dezelfde datum, waarin wordt vastgelegd dat de ambtman van Selwerd het gerecht *up Gho ende Wolt* zal bedienen *als dat recht dair gelegen is ende van oeldes heer gecomen is* (OGD II 1221; het Utrechts Archief 218-1 nr. 9; 28 september 1405).

85 Zie bijv. de gildebrief van de Schuitenschuivers van 1403 (OGD II 1134; 18e-eeuw afschrift in het archief van de gilden GrA 1325-80; 16e-eeuws afschrift in GrA 2100-43.2 fol. 158-192). In boek VI art. 6 van het Stadboek van 1425 wordt bepaald dat degene die 6 weken lang buiten de stad Groningen verblijft zijn burgerrecht verliest, met uitzondering van hen die naar Wolde gaan om turf te steken.

Nog meer verschillen

Zoals we zagen lijkt het lage deel van het Gorecht in 1309 nog niet als een eenheid te zijn ervaren: een voor 'Drenterwolde' bestemde akte werd in tweevoud uitgereikt: één voor Middelbert (één van de vier parochies van het oude Oosterwolde/Drenterwolde) en één voor Kropswolde. Er zijn nog meer punten waarin het gebied ten oosten van het Zuidlaardermeer afwijkt van de rest van 'Wold'.

Het eerste geval dat ik wil bespreken roept meteen allerlei vragen op omdat het in tegenspraak is met wat we eerder zagen. In 1332 deden Kropswolde en Wolfsbarge samen met Everswolde, Midlaren, het klooster Yesse, de nederzettingen in het Gorecht en de Groninger stadshamrikken mee met een waterstaatkundig project.[86] De afspraken die in verband hiermee zijn gemaakt, zijn vastgelegd in een oorkonde die in viervoud is uitgevaardigd: één exemplaar was voor de Groninger hamrikken, één voor het klooster Yesse, één voor Drenterwolde en één voor Kropswolde en Go.
Dat Kropswolde niet bij het oude Drenterwolde werd gerekend zagen we al, maar dat het in dit geval bij Go behoort is vreemd. Het wijkt in elk geval af van wat we in 1309 zagen: toen werd Kropswolde wel degelijk geacht bij Drenterwolde te horen. Voor dit vreemde geval kunnen allerlei verklaringen worden bedacht, maar bij gebrek aan verdere bronnen zijn die niet te toetsen. Ik blijf aan de veilige kant met de veronderstelling dat het bij Drenterwolde of Go horen van Kropswolde in het begin van de 14e eeuw nog niet helemaal vastlag en dat de keuze voor het een of het ander afhankelijk zal zijn geweest van de aspecten die in de heersende context van doorslaggevend belang zijn geweest.

Feit is wel dat Kropswolde en ook Wolfsbarge in de marke van Noordlaren liggen, een dorp dat mogelijk pas in tweede instantie (c. 1235?) bij de prefectuur is gaan behoren. Dat het Hondsrugdorp Noordlaren bij Go kwam ligt voor de hand. Maar dat ook Kropswolde bij Go werd gerekend is – zeker gezien de positie die Kropswolde later in 'Wold' innam – opmerkelijk. Blijkbaar was de samenhang met het moederdorp Noordlaren in 1332 om de een of andere reden belangrijker dan de overeenkomst met de nederzettingen van het oude Oosterwolde/Drenterwolde, die in 1309 de doorslag gaf.
De in 1309 vastgelegde regeling is te beschouwen als een vervolg op het geval dat zich in 1285 voordeed en waarin Oosterwolde partij was. Er was toen een arbitrale uitspraak gedaan en een van de destijds opgemaakte oorkonden was blijkens de (latere) notitie op de rug in *Crepeswolt* terechtgekomen. De in 1332 belangrijk gevonden band tussen Kropswolde en Noordlaren zou dan te maken kunnen hebben met de omstandigheid dat het kerspel Kropswolde nog niet zo lang tevoren van Noordlaren was afgescheiden: de nederzetting wordt pas in 1291 voor het eerst een parochie genoemd.[87] Ik kom daarop in het vervolg nog terug.

In hetzelfde jaar 1332 deed Agneza, 'rechtersche' van Groningen, opgave van haar bezittingen en maakte daarbij onderscheid tussen de goederen die zij in leen hield en die welke zij als vrije goederen in bezit had. Onder de leengoederen noemt ze de *'mudden, ghenoempt schultmudden opter Goe, opten Wolde ende op Cropswolde'*.[88] De schuldmudden (ook wel 'schuldmolt' genoemd) waren een retributie voor het gebruik van de eertijds

[86] OGD I 330 (GrA 2100-66.1; 21 januari 1332). Zie voor dit project ook *Een kronkelend verhaal*, 67 evv.
[87] OGD I 188 (1291).
[88] OGD I 333 (1332).

woeste gronden die bij de Drentse dorpen hoorden.[89] Met *Wolde* lijkt mij in dit verband het oude Oosterwolde/Drenterwolde bedoeld te zijn. Het feit dat Kropswolde naast Go en Wold wordt genoemd, wijst op de afwijkende positie die deze nederzetting innam: ze hoorde niet bij het oorspronkelijke Oosterwolde/Drenterwolde, maar ook niet (meer) bij Go. Zou bisschop Otto III zijn recht op de schuldmudden van het Drentse Kropswolde na de 'Drentse oorlog' aan de Groningse prefect Egbert hebben geschonken vanwege diens trouw aan zijn voorganger?

De afwijkende positie van Kropswolde zien we ook in de lijstjes van inkomsten die de stad Groningen – nadat ze de zeggenschap over het Gorecht had verworven – uit deze zgn. 'stadsjurisdictie' trok.[90] Het betreft ten dele heffingen die samenhangen met het *praedium* dat in 1040 door koning Hendrik III aan de kerk van Utrecht is geschonken. We zien daar dat de gezamenlijke *buren van Wolde* (lees: Kropswolde) elk jaar op Sint Petrus *ad Cathedram* (23 februari) 's morgens vóór het einde van de hoogmis in de kerk van Sint Maarten te Groningen het luttele bedrag van 36 'kromstaarten' (24 groninger stuivers) moesten betalen.[91] Met de vermoedelijk op elk huishouden rustende verplichting tot het betalen van deze 'Pieterspenning' vormden de inwoners van Kropswolde een uitzondering op de in het Gorecht en Drenthe geldende regel. Vrijwel alle huishoudens in die gebieden moesten op drie tijdstippen in het jaar de zogenaamde 'rookpenning' opbrengen: op Midvasten, op St. Lambertus (17 september) en op St. Thomas (21 december).[92] Deze kleine heffing had vermoedelijk geen kerkelijke oorsprong; we zullen haar moeten zien als een expressie van de relatie tussen de ingezetenen en hun landsheer.

De scherpzinnige arts en geschiedkundige Gozewinus Acker Stratingh heeft in 1868 de stedelijke inkomsten uit het Gorecht gepubliceerd en geanalyseerd, maar had geen verklaring voor het feit dat Kropswolde op dit punt afweek van de rest van het Gorecht.[93] 150 jaar later kom ik niet veel verder. Even is de gedachte bij me opgekomen dat deze afwijking zou kunnen samenhangen met het in zuidelijke richting opschuiven van de grens tussen de prefectuur en Drenthe, waardoor het ten oosten van het Zuidlaardermeer gelegen gebied, samen met het dorp Noordlaren, pas na de oorlog tegen de Drenten (1227-1233) bij de prefectuur zou zijn gekomen. Maar bij nader inzien is dat verband wel erg onwaarschijnlijk. Noordlaren zelf moest immers wel de overal in Drenthe en het Gorecht gebruikelijke rookpenning betalen. Kropswolde is de enige uitzondering op die regel.

---

89 De woeste grond behoorde de bisschop toe, die het recht daarop (het zgn. *jus forestense* of 'foreestrecht') in 944 van de koning had ontvangen.

90 Uit de tweede helft van de 16e eeuw zijn enkele rekeningen van inkomsten uit de tafelgoederen en renten in het gericht van Selwerd bewaard gebleven. De oudste betreft het rekenjaar 1551-1552 (GrA 2100-45.3).

91 GrA 2100-45.3 fol. 2v: *des voermiddages voer dat men de hoige misse up haelt.* De uitdrukking 'het ophalen van de mis' heb ik nergens verklaard gezien. Misschien is 'ophalen' wel hetzelfde als 'opdragen'. Wel duidelijk zijn de formuleringen die ik elders op de overeenkomstige plaatsen aantrof, zoals in GrA 370-1762 fol. 14v. We lezen daar: *Item de van Wolde gheven alle iaer up Sunte Peter ad Cathedram xxiiii st. ende see motent betalen eer die mijsse toe Sunte Merten ghedaen is.*

92 Volgens het Drentse landrecht van 1412 moest de rookpenning betaald worden door elk huis *daer roock uytgaet,* uitgezonderd het kerspel Eelde (of enige huizen aldaar?), de leengoederen die van de bisschop gehouden werden en de huizen van geestelijken en dienstlieden. Zie D.P. Blok, 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985) 141-170, aldaar 166.

93 G. Acker Stratingh, 'De inkomsten der stad Groningen van het Goregt in 1563-1564; met aantekeningen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, deel V (1868) 81-144, aldaar 105.

Om deze reden denk ik dat de Pieterspenning niets te maken heeft met het feit dat Noordlaren en zijn marke pas na de 'Drentse oorlog' bij het Gorecht zijn gaan horen, maar het gevolg moet zijn van de relatief late stichting van deze nederzetting.
De verplichting tot het betalen van de rookpenning in Drenthe en het Gorecht reflecteert ongetwijfeld een zeer oude situatie en moet dateren uit de tijd dat de betrekkingen tussen de inwoners en de landsheer werden vastgelegd. Deze zijn dan in de loop der eeuwen 'gefossiliseerd'. De strook ten oosten van het Zuidlaardermeer is waarschijnlijk pas in de eerste decennia van de 13e eeuw tot ontwikkeling gekomen, een periode waarin de verplichting tot het betalen van de rookpenning niet meer kon worden opgelegd. Om de bewoners van de kolonies in dat gebied toch een soortgelijke belasting te laten betalen werd van hen een andere bijdrage gevraagd die, – naar de naam van de betaaldag – Sint Pieterspenning werd genoemd.[94] Deze Pieterspenning heeft niets te maken met de bijdragen die eeuwenlang ten behoeve van de H. Stoel te Rome werden – en in een andere vorm nog altijd worden – ingezameld en die bekend stonden (en staan) als de *denarius Sancti Petri* of de *Obolo di San Pietro.*[95]

Het verschil tussen rookpenning en Pieterspenning mag dan naar alle waarschijnlijkheid het gevolg zijn van de relatief late ontwikkeling van de nederzetting Kropswolde en niet beschouwd mogen worden als een indicatie voor het in zuidelijke richting opschuiven van de grens tussen de prefectuur en Drenthe, het feit dat de schuldmudden van Wolde en Kropswolde in het lijstje van Agneza apart worden genoemd, lijkt mij wel degelijk een aanwijzing in die richting. Net zoals het Lippingegoed te Noordlaren kunnen de schuldmudden te Kropswolde na de 'Drentse oorlog' door de bisschop aan Egbert van Groningen in leen zijn gegeven uit dank voor de trouw die hij in de oorlog aan Otto II van Lippe en Wilbrand van Oldenburg had betoond. Het verschuiven van de grens tussen de prefectuur en Drenthe zou dan het gevolg zijn van deze beleningen.

---

94 Sint Petrus ad Cathedram komt ook elders voor als betaaldag. Aan een onderzoek naar de mogelijke achtergrond daarvan ben ik niet begonnen.

95 https://nl.wikipedia.org/wiki/Catholic_Encyclopedia en www.obolodisanpietro.va.
De Peterspenning was oorspronkelijk (dat wil zeggen: vanaf de late 8e eeuw) een jaarlijks door elk huishouden in Engeland betaalde bijdrage ten behoeve van de opvolger van Sint Petrus te Rome. De opbrengst was bedoeld ter ondersteuning van de armen en de verlichting van de kerken te Rome. Deze *Peterspence*, ook wel *Romescot* genoemd, had dus een religieus karakter en werd jaarlijks op 1 augustus (Sint Peter *ad Vincula*) opgebracht. De ingezamelde muntjes werden daadwerkelijk naar Rome getransporteerd. Tegen het einde van de 9e eeuw wordt in Engelse bronnen melding gemaakt van een door het volk aan de H. Stoel te betalen heffing die *Romfeoh* ('Rome-vee') wordt genoemd, maar ook *Rompenegas* ('Rome-penningen') of *heorðpenegas* ('haardpenningen') heet. Dat laatste doet weliswaar aan de Drentse rookpenning denken, maar zegt niets over de aard van de heffing.

De parochie Noordlaren

Bij het zoeken naar aanwijzingen vóór of tegen het idee dat de grens tussen de prefectuur na de 'Drentse oorlog' naar het zuiden is opgeschoven, moeten we uiteraard ook aandacht schenken aan de kerkelijke situatie. In het voorgaande hebben we daarvan al iets gezien: we zagen dat de kerk van Noordlaren uit de 12e eeuw stamt en sporen vertoont die erop wijzen dat het gebouw in de vroege 13e eeuw is verwoest en daarna weer opgebouwd. Een tijd lang moet de kerk van Noordlaren de enige parochiekerk van 'Lare' zijn geweest, want de parochiekerk van Zuidlaren lijkt eerst halverwege de 13e eeuw te zijn gebouwd.

We zagen ook dat het bij Drenthe horende Midlaren in 1594 geacht werd deel uit te maken van het kerspel Noordlaren en dat dit wellicht gebaseerd was op een eeuwenlange traditie. Ook Glimmen valt onder het kerspel Noordlaren, maar we weten niet sinds wanneer dat het geval is. Algemeen wordt aangenomen dat dit al vanouds zo is, maar het is goed dat we ons realiseren dat daarvoor geen enkel bewijs bestaat. Dat laat de mogelijkheid open dat Glimmen eerst in tweede instantie bij Noordlaren is gevoegd. Het kaartbeeld ondersteunt die mogelijkheid: de in het westen door de Drentsche Aa en in het oosten door de Rijksstraatweg en – ongeveer – de Hoge Hereweg begrensde strook waarin de buurtschap Glimmen ligt, ziet er op de kaart uit als een naar het noordwesten gerichte uitstulping van Noordlaren. Dat valt temeer op wanneer we dit grensverloop vergelijken met het uniforme patroon dat de Drentse Hondsrugdorpen vertonen. De marke- en kerspelgrenzen lopen alle min of meer rechtlijnig en staan dwars op de Hondsrug.

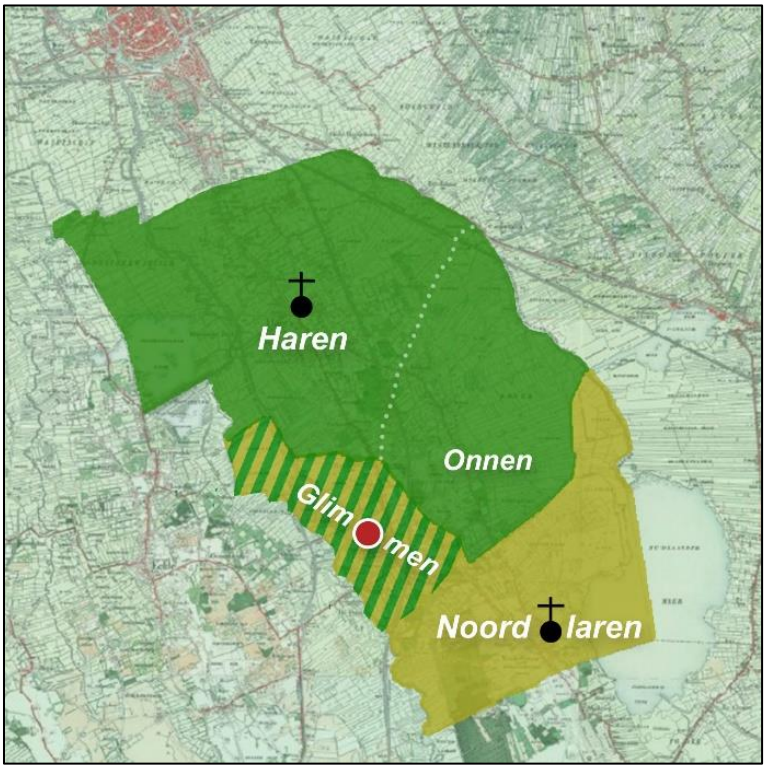

De kerspelgebieden van Haren en Noordlaren en de marken van Glimmen en Onnen. De grens tussen de marken van Haren en Onnen is aangegeven met een stippellijn, de kern van Glimmen met een rode stip.

Ook tussen Haren en Noordlaren zou je een min of meer rechte, dwars op de Hondsrug staande scheiding verwachten. Dat beeld wordt aan de oostzijde verstoord door de naar het noorden buigende Waterdijk en in het westen doordat Glimmen bij Noordlaren hoort.

Het tracé van de Waterdijk – de grens tussen de marken van Onnen en Noordlaren – roept de vraag op waarom deze zo ver naar het noorden buigt. Zonder diepgaand onderzoek valt daarover niets met zekerheid te zeggen.[96]

Ik heb echter wel een vermoeden. De Waterdijk komt bij de Hunze uit in de buurt van het punt waar in het grijze verleden wellicht een zijtak van de Hunze in noordelijke richting heeft gelopen. Die waterloop is er nu

[96] In het werkstuk van Tessa de Ruyter, *De Hunze tussen Zuidlaardermeer en Stad. Holocene ontwikkeling van de Hunze en het cultuurlandschap van de Onnerpolder en de Oeverpolder* (Groningen, september 2015) heb ik niets gevonden dat zou kunnen bijdragen aan een antwoord op die vraag.

niet meer: hier begint nu het smalle deel van het Foxholstermeer. In 1918 ontdekte P.M. Bos dat er een verbinding is geweest tussen het Foxholstermeer en de Scharmer Ae (de bovenloop van de Fivel).[97] Op grond daarvan achtte Bos het waarschijnlijk dat de Hunze via het Foxholstermeer een verbinding heeft gehad met de Fivel. De in noordoostelijke richting lopende zijtak van de Hunze moet een natuurlijke grens zijn geweest tussen de ten oosten van de Hunze gelegen delen van de marken van Onnen en Noordlaren en verklaart ook de loop van de Waterdijk, die ongetwijfeld mede bepaald is door de natuurlijke gesteldheid van het terrein.

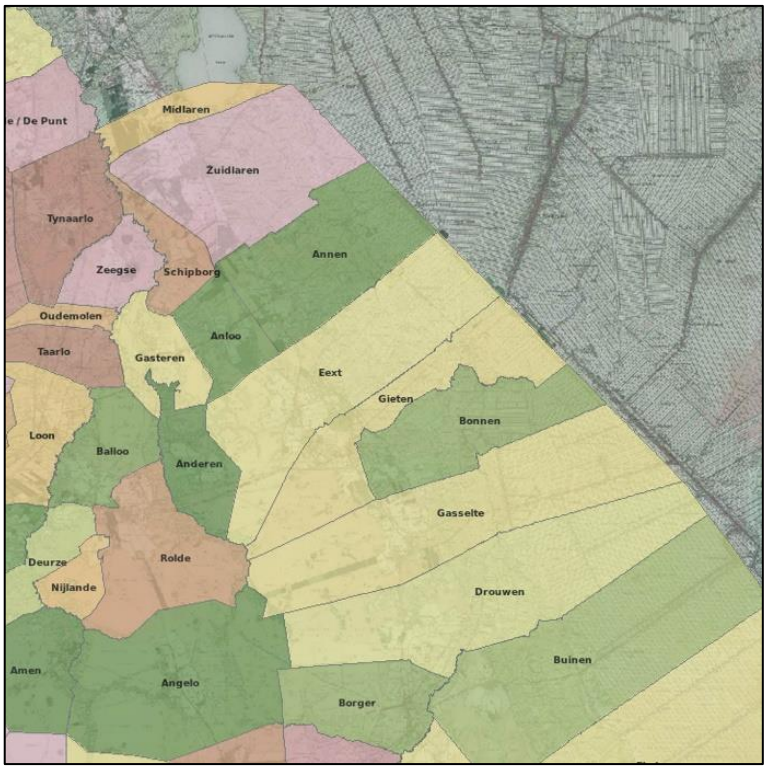

De markegrenzen tussen de Drentse Hondsrugdorpen vertonen een uniform patroon: ze lopen alle min of meer recht en staan dwars op de richting van de Hondsrug.
De kronkelende grens tussen Bonnen en Gieten volgt natuurlijke waterloopjes.

Het zou dus best kunnen zijn dat Glimmen ooit gewoon onder Haren viel, maar later – nadat Noordlaren bij de prefectuur was gekomen – om praktische redenen onder Noordlaren is komen te ressorteren. De afstand tussen Glimmen en de kerk te Noordlaren is beduidend korter (ruim 3 km) dan die tussen Glimmen en de kerk van Haren (bijna 4,5 km).

Als je Glimmen wegdenkt blijft er van het Noordlaarder kerspelgebied maar weinig over, zeker als je het vergelijkt met dat van Zuidlaren. Bij nader inzien valt dat echter wel weer mee, want bij het kerspel Noordlaren moet je ook het omvangrijke gebied van de latere kerspelen Kropswolde en Wolfsbarge rekenen.

De kerk van Noordlaren is tot ver in de 12e eeuw de enige parochiekerk geweest in het gebied dat in de 12e eeuw nog een eenheid was, 'Lare' heette en Noord-, Mid- en Zuidlaren ('de drie Larens') omvatte.[98] Dat blijkt uit het verhaal over de verwoesting van *Lare* met de kerk ter plaatse (1232)[99] en uit een document uit 1249 waarin sprake is van de pastoor van *Lare*,[100] wat dan blijkbaar de benaming is van de drie Larens samen. De kerk van Zuidlaren dateert uit de tweede helft van de 13e eeuw en is de parochiekerk geworden van het hele Drentse (of: na de Drentse Oorlog Drents gebleven) deel van het oude 'Lare'. Zuidlaren is in

97 P.M. Bos en Joh. van Veen, *De Fivel en hare verzanding* (Leiden 1930) 1 en 14.
98 OGD I 34.
99 QN 39.
100 OGD I 112 (1249).

mijn optiek dus een afsplitsing van het oude kerspel ‘Lare’, waarvan de kerk in Noordlaren stond.

De Sint Magnuskerk te Anloo is een van de zes oudste kerken van Drenthe

Terloops heb ik in een noot opgemerkt dat de kerk te Zuidlaren een dochter van de kerk van Anloo is.[101] Dat lijkt in tegenspraak met het voorafgaande. Maar die tegenspraak is mogelijk alleen maar schijn. Ik neem aan dat de hele oude parochie ‘Lare’ (waarvan de kerk in Noordlaren stond) een afsplitsing is geweest van de Magnus-parochie te Anloo.[102] Toen, zo zou het kunnen zijn gegaan, Noordlaren na de ‘Drentse oorlog’ bij het Gorecht was getrokken en de behoefte was ontstaan om ook in Zuidlaren een parochiekerk te stichten, zal dat niet vanuit het inmiddels onder een andere jurisdictie ressorterende Noordlaren zijn gebeurd, maar vanuit het Drentse Anloo. Het feit dat de parochie van Zuidlaren in ruimtelijke zin een afsplitsing van de oude parochie ‘Lare’ is, hoeft niet te impliceren dat de kerk te Zuidlaren in kerkrechtelijk zin een dochter van Noordlaren is.

Alleen door een gelukkig toeval weten we dat de Zuidlaarders verplichtingen hadden ten aanzien van de kerk te Anloo.[103] Doordat de inwoners van Everswolde (dat in het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Zuidlaren lag) meenden daarmee niets te maken te hebben, kwam het tot een geschil met de andere ingezetenen van Zuidlaren. Als gevolg daarvan heeft deze verplichting een spoor in de archieven nagelaten.
Een dergelijke verplichting kan ook op de Noordlaarders hebben gerust. Maar wanneer Noordlaren na de ‘Drentse oorlog’ bij de prefectuur is getrokken, is het alleszins begrijpelijk dat de moeder-dochter verhouding tussen Anloo en Noordlaren uit het zicht is verdwenen: in het Gorecht golden alle parochiekerken als ‘dochters’ van de Sint Maarten te Groningen en was de *persona* van Groningen[104] degene die het patronaatsrecht uitoefende.[105] Dat

---

101 *Oudheden en Gestichten van Groningen en Groningerland, mitsgaders het land van Drent* (Leiden, 1724) 576: ‘De kerk van Anloo word volgens eene oude overlevering voor de moederkerk van de kerken van Gasselt, Gieten en Zuidlare gehouden.’

102 Anloo is waarschijnlijk een van de zes oudste parochies van Drenthe. De andere Drentse ‘oerparochies’ zijn Sleen (of Emmen), Vries, Rolde, Diever en Beilen (Heringa, *Geschiedenis van Drenthe*, 142).

103 Van Riel, *Goorspraken van Drenthe,* 251-252, 301-302. Zie over deze zaak uitvoerig: Folkerts, ‘Zuidlaarderveen’, 49-50.

104 Hier en daar vindt men het woord *persona* geduid als ‘hoofdpastoor’. Dit woord wekt de indruk dat de *persona* de chef was van een collectief van pastoors. Dat was niet het geval. De functie en positie van de

wordt bevestigd door een inschrijving in een Utrechts 'institutieregister', waaruit blijkt dat Rodolphus Kannemaker op 26 juli 1496 officieel is aangesteld als pastoor van Noordlaren, op voordracht van Gisbertus Bindop, die kanunnik was in de St. Salvatorkerk te Utrecht en *persona* van het 'personaatschap' der St. Martinuskerk te Groningen.[106]

De 'persona' van Groningen

De parochiekerken in het Gorecht werden beschouwd als 'dochters' van de oudste parochiekerk, die van Sint Maarten te Groningen. In oorsprong was die oudste kerk natuurlijk bediend door één pastoor, maar na verloop van tijd waren de kerkelijke dienst en de zielzorg in handen gekomen van twee pastoors die hun functie als gelijkberechtigde collega's uitoefenden.[107]
De rechtsopvolgers van de oorspronkelijke pastoor belichaamden de Groningse kerk als rechtspersoon. Zij werden '*persona personatus'* of 'persona der personaatschap' genoemd, hoefden niet meer in Groningen te wonen, maar beheerden wel de *beneficies* die bij de oorspronkelijke parochie van Sint Maarten hoorden. Daarmee worden de goederen bedoeld die de materiële basis vormden voor de geestelijke ambten binnen die oude parochie.

Dit laatste betekent onder meer dat zij het recht hadden om kandidaten voor te dragen voor de functie van pastoor van de kerken die van de oorspronkelijke Sint Maartensparochie waren afgesplitst. Men zei destijds dat de *persona* de 'patroon en collator' van die kerken was. De door de *persona* voorgedragen geestelijke kreeg min of meer automatisch zijn officiële aanstelling ('institutie') van de bisschop en – later – van de proost van het kapittel van St. Marie te Utrecht, en werd tenslotte door de deken geïnstalleerd.

Het feit dat de *persona* van Groningen in 1496 de voordracht deed voor de benoeming van een pastoor te Noordlaren, maakt weliswaar duidelijk dat het zgn. 'patronaatsrecht' over de kerk te Noordlaren in zijn handen was, maar bewijst natuurlijk niet dat dit altijd zo is geweest. Het betekent evenmin dat de Bartolomeüskerk van Noordlaren een dochter van de Sint Maarten te Groningen is, ook al staat dat overal te lezen.[108] De gedachte dat het patronaatsrecht van de Groningse *persona* over Noordlaren teruggaat op het feit dat de kerk

---

persona zijn in 1913 door Meilink beschreven: P.A. Meilink, 'De persona van Groningen en het kerspel van St. Maarten', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks 1 (1913), p. 333-349. Voor zover mij bekend is dit thema na de publicatie van dit artikel niet meer serieus bestudeerd. Dat is jammer, want de mogelijkheden voor zo'n onderzoek zijn na 1913 aanzienlijk verbeterd. Het behandelen van dit onderwerp valt uiteraard buiten het bestek van dit verhaal. Een aanzet voor een nadere studie over dit thema, getiteld 'De pastoors van Sint Maarten', is in voorbereiding.

105 Meilink, a.w. 344. Het patronaatsrecht houdt onder meer het recht in om een kandidaat voor de functie van pastoor voor te dragen.

106 Register van proclamaties en instructies van de proost-aartsdiaken [van het kapittel van Sint Marie], 1435-1539 (HUA toegang 221-1855), fol. 5v. Dit register is uitgegeven door B.M. de Jonge van Ellemeet, 'Institutiën, Proclamatiën en Collatiën van den Aartsdiaken van St. Marie in het Decanaat Drente' in: *Archief voor de geschiedenis van het Aarstsbisdom Utrecht* 42 (Utrecht 1916) 277-360; aldaar 317.

107 Ook op dit 'dubbelpastoraat' kom ik terug in 'De pastoors van Sint Maarten'.

108 Zie laatstelijk Den Hengst, 'Dorpen tussen Hondsrug en Hunze'.

te Noordlaren gesticht is als dochter van de Sint Maarten te Groningen, is een afgeleide van een niet helemaal correct begrepen mededeling van de bekende Groninger pastoor en diplomaat Wilhelmus Frederici, in combinatie met de uiteindelijk op niets gebaseerde veronderstelling dat Noordlaren altijd bij het Gorecht heeft gehoord.

In de aanzet van de al eerder aangehaalde kroniek, die Wilhelmus Frederici naar eigen mededeling in 1498 schreef[109] lezen we het volgende: *Omnes ecclesiae parochiales districtus Selwerde solvunt ecclesiae Sancti Martini in Groningen annuum certum; ergo ista in Groningen videtur matrix, quod intelligit facile canonista*.[110] Letterlijk vertaald betekent dit: 'Alle parochiekerken in het Gericht van Selwerd betalen aan de kerk van Sint Maarten te Groningen een zeker jaargeld; die kerk in Groningen schijnt dus de moederkerk te zijn, hetgeen een kenner van het canonieke recht gemakkelijk begrijpt'.
Wilhelmus Frederici schrijft niet: 'Alle parochiekerken in het Gorecht zijn dochters van Sint Maarten en dat is de reden waarom ze een jaargeld betalen aan die kerk'. Hij wist net zo min als wij met zekerheid hoe de kerkelijke organisatie van het Gorecht in het verre verleden tot stand was gekomen. Maar als pastoor van Sint Maarten wist hij wél dat de Gorechter parochiekerken jaarlijks een bepaald bedrag aan Sint Maarten betaalden en hij zag de veronderstelde moeder-dochter verhouding als een in kerkrechtelijke zin plausibele verklaring daarvoor.

We vinden Willem Frederiks' mededeling een kleine 100 jaar later bijna letterlijk terug in het boek dat Cornelius Kempius over Friesland en zijn geschiedenis in 1581 te Keulen publiceerde. Maar van enige aarzeling ten aanzien van de relatie tussen de Sint Maartenskerk en de kerken van het Gorecht is bij Kempius geen sprake meer. Hij schrijft: 'Alle kerken in het Gorecht betalen een zeker jaargeld aan de kerk van Sint Martinus als zijnde [hun] moederkerk (*quasi matrici*)'.[111]

Voor wat Haren en de vier parochies van het oude Oosterwolde/Drenterwolde (Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek) aangaat, meen ik dat we deze kerken – net zoals de A-kerk in de stad[112] – inderdaad als dochters van de Sint Maarten mogen beschouwen, maar ten aanzien van de kerk van Noordlaren heb ik hierboven al aangegeven dat het heel wel

---

109 Willem Frederici dateerde zijn eigen tekst maar liefst twee maal: 'in 1498, toen dit werd geschreven' (fol. 2) en 'onlangs, op 22 oktober van dit jaar 1498' (fol. 5). De verwijzingen zijn naar het enige manuscript dat van deze tekst bewaard gebleven is (GrA 2041-1590). Volgens wijlen Duco Kuiken, in leven medewerker van het Groninger gemeentearchief, is dit manuscript geschreven door burgemeester Menso Alting, de auteur van de *Descriptio secundum antiquos agri Batavi et Frisii, una cum conterminis, sive notitia Germaniae Inferioris,* die in 1697 te Amsterdam verscheen. De fragment-kroniek van Wilhelmus Frederici is (met veel fouten) uitgegeven door Willem Zuidema, *Wilhelmus Frederici, persona van Sint-Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd* (Groningen 1888) 139-152.

110 GrA 2041-1590 fol. 6.

111 Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate en quantitate Frisiae, et rebus a Frisiis olim praeclare gestis* (Coloniae Agrippinae 1588) 148. Voor *quasi* is hier zelfs een redengevende vertaling mogelijk: 'aangezien de Sint Maartenskerk hun moederkerk is'. Meilink (a.w. 344) vat de geciteerde passages aldus samen: 'Volgens beide schrijvers was derhalve de St. Maartenskerk van Groningen de moederkerk van alle kerspelkerken in Goorecht!'

112 De parochie ter A is onder bisschop Otto II van Lippe afgesplitst van het Sint Maartenskerspel. Een akte daarvan is niet bewaard gebleven. Uit 1247 dateert de akte van Otto III van Holland waarbij deze de afsplitsing bevestigt (OGD I 110; GrA 2100-901). Otto III schenkt echter – in afwijking van zijn voorganger die het *jus patronatus* aan de *persona personatus* heeft gegeven – aan de parochianen het recht om een pastoor te kiezen en bij de bisschop ter benoeming voor te dragen. De nieuwe parochie zal aan de *persona* van Groningen vanwege het personaatschap wel als van ouds jaarlijks op Sint Michiel 3 groninger ponden betalen. De *persona* zal verder geen enkele zeggenschap over de Akerk hebben.

denkbaar is dat die kerk, als parochiekerk van het Drentse ‘Lare’, geen dochter van de Sint Maarten te Groningen is, maar van de Sint Magnuskerk te Anloo.

Ook de parochiekerken in het ten oosten van het Zuidlaardermeer gelegen deel van de marke van Noordlaren, Kropswolde en Wolfsbarge, zijn niet zonder meer als dochters van Sint Maarten te beschouwen, ofschoon we ook ten aanzien van die kerken de *persona* van Groningen als patroon zien optreden.[113] De bronnen die dat illustreren zijn beperkt in aantal en kunnen het best in chronologische volgorde worden besproken. Dat is des te meer zinvol omdat ze ook licht werpen op de vroegste ontwikkeling van het ten oosten van het Zuidlaardermeer gelegen gebied.

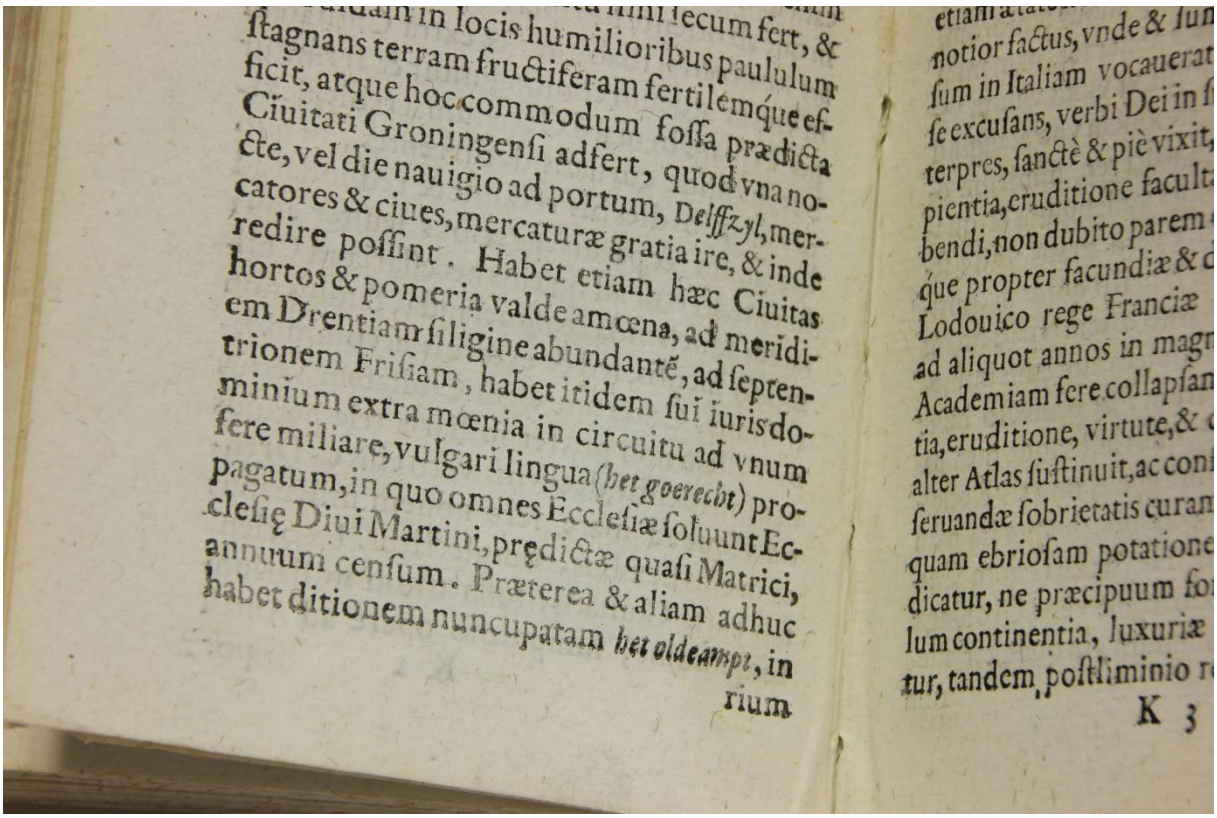
locis humilioribus paululum
ſtagnans terram fructiferam fertilémque ef-
ficit, atque hoc commodum foſſa prædicta
Ciuitati Groningenſi adfert, quod vna no-
cte, vel die nauigio ad portum, Delffzyl, mer-
catores & ciues, mercaturæ gratia ire, & inde
redire poſſint. Habet etiam hæc Ciuitas
hortos & pomeria valde amœna, ad meridi-
em Drentiam ſiligine abundantẽ, ad ſeptem-
trionem Friſiam, habet itidem ſui iuris do-
minium extra mœnia in circuitu ad vnum
fere miliare, vulgari lingua (*het goerecht*) pro-
pagatum, in quo omnes Eccleſiæ ſoluunt Ec-
cleſię Diui Martini, prędictæ quaſi Matrici,
annuum cenſum. Præterea & aliam adhuc
habet ditionem nuncupatam *het oldeampt*, in
rium
notior factus, vnde &
ſum in Italiam vocauerat
ſe excuſans, verbi Dei in
terpres, ſanctè & piè vixit,
pientia, eruditione facult
bendi, non dubito parem
que propter facundiæ &
Lodouico rege Franciæ
ad aliquot annos in magn
Academiam fere collapſan
tia, eruditione, virtute, &
alter Atlas ſuſtinuit, ac con
ſeruandæ ſobrietatis curan
quam ebrioſam potatione
dicatur, ne præcipuum fo
lum continentia, luxuriæ
tur, tandem, poſtliminio
K 3

Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate en quantitate Frisiae, et rebus a Frisiis olim praeclare gestis* (Coloniae Agrippinae 1588) 148. De opmerking over de kerken in het Gorecht die een jaargeld betalen aan de kerk van Sint Maarten wordt gemaakt in het raam van een summiere beschrijving van de Groninger stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt.

[113] Zie voor Kropswolde OGD I 352 (1337-1338) en OGD I 383 (1345); voor Wolfsbarge GrA 2100-919-920 (1516 en 1519).

Kropswolde

De oudste tekst waaraan ik aandacht wil schenken dateert van 18 oktober 1249. In ander verband heb ik er al enkele malen naar verwezen. Het stuk – een oorkonde die is uitgevaardigd door de prefecten Egbert (III) en Egbert (IV) – is niet *in originali* bewaard gebleven. Dat is erg jammer, want het heeft er veel van weg dat A.J. de Sitter (1748-1814),[114] de man die het origineel heeft gezien en aan wie wij het afschrift danken dat in het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe is gepubliceerd, zich bij het kopiëren van de tekst heeft vergist. Mogelijk heeft hij zelfs een hele regel overgeslagen. Hierdoor is van sommige woorden de functie in de zin onduidelijk en kunnen we slechts gissen naar de strekking van het stuk. Zeker is wel dat de beschrijvingen en regesten in het Oorkondenboek en de archiefinventaris niet helemaal juist zijn. Daarin wordt gerept over een uitspraak in een geschil tussen de ingezetenen van Kropswolde en het convent te Essen over 'enige wierden'.[115] Het is nog maar de vraag of de tekst echt een uitspraak in een geschil is en iedereen weet dat er in de buurt van Kropswolde geen 'wierden' te bekennen zijn.
Mr. C.E. Dijkstra noemt het stuk in zijn artikel over het klooster Essen,[116] maar heeft zich niet aan een interpretatie gewaagd. De elementen die in dit stuk wél begrijpelijk zijn maken het echter zinvol om toch een poging te doen.

Ik geef eerst een beschrijving en laat daarna een vertaling volgen. Daarbij zal ik de voor ons onderwerp belangrijke punten bespreken.

Eerst de beschrijving:

> Akte waarbij de prefecten Egbert en Egbert in Groningen mededeling doen van een verklaring over een ruiling van landerijen, die door de voogden van het klooster Essen onder ede is afgelegd in een geschil tussen het klooster enerzijds en de buren van Kropswolde anderzijds.

Vertaling:

> Egbert en Egbert, prefecten in Groningen, groeten allen die dit stuk zullen zien in de Heer.
>
> Menselijke instellingen veranderen mettertijd; daarom gebiedt de zorgvuldigheid dat we de verrichtingen van onze eigen tijd beschrijven en aan de eeuwige herinnering toevertrouwen.
>
> Daarom willen we dat het aan iedereen bekend is dat, toen er een geschil was tussen de abdis en het convent van Yesse enerzijds en de buren van Kropswolde anderzijds, ten overstaan van ons en in aanwezigheid van Ado, onze schulte, de vier pastoors van Oosterwolde, Haren en Noordlaren, door de monnik R. (vroeger deken), Arnoldus van Peize en Barnoldus, de zoon van Eppo Hilecinga, advocaten van het convent van

---

114 Het stuk wordt niet vermeld in A.J. de Sitter, *Voorloopig register van charters, privilegiën, placaaten, ordonnatien enz. Stad en Lande betreffende en kunnende dienen tot het opmaken van derzelver groot placaat en charter-boek loopende tot aan de Reductie, of het jaar 1594* (Groningen 1789); evenmin onder de aanvullingen in het in de bibliotheek van de Groninger Archieven aanwezige doorschoten exemplaar (GrA 1761-134).

115 OGD I 112 (1249) en GrA 172-141 reg.nr. 7.

116 C.E. Dijkstra, 'Het vrouwenklooster Essen', in: *Groningse Volksalmanak 1976-1977*, 7-27, aldaar 17.

Yesse,[117] onder ede is verklaard dat ze drie ‘weren’, die ze op eigen kosten in het moeras hebben ontgonnen, zoals hun door de Apostolische Stoel was vergund en zoals erkend door Egbertus, onze vader zaliger gedachtenis, en Pollingeweer, dat altijd vrij is geweest van de heffing van tienden en andere belastingen – afgezien van bijdragen voor het bouwen van de kerk en de zijl – en waarbij twee weren voor één betalen, hebben geruild tegen 10 roeden.

Ter voorkoming van enige twijfel hieromtrent hebben we dit blad met ons zegel bekrachtigd.

De namen van de aanwezigen zijn: Egbertus, deken in Groningen, Sicco, priester in Noordlaren, Fredericus, priester, Altatus en Rodolfus, geestelijken, Atholfus, Rodolfus en Folkerus, ridders van Peize, Reinge Calbatere en verscheidene anderen.

Dit is gedaan te Groningen in het jaar des Heren 1249, op 18 oktober .

Ten overvloede benadruk ik dat het vertalen van deze tekst me noodzaakte tot het maken van keuzes die een andere exegeet wellicht niet voor zijn rekening zou nemen.

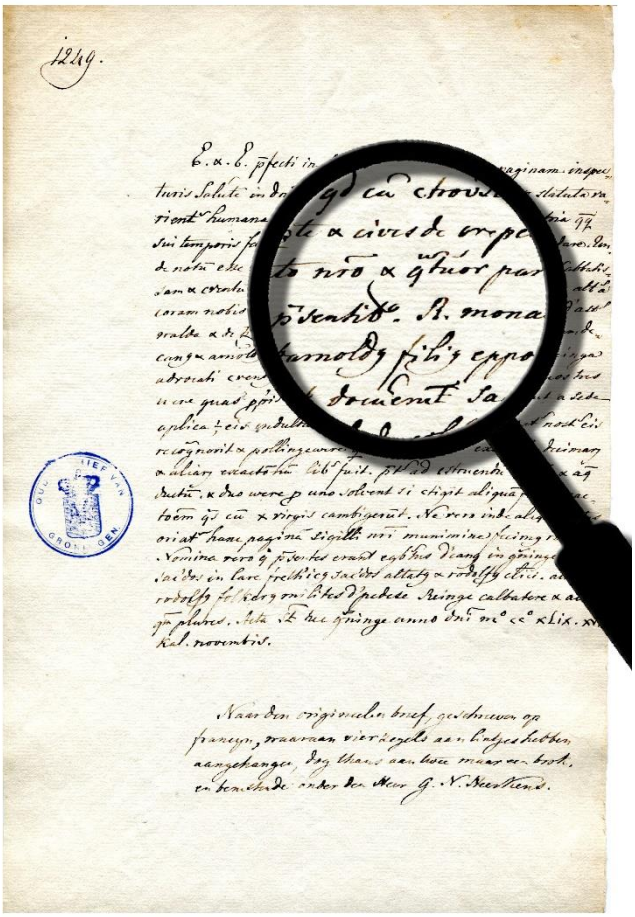

Het stuk uit 1249 is alleen bewaard gebleven dank zij het afschrift dat mr. A.J. de Sitter van het origineel heeft gemaakt. De Sitter ging zorgvuldig te werk. Eerst kopieerde hij het origineel zo precies mogelijk, dat wil zeggen: zonder de afkortingen op te lossen die hij aantrof. Vervolgens schreef hij de tekst in extenso uit. In weerwil van deze zorgvuldigheid lijkt het erop dat De Sitter bij het kopiëren van de tekst een vergissing heeft begaan. Wellicht heeft hij zelfs een hele regel overgeslagen.

Afgebeeld is De Sitters eerste kopie.

GrA 172-141.

[117] De drie personen die deze verklaring hebben afgelegd worden in de Latijnse tekst aangeduid als *advocati*. In een kerkelijke context kan met het woord *advocatus* de voogd bedoeld zijn die namens een geestelijke of geestelijke instelling voor een wereldlijke rechtbank optrad. De betekenis van het woord kan echter ook neutraler zijn en de persoon aanduiden die een verklaring aflegt ten behoeve van een ander.

Ik bespreek hier alleen de punten die van belang kunnen zijn voor de analyse van de kerkelijke verhoudingen in 'Lare' en ons verhaal over de grens tussen de prefectuur en Drenthe.

- De verklaring waarover het in deze tekst gaat, is afgelegd ten overstaan van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten in het Gorecht: respectievelijk de prefecten van Groningen en de schulte van het Gorecht, en de pastoors van Wold (Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek) en Go (Haren en Noordlaren). Een pastoor van Kropswolde ontbreekt. Dat kan kloppen: ook uit andere gegevens kan worden opgemaakt dat de parochie Kropswolde in 1249 nog niet bestond.
- Het is niet duidelijk wie de 'ze' zijn die een drietal 'weren' samen met 'Pollingeweer' hebben geruild tegen een stuk land dat 10 roeden groot was. Dat kunnen zowel de advocaten zijn die de verklaring aflegden, maar ook – en dat ligt meer voor de hand – de abdis en het convent te Essen. In het hierna volgende ga ik ervan uit dat de laatstgenoemden bedoeld zijn.
  Later, bij akte van 1291, is een stuk land onder Kropswolde dat eigendom was van het benediktijnenklooster te Rottum, 'de Roeden' heette en aan weerskanten grensde aan landerijen van Yesse, aan datzelfde Yesse verkocht.[118] Daarmee wil overigens niet gesuggereerd zijn dat het om hetzelfde land gaat.
- Een 'weer' of 'were' is een door sloten van de belendende percelen afgescheiden stuk land. Maar misschien mogen we de 'drie weren' van deze tekst ook zien als 'drie waardelen' in de marke van Noordlaren. Een waardeel is het aandeel dat een volgerechtigde ingezetene van een Drentse nederzetting in de bij de nederzetting horende woeste grond (de boermarke) had. Hetzelfde woord komen we tegen in de akte van 1264, waarbij een eerdere overeenkomst tussen de buren van Zuidlaren en het klooster Aduard wordt gepreciseerd.[119] Toen in 1528 de marke van Noordlaren gescheiden werd, is een lijstje opgemaakt waarin de waardelen 'waren' (enkelvoud 'waer') genoemd worden.[120] Ook de werkwoorden 'waren' en 'weren' komen in dezelfde betekenis naast elkaar voor.
- Het is niet duidelijk waarover het geschil tussen Essen en de Kropswolders ging, maar er valt wel wat te vermoeden. Uit de passage over de vrijdom van tienden en andere belastingen en de betaling van 'half geld' (twee 'weren' betalen evenveel als één)[121] kunnen we opmaken dat het klooster Yesse naar de zin van de Kropswolders niet voldoende bijdroeg in de communale lasten. De verklaring van de advocaten zou dan moeten aantonen dat Essen in zijn recht stond vanwege het feit dat het zijn bezit zelf had ontgonnen op een door de paus geaccordeerde manier, en dat Pollingeweer vrijgesteld was van tienden en andere lasten, met uitzondering van bijdragen ten behoeve van de kerk en een zijl, waarvoor bovendien niet het volle pond betaald hoefde te worden, maar 'half geld' genoeg was.
  Toen Aduard in 1262 van de buren van Zuidlaren de venen ten oosten van de Hunze

---

118 OGD I 188 (1291).

119 OGD I 135 (1264). In dit stuk wordt vastgelegd dat in 1262 *viginti octo portiones seu particiones, que vulgariter '*were' *dicuntur* ('28 porties of delen die in de volkstaal "weren" worden genoemd') door de buren van Zuidlaren aan Aduard zijn verkocht.

120 GrA 730-1762 fol. 15v-16v.

121 Aanpassing van belastingtarieven ('dubbel schot' of 'half schot') komt vaker voor. Zie mijn 'Ommerke, Ediken en Ammerkehorn' (in voorbereiding).

aankocht, werd eveneens aangetekend dat Aduard vrijdom van lasten zou genieten. De Zuidlaarders zouden alle diensten en lasten voor hun rekening nemen.[122]
Ik vermoed dat de vrijdom van belastingen, zowel de algemene als de communale en kerkelijke, samenhangt met de aard van de grond die de markegenoten van Noordlaren oorspronkelijk aan Essen ter beschikking hebben gesteld: het moet zijn gegaan om tot dusver waardeloos veen ('moeras') onder Kropswolde. Na de ontwatering van het veen en het afgraven van de turf resteerde echter een ondergrond die bewerkt kon worden en waarover – naar de opvatting van de buren van Kropswolde – gewoon communale bijdragen betaald moesten worden, net zoals van de andere landerijen in de nederzetting.
Uit deze passage kunnen we in elk geval opmaken dat Kropswolde in 1249 al een echte nederzetting was en dat er dus geboerd werd op land dat was achtergebleven nadat de veenlaag was afgegraven. Er moet dus al geruime tijd turf gewonnen zijn in dit deel van de marke van Noordlaren.

- De kerk, voor de bouw waarvan Essen op grond van het bezit van Pollingeweer wél moest bijdragen, moet de kerk van Noordlaren zijn. Die was in mei 1232 tijdens de eerder beschreven *raid* van de Groningers en Hunsingoërs in vlammen opgegaan en moest worden hersteld. Het lag in de rede dat de ingezetenen en gebruikers van land onder Kropswolde als parochianen van Noordlaren verplicht waren daaraan bij te dragen.
  Overigens was er in 1249 waarschijnlijk al wel een kapel Kropswolde, maar deze was eigendom van het benediktijnenklooster te Rottum en heeft pas later de status van parochiekerk gekregen. In de akte van 1291 waarbij het klooster te Rottum een stuk land, genaamd de '10 roeden', aan Essen verkoopt, wordt *Crepeswolda* voor het eerst een parochie genoemd. De Rottumer kapel te Kropswolde moet niet verward worden met de latere Mariakapel van het klooster Yesse.[123]
  Op de kapel van Rottum en enkele 14e-eeuwse akten die nader licht werpen op de geschiedenis van de parochiekerk te Kropswolde en de rol die de *persona* van Groningen daarbij speelde, ga ik in het vervolg nader in.

- De besproken oorkonde bevat de op één na vroegste vermelding van het woord *aqueductus* ('zijl'). De oudste vond ik in de kroniek van Wittewierum, en wel in de passage waarin abt Menko, vertellend over de gebeurtenissen van het jaar 1237, melding maakt van een zijl die 45 jaar tevoren was gelegd.[124] In dat geval gaat het – vermoedelijk – om een zijl in de Fivel bij Muda. Deze zou dus uit 1192 dateren.
  De vraag is waar de hier genoemde zijl kan hebben gelegen en wat zijn functie is geweest. Een zijl is een afsluitbare opening in een vaste waterkering. De aanwezigheid van een zijl duidt op de behoefte binnenwater te lozen op buitenwater waarvan het peil hoger kon zijn dan dat van het binnenwater. Het lijkt er dus op dat de bodem onder Kropswolde al zover was gedaald dat het vanuit zee of vanuit Drenthe opdringende water het cultuurland kon overstromen. Die bodemdaling moet het gevolg zijn van de ontwatering van het veen (*paludes*) en het afgraven van de turf. Dit bevestigt het vermoeden dat de turfgraverij in deze streek al enige tientallen jaren aan de gang moet zijn geweest.
  De sluis heeft waarschijnlijk in een west-oost georiënteerde sloot gelegen. In de reeds

122 GrA 172-50 reg.nr. 8; gedrukt: OGD I 131.
123 De kapel wordt in 1409 voor het eerst genoemd maar is waarschijnlijk al eerder gebouwd (GrA 172-97 reg.nr. 83).
124 Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 327

genoemde akte van 1291 is sprake van een sloot die vanuit het veen naar de Hunze of het Zuidlaardermeer liep en die als schipsloot werd gebruikt.[125]
Overigens past de vermelding van een zijl bij Kropswolde goed bij het beeld dat we tegenwoordig hebben van het ontstaan en de ontwikkeling van het Zuidlaardermeer. Zeker na c. 1200 moeten getijdenwerking en opstuwing van het bovenwater grote wisselingen in het waterpeil hebben veroorzaakt en ook geleid hebben tot uitbreiding van het meer.[126]

- De aan het einde van de tekst genoemde getuigen zijn de personen die aanwezig waren bij de beoorkonding. Dat zijn dus niet noodzakelijk dezelfden als degenen ten overstaan van wie de verklaring van de voogden is afgelegd. Maar er moest natuurlijk wel een 'overlap' zijn. Die is er in elk geval in de persoon van de prefecten en in de persoon van Sicco, de pastoor van Noordlaren.[127]
  De ridders uit het Drentse Peize zullen hebben ingestaan voor de juistheid van de verklaring van de *advocatus* Arnoldus van Peize.

- Onder de getuigen van de beoorkonding wordt onder anderen een 'Egbertus, deken in Groningen' genoemd. Dezelfde persoon (*Egbertus decanus*) komen we ook tegen in een akte van 14 november 1245.[128] Maar ook onder de advocaten van Essen was een deken: van de monnik R. wordt meegedeeld dat hij vroeger deken is geweest. Het moet hier gaan om de kerkelijke functionaris die we in de middeleeuwse bronnen tegenkomen als 'Deken van Drenthe'. Deze hield – uit naam van de bisschop van Utrecht – toezicht op de kerkelijke instellingen en zat het 'zeendgerecht' voor, dat bevoegd was in kerkelijke en geestelijke zaken, maar ook in aangelegenheden als echtbreuk, meineed, woeker, kerkroof, weddenschappen, heling e.d.
  Het optreden van de 'deken van Drenthe' in deze zaak zou een herinnering kunnen zijn aan de tijd dat Noordlaren deel uitmaakte van Drenthe en nog niet bij het Gorecht hoorde. Niets is echter minder waar.
  Het ambtsgebied van de deken van Drenthe, een functionaris die door de pastoors in zijn district voor een beperkte periode werd gekozen,[129] besloeg heel Drenthe, inclusief de stad Groningen, Go en Wold. Het feit dat in 1040 de *villa* Groningen met het noordelijke deel van Drenthe van de rest van de landschap was afgesplitst – een afsplitsing die halverwege de 12e eeuw nader gestalte kreeg door de aanstelling van een prefect – heeft dus geen verandering gebracht in de kerkelijke organisatie. Voor de kerk bleef Drenthe één geheel.
  Als deken van Drenthe komen we niet alleen geestelijken uit Groningen tegen, maar ook pastoors in Anlo, Gasselte, Rolde, Steenwijk, Vollenhove, Vries, Zuidlaren en andere (van oorsprong) Drentse kerspelen. Om praktische reden kon de pastoor die de functie van deken van Drenthe vervulde, gedeputeerde rechters of commissarissen-generaal aanstellen die competent waren voor een deel van zijn ambtsgebied. Zo was in het jaar 1497 de priester Lefferd Elderwolt, vicaris in de Akerk te Groningen, commissaris-

125 OGD I 188 (1291).
126 Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief', 561-562.
127 Deze komt ook 1262 nog als pastoor te Noordlaren voor (GrA 172-50 reg.nr. 8; gedrukt: OGD I 131).
128 OGD I 105 (1245).
129 Volgens Magnin werden de dekens gekozen voor 4 jaar; Post heeft het over 'enige jaren'. Zie J.S. Magnin, *Overzigt der kerkelijke geschiedenis van Drenthe* (Groningen 1855) 77, en R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* I (Utrecht 1957) 209-210.

generaal voor het district Groningen, Go en Wold.[130]
Het optreden van de 'Deken van Drenthe' in de Kropswolder zaak van 1249 zegt dus niets over het al dan niet bij Drenthe horen of gehoord hebben van Kropswolde.

Tot slot van deze bespreking van de akte van 18 oktober 1249 wil ik nog enkele woorden wijden aan de vermelding van de 'monnik R., die vroeger deken was' en die samen met twee andere personen optrad als 'advocaat' van het klooster te Essen. We zagen al dat een zekere Egbertus in 1245 en 1249 deken van Drenthe was. R. moet dus vóór 1245 deken zijn geweest. Zou hij ten tijde van de vervulling van dit ambt al monnik zijn geweest of zou hij vóór zijn intrede in een klooster een ander kerkelijk beneficie hebben gehad op basis waarvan hij enkele jaren deken van Drenthe kan zijn geweest?
En tot welke kloostergemeenschap zou R. kunnen hebben behoord? De oudste kloosters in onze omgeving zijn alle zo rond het jaar 1200 gesticht. R. moet dus tot de eerste of tweede generatie kloosterlingen hebben behoord. In zijn geval valt te denken aan het omstreeks 1215 gestichte klooster te Essen, maar ook het al eerder genoemde benediktijnenklooster te Rottum komt in aanmerking. Dat klooster lijkt tussen 1195 en 1210 te zijn gesticht en moet vrijwel direct na zijn stichting de beschikking hebben gekregen over veenland onder Kropswolde, waar het ook – ten behoeve van de kolonisten daar – een kapel heeft gesticht. Het zal duidelijk zijn dat we bij gebrek aan bronnen op deze vragen nooit een goed antwoord zullen krijgen.

Uit de besproken akte blijkt in elk geval dat Essen al kort na zijn stichting veenland heeft verworven onder Kropswolde. Deze bezitting zal ongetwijfeld in de eerste plaats hebben gediend voor het winnen van brandstof. Voor een nabijgelegen stichting als Essen is dat niet vreemd. Opmerkelijker is dat ook veel verder weg gelegen kloosters als Aduard en Rottum al vroeg in de onbewoonde markegronden van Noord- en Zuidlaren veenland hebben verworven om er hun turf te winnen. Later zouden ook de Johannieters van Wijtwerd en de Geestelijke Maagden te Groningen veen ten oosten van het Zuidlaardermeer in bezit krijgen. In de 15e eeuw bezaten wat verder naar het zuiden nog meer geestelijke stichtingen stukken veen, zoals de Johannieters van Warffum, de benediktijnen van Selwerd en Thesinge, de dominicanen van Winsum en het Heilige Geest Gasthuis in de stad Groningen.[131] Voor het verschepen van de turf moeten deze instellingen gebruik hebben gemaakt van de Hunze.[132] De route naar de kloosters in Noord-Groningen liep vanuit de gecombineerde benedenloop van de Hunze en A via Winsum[133] naar Onderdendam en dan verder via de Delthe noordwaarts.

---

130 GrA 1539-435 reg.nr. 448 (23 oktober 1479). Het regest in de archieftoegang (en op de website Cartago) is niet correct.

131 Folkerts, 'Zuidlaarderveen', 44. De in de tekst genoemde geestelijke stichtingen bezaten in de 15e eeuw veen in het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Zuidlaren, dat in 1262 zowat in zijn geheel aan het klooster Aduard is verkocht. Zou Aduard een deel van zijn bezittingen van de hand gedaan hebben? Voor zover ik weet heeft niemand deze kwestie gesignaleerd, laat staan dat ze is onderzocht.

132 Over de route van Everswolde naar Aduard mijn *Aduard, het water en het landschap*, in het bijzonder hoofdstuk 4.

133 Ook de dominicanen van Winsum (het klooster is omstreeks 1276 gesticht) voerden via deze route turf aan vanuit hun bezittingen onder Everswolde. Niet voor niets heet een loskade aan de zuidzijde van het Winsumerdiep 'het lent'. 'Lent' is het woord waarmee in het Drentse deel van het stroomgebied van de Hunze een kade wordt aangeduid waar men pramen met turf kon beladen. Zie voor bronvermeldingen hoofdstuk 4 van 'Aduard, het water en het landschap'.

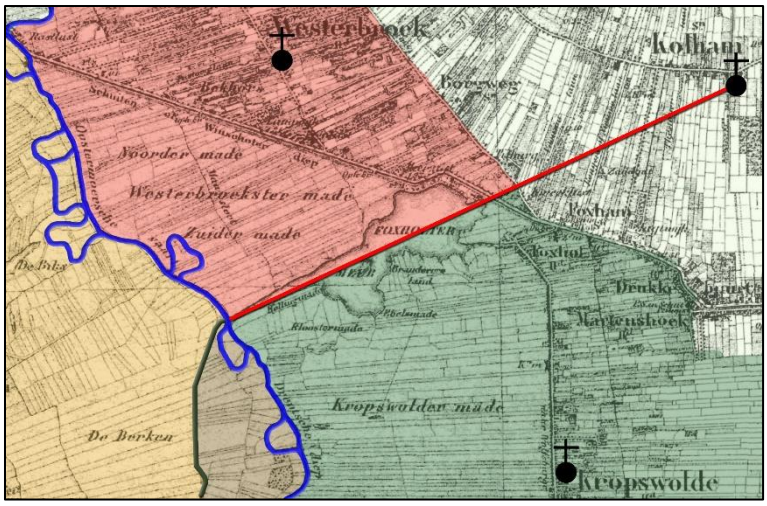

De grens tussen Westerbroek (rood) en Kropswolde (groen) ligt op de scheiding tussen de ten oosten van de Hunze gelegen delen van de marken van Onnen (geel) en Noordlaren (bruin). Ten westen van de Hunze vormt de Waterdijk de grens tussen Onnen en Noordlaren.

De grens tussen Westerbroek en Kropswolde begint in het westen op de plek waar de Waterdijk bij de Hunze uitkomt en lijkt te zijn geraaid op de kerk van Kolham.

De persona van Groningen en de kapel te Kropswolde

Zojuist zagen we dat de benediktijnen van het Julianaklooster te Rottum in het begin van de 13e eeuw een kapel hebben gesticht ter plaatse van het latere Kropswolde, en al eerder heb ik melding gemaakt van het feit dat Kropswolde in 1291 voor het eerst een parochie wordt genoemd.[134] Over de afsplitsing van Kropswolde van de moederkerk te Noordlaren is niets bekend.

De noordgrens van de parochie Kropswolde is de oude scheiding tussen de ten oosten van de Hunze gelegen delen van de marke van Noordlaren in het zuiden en die van Onnen in het noorden. In de marke van Onnen was al eerder – we weten niet precies wanneer, maar het zal in de 11e of 12e eeuw zijn geweest – de nederzetting Westerbroek ontstaan. De grens bevindt zich overigens niet toevallig op deze plaats: ze volgt de rechte lijn die men kan trekken tussen het punt waar de Waterdijk (de markegrens tussen Noordlaren en Onnen) bij de Hunze uitkomt enerzijds en de kerk van Kolham anderzijds.

De zuidgrens van het kerspel Kropswolde, tevens grens met Wolfsbarge, loopt niet in een rechte lijn, maar maakt twee kniebochten. Ze lijkt me te zijn vastgesteld toen de parochie Kropswolde werd gesticht, maar heeft hier waarschijnlijk wel vanaf het allereerste begin gelegen. Ze zal teruggaan op de grens tussen waardelen die in het begin van de 13e eeuw door de markegenoten van Noordlaren aan verschillende geestelijke stichtingen zijn verkocht: Rottum (of Essen) in het noorden (Kropswolde) en Aduard in het zuiden (Wolfsbarge).

In dit verband is het goed erop te wijzen dat in de hierna te bespreken akte van 1283, waarbij Wolfsbarge werd losgemaakt van de parochie Noordlaren, geen melding gemaakt wordt van het bestaan van een parochie Kropswolde. Ik zie dat als een bevestiging van mijn vermoeden dat die parochie in 1283 nog niet bestond.[135] Als er toen al wel een parochie Kropswolde had bestaan, zou het voor de hand hebben gelegen dat ze het hele ten oosten van Zuidlaardermeer en Hunze gelegen deel van het kerspel Noordlaren had beslagen. Dan had Wolfsbarge niet van Noordlaren, maar van Kropswolde moeten worden losgemaakt.

We hebben een tekst uit het jaar 1268 over een geschil dat de *persona* van Groningen – de functie werd toen bekleed door ene Gozewinus, kanunnik te Deventer – en het klooster

134 GrA 172-143 reg.nr. 14 (OGD I 188).

135 Argumenten *ex silentio* worden terecht als zwak beschouwd, maar dat is geen reden om ze te negeren.

Yesse hadden over landerijen onder Kropswolde.[136] De kerk aldaar wordt in dit stuk niet genoemd, maar uit het feit dat de *persona* partij was, valt op te maken dat het conflict over kerkelijke goederen of rechten moet zijn gegaan. Verder maakt de akte duidelijk dat de *persona* het eigendomsrecht aanvocht dat abdis en convent te Essen meenden te bezitten op landerijen onder Kropswolde die ze bij een ruiling hadden overgedragen aan het klooster te Rottum. De *persona* is wellicht van mening geweest dat het bewuste land bij de kapel te Kropswolde hoorde en dat hijzelf als *collator* en patroon over alle kerken in het Gorecht daarover zeggenschap had. De *persona* ving in deze zaak bot: de abt van Selwerd, die als gesubdelegeerde van de door de Heilige Stoel als rechter aangewezen deken van Emmerik uitspraak deed, bevestigde het eigendomsrecht van het klooster Yesse over de kwestieuze landerijen, zodat ook de overdracht aan het klooster te Rottum rechtsgeldig was.[137]

Wanneer deze zaak inderdaad iets te maken heeft met de kapel in Kropswolde, verklaart dit ook de vermelding van twee dekens van Drenthe die als getuigen in deze zaak optraden: deze personen hadden (ongetwijfeld niet gelijktijdig, maar na elkaar) hun toezichthoudende functie bekleed en moeten uit hoofde daarvan weet hebben gehad van de geschiedenis van de kapel, die weliswaar door de kloosterlingen van Rottum was gesticht, maar in de praktijk functioneerde als kerk voor de kolonisten te Kropswolde.

Dit spoort met de inhoud van een akte uit 1345 die door paus Clemens VI te Avignon is uitgevaardigd en een terugblik op de loop van de dingen bevat.[138] De korte inhoud van die tekst luidt als volgt:

> Abt en convent te Rottum hebben de parochiekerk te Kropswolde voor hun eigen gebruik in bezit gehad en hebben haar met toestemming van de bisschop van Utrecht vanaf het begin door monniken van Rottum laten bedienen.[139] De directe voorganger van de huidige abt van Rottum[140] heeft, zonder de instemming van zijn convent, de kerk te Kropswolde aan de *persona personatus* te Groningen overgedragen. De *persona* belemmert nu de door de huidige abt als pastoor van Kropswolde benoemde priester in de uitoefening van zijn ambt.

---

136 GrA 172-142 reg.nr. 11 (OGD I 142). De tekst is alleen bewaard gebleven in een tweetal afschriften, resp. gemaakt door A.J. de Sitter (afschrift A) en R.K. Driessen (afschrift B).

137 De tekst van deze akte lijkt een tegenspraak te bevatten. Enerzijds heet het dat Rottum door middel van een ruiling in het bezit is gekomen van landerijen die eerder van Essen waren, anderzijds worden de bedoelde landerijen gerechtelijk aan Essen toegewezen 'om ze voor eeuwig te bezitten'. De hier gegeven interpretatie is een poging om van deze tegenspraak iets begrijpelijks te maken.

138 OGD I 383 (1345).

139 Het is mij niet helemaal duidelijk waarom de bisschop hiervoor toestemming heeft moeten geven. Je zou zeggen dat de monniken van Rottum in hun eigen kapel mochten doen wat ze wilden. Het kan te maken hebben met het feit dat de kapel binnen het Utrechtse diocees lag en *ipso facto* onder de jurisdictie van de bisschop van Utrecht viel. Of zou het te maken hebben met de *cura animarum* (zielzorg) die de rector van de kapel voor de ingezetenen van Kropswolde uitoefende? Ook het in het Münsterse diocees gelegen Aduard heeft in 1263 zijn kapel in het (Utrechtse) Everswolde laten wijden door de bisschop. Zie: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling.* Middeleeuwse studies en bronnen CXXI (Hilversum-Leeuwarden 2010) 268-269.

140 Damen vermeldt 19 abten van Rottum, maar niet duidelijk is hoe compleet deze lijst is (C.I. Damen, *Geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (Assen 1972) 194-199). De eerste abt wordt – zonder naam – vermeld in 1226. In 1254 was een zekere Frederik abt te Rottum (OGD I 120). Waarschijnlijk was deze Frederik ook de abt die in de Hunsingoër keuren van 1252 (OGD I 118) wordt genoemd. De derde persoon in de lijst is Folkardus, die in 1281 en 1284 voorkomt (OGD I 155 en Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 460-461). Over die abt is niets naders bekend. In 1354 was ene Wygko abt te Rottum (OGD I 429). Mogelijk was dit de hier bedoelde 'huidige abt van Rottum'.

Paus Clemens gelast de abt van het cisterciënzerklooster *Schola Dei* te Ihlow om de zaak zonder gekrakeel en formele rechtszaak op te lossen.
Gegeven te Avignon op 31 augustus 1345.

Overigens is deze tekst niet de eerste die over deze kwestie gaat. Reeds in 1337-1338 gelastte paus Benedictus XII, de voorganger van Clemens VI, de abt van het klooster te Ihlow om de overdracht van de kerk te Kropswolde aan de *persona* van Groningen die in de praktijk al geruime tijd tevoren zijn beslag had gekregen, in de vereiste juridische vorm te gieten.[141]

De kerk in kwestie was aanvankelijk – we weten niet precies wanneer – gesticht als kapel van het klooster Rottum en moet vóór 1291 (toen Kropswolde voor het eerst als parochie werd genoemd) tot parochiekerk zijn verheven. Hoewel de overdracht van deze kerk door de abt van Rottum aan de *persona* van Groningen *de facto* blijkens de tekst van 1337-1338 al lang geleden had plaatsgevonden, had de (nieuwe) abt van Rottum gedaan alsof er niets was gebeurd en had te Kropswolde een nieuwe pastoor aangesteld. De *persona* had daarmee geen genoegen genomen. Het conflict tussen de abt van Rottum en de *persona* van Groningen ging dus over het *jus patronatus* (patronaatsrecht): het recht om een kandidaat-pastoor ter benoeming voor te dragen of, anders gezegd, over de vraag wie de beschikking had over het pastoorsbeneficie te Kropswolde.

De tekst van 1345 bevat een passage met behulp waarvan we – bij benadering – de overdracht van de kapel te Kropswolde aan de *persona* kunnen dateren. We lezen dat de voorganger van de huidige abt van Rottum 'een eenvoudig man' was 'die geen verstand had van juridische zaken' en zonder de instemming van zijn convent het recht van het klooster Rottum op de kerk te Kropswolde in zijn geheel aan de *persona* van de parochiekerk te Groningen had overgedragen. Over de parochiekerk te Kropswolde wordt meegedeeld dat deze opgericht ***zou*** worden in het district van de *persona* van Groningen.[142] Het is duidelijk dat het 'oprichten' niet slaat op de bouw van een kerk (de kapel bestond immers al lang), maar op de verheffing van de kapel tot parochiekerk en de stichting van de parochie Kropswolde.

Hieruit valt dus op te maken dat de overdracht van de al lang bestaande kapel te Kropswolde aan de *persona* van Groningen en de verheffing van de kapel tot parochiekerk met elkaar samenhangen. De geciteerde formulering is waarschijnlijk ontleend aan de institutieakte van de parochiekerk of de akte waarbij opdracht gegeven werd om tot institutie over te gaan. Dat moet in de jaren 1283-1291 zijn gebeurd, waarbij de *terminus post quem* is bepaald door de afscheidingsakte van Wolfsbarge en de *terminus ante quem* door de eerste vermelding van de parochie Kropswolde. Gedurende die 8 jaar durende periode kon worden gezegd dat de te stichten parochiekerk tot het district van de *persona* zou gaan behoren. Deze datering past goed bij de mededeling in de tekst van 1337-1338 dat de overdracht van de kerk aan de *persona* toen al lange tijd tevoren (*olim*) had plaats gevonden.

De conflicten tussen de *persona* enerzijds en de kloosters Essen (1268) en Rottum (1345) anderzijds hangen met elkaar samen. De kloosterkapel te Kropswolde deed dienst als quasi parochiekerk en Kropswolde hoorde, net als het hoofddorp Noordlaren, bij het Gorecht, waar de *persona* zeggenschap had over alle kerken en beneficies. In 1268 probeerde de

---

141 OGD I 352 (1337-1338). De abt van Ihlow krijgt opdracht te zorgen voor het *justicie complementum super cessione et resignatione, de facto olim facta ....*

142 *in cujus personatu dicta parrochialis ecclesia in Crepeswald **fore** dicitur constituta.*

persona tevergeefs grip te krijgen op goederen waarover hij – zo veronderstel ik – meende zelf ambtshalve te kunnen beschikken. Om de zaak overzichtelijk te maken heeft hij de abt van Rottum blijkbaar zover gekregen dat deze de kerk van Kropswolde, inclusief de bijbehorende fondsen, aan hemzelf overdroeg, waarna de kapel de status van parochiekerk kreeg en Kropswolde tot parochie werd verheven.

Voor alle duidelijkheid: het verhaal over de kapel die het klooster Yesse in Kropswolde bezat en in 1409 voor het eerst genoemd wordt, staat helemaal los van dit alles.

De 18e-eeuwse kerspelkerk van Kropswolde staat waarschijnlijk op dezelfde plek waar de benediktijnen van het Julianaklooster te Rottum in het begin van de 13e eeuw een kapel hebben gesticht.

Wolfsbarge en Zuidlaren

Wolfsbarge ligt net als Kropswolde in het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Noordlaren. De eerste vermelding van deze nederzetting dateert van 1262. Ze is te vinden in een akte waarbij de buren van Zuidlaren aan abt en convent van het klooster te Aduard alle veengronden en weilanden verkochten in het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Zuidlaren, tussen de Gronesbeke in het zuiden en de Prumesleke in het noorden, met uitzondering van de weiden en venen die de Zuidlaarders eerder onderling verdeeld hadden en dus privé-eigendom geworden waren, maar mét alle graslanden en weilanden ten noorden van de Prumesleke, voor zover ze tot de marke van Zuidlaren behoorden.[143] Deze transactie is het begin geweest van de Aduarder *grangia* of uithof Everswolde in Zuidlaarderveen.[144]

In deze overeenkomst werd bepaald dat het convent, zowel in het verdeelde als onverdeelde deel van de marke, wegen mocht aanleggen in de richting van Wolfsbarge om daarlangs te reizen en voertuigen te laten rijden. Nu leert een blik op de kaart dat het strikt genomen niet mogelijk is om binnen de marke van Zuidlaren een weg *naar* Wolfsbarge te leggen. Dat zou alleen kunnen wanneer Zuidlaren en Wolfsbarge aan elkaar grensden. Tussen Wolfsbarge en Zuidlaren ligt echter nog het driehoekige stukje van de marke Midlaren waarop ik eerder wees. Je kunt in de marke van Zuidlaren dus alleen een weg aanleggen die *in de richting van* Wolfsbarge loopt. De bedoeling is ongetwijfeld geweest dat de Aduarders toestemming kregen om vanuit hun nieuwe bezit in het oostelijke deel van de marke van Zuidlaren een aansluiting te maken op de Woldweg die ten oosten van het Zuidlaardermeer de verbinding vormde tussen Westerbroek en Zuidlaren. Die weg is er overigens nog steeds, zij het dat een stuk ervan verdwenen is. Als ik het wel heb gaat het om de Dorpsstraat te Zuidlaarderveen, een stuk van de Semsweg (N962) en de Steeg in de Groeve, die tussen de 'Knolpot' en de 'Breipot'[145] op de Woldweg (nu ter plaatse Hunzeweg geheten) uitkwam.

---

143 GrA 172-50 reg.nr. 8; gedrukt: OGD I 131.

144 In een akte van 1264 waarbij de aankoop van 1262 nader werd gepreciseerd, lezen we dat het door Aduard aangekochte veen ten noorden lag van de uithof in Everswolde (*ad aquilonarem partem grangie in Everdeswalda*; GrA 172-50 reg.nr. 9; gedrukt: OGD I 135). Daaruit is de conclusie getrokken dat de uithof al bestond toen Aduard in 1262 het veen aankocht. Hans Mol schrijft zelfs dat de uithof in 1262 reeds wordt vermeld (J.A. (Hans) Mol, 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij van Aduard', in: Van Moolenbroek en Mol, *De abtenkroniek van Aduard,* 184). Dat is niet juist. De uithof in Everswolde wordt voor het eerst vermeld in de akte van 1264. Het is niet helemaal uitgesloten dat de uithof in 1262 al bestond, maar wel erg onwaarschijnlijk. Het ligt veel meer voor de hand dat Aduard eerst het veen heeft verworven en pas daarna de uithof heeft gesticht. Dat kan heel goed in 1263 zijn gebeurd. De betreffende teksten laten deze interpretatie ook zonder meer toe. In de 'abtenkroniek' wordt over abt Geyco verteld dat hij de *predia grangie in Cnerswolt* (overdreven precies getranscribeerd; in handschrift A staat gewoon *Everswolt*) aankocht. De latijnse woorden zijn door Jaap van Moolenbroek vertaald als: 'landerijen [....] ten behoeve van de uithof te Everswolde' (*Abtenkroniek*, 268-269). Naar mijn mening moet dat zijn: 'de landerijen van de uithof in Everswolde'. De kroniekschrijver duidt de betrokken landerijen aan als die welke (in zijn eigen tijd) bij de uithof in Everswolde hoorden.

145 Resp. Hunzeweg 79 en 81. De huisnamen zijn nu verdwenen, maar stonden tot c. 1950 nog op de topografische kaart.

De Veenweg (nu 'de Steeg') komt tussen de Breipot en de Knolpot op de Woldweg uit.

Het feit dat Aduard vanuit zijn venen in de marke van Zuidlaren een verbindingsweg met Wolfsbarge wilde aanleggen, wijst erop dat die plaats in 1262 al van belang was voor het klooster. Ik denk dat er meerdere redenen zijn om aan te nemen dat Aduard al enkele decennia eerder begonnen was met het afgraven van turf in het oostelijke deel van de marke van Noordlaren. Een van de redenen is dat het klooster in de jaren 40 en 50 van de 13e eeuw een enorme behoefte aan brandstof moet hebben gehad. Uit de abtenkroniek van Aduard weten we dat de kloosterlingen in 1240 zijn begonnen met de bouw van hun klooster en bijbehorende kerk. De imposante kloosterkerk is in 1263, ten tijde van abt Geyco, aan Sint Bernardus toegewijd.[146] Voor deze bouwwerken waren massa's bakstenen nodig. Geschikte klei was in de buurt van Aduard ruimschoots voorhanden en ik neem aan dat de bakstenen in naburige tichelovens werden geproduceerd. De benodigde brandstof – zo veronderstel ik – zullen de monniken uit Wolfsbarge hebben gehaald.[147]

We weten niet wanneer Aduard begonnen is met de turfwinning in het oostelijke deel van de marke van Noordlaren en hoeveel veen het in gebruik heeft gekregen. Maar wanneer er inderdaad samenhang is met de grootschalige bouwactiviteiten in Aduard, zullen we aan c. 1240 moeten denken, enkele jaren na het einde van de 'Drentse oorlog' dus. Verder zal de omvang van het ter beschikking gestelde veen aanzienlijk zijn geweest.[148]
De eerder genoemde akte van 1250 waarin de bisschop van Utrecht aan de pastoor van Anloo opdracht gaf om ervoor te zorgen dat de onder het diocees Münster ressorterende Aduarders hun hout, turven (*cespites*) en vee vrij door het Utrechtse gebied (lees: het ambtsgebied van de prefect en, in het bijzonder, het stadsgebied van Groningen) zouden kunnen vervoeren en drijven,[149] moet – voor wat de turf aangaat – betrekking hebben gehad

146 *Abtenkroniek* 182, 262-263.

147 Voor wat betreft de plaats van herkomst van de door Aduard verstookte turf zou men ook aan het veen bij Terheijl (volgens Mol gelegen 'in de bossen achter Roden', *Abtenkroniek,* 187) kunnen denken. Er is echter geen enkele aanwijzing die de veronderstelling ondersteunt dat Aduard daar reeds in de 13e eeuw bezittingen had.

148 Zie voor de problemen bij de identificatie van dit grondbezit B.W. Siemens, *Toelichting, behorende bij de historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962) 102 en 202-203, noot 22. Siemens verwijst hier naar P.J. van Winter, 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?', in: *Groningse Volksalmanak 1942,* 1-78. Van Winters mededelingen zijn echter niet alle even betrouwbaar.

149 GrA 2-1 (OGD I 114).

op de brandstof die Aduard uit Wolfsbarge haalde en via de Hunze afvoerde. Hun schuiten moesten de Groninger 'stadstafel' passeren, waar ze konden worden aangehouden en waar de schippers gedwongen konden worden om de turf in Groningen ter markt te brengen of een heffing te betalen. Pikant detail is dat de akte van 1250 die dit moest verhinderen, is uitgevaardigd ten tijde van de strijd tussen de Ommelander landschappen en de stad Groningen, die toen in handen was van de bisschopsgezinde prefectenpartij. In de daarop volgende zomer, die van 1251, behaalden de Ommelanders een klinkende overwinning en dwongen ze de prefect en zijn 'mannen' de stad te verlaten.
Overigens zou het feit dat de bisschop in 1250 de pastoor van Anloo heeft ingeschakeld en niet die van Zuidlaren, erop kunnen wijzen dat er in Zuidlaren nog geen pastoor was en dat de parochie Zuidlaren nog niet bestond.

Henricus van Vianden, gekozen bisschop van Utrecht, heeft besloten dat de kloosterlingen hun goederen vrij door het Sticht mogen vervoeren en draagt de pastoor van Anloo op dit besluit bekend te maken. 20 oktober 1250.

GrA 2-1 reg.nr. 15 (20 oktober 1250; gedrukt: OGD I 114)

Dat Aduard in 1262 een groot veencomplex in de marke van Zuidlaren heeft aangekocht wil natuurlijk niet zeggen dat omstreeks 1260 de turf in Wolfsbarge 'op' was. Het veen liep in oostelijke richting zo goed als 'oneindig' door. Niet voor niets is daar later nog eeuwenlang turf gewonnen. Maar het afgraven en afvoeren van turf uit het verder weg gelegen veen was uiteraard wel veel omslachtiger dan in de direct ten oosten van de Hunze en het Zuidlaardermeer gelegen strook. Om het verder naar het oosten gelegen veen te kunnen exploiteren moest, zoals in de 17e eeuw op grote schaal gebeurde, een stelsel van kanalen en wijken worden gegraven, niet alleen om het veen te ontwateren, maar ook om de turf af te voeren. Dat is in de 13e eeuw nog niet gebeurd. In die tijd is men denkelijk niet verder gegaan dan het aanpakken van het veen in een enkele honderden meters brede strook langs het bevaarbare water. Daar stak men de turf, zette die te drogen en sleepte de turven met behulp van sleden naar de dichtstbijzijnde *lent* (laadkade). Zo kon het gebeuren dat de turf in Wolfsbarge al na enkele tientallen jaren naar de toenmalige logistieke begrippen 'op' was en dat de Aduarders het verstandig vonden om hetzelfde procédé in de marke van Zuidlaren nog eens te herhalen.

In 1262, toen de buren van Zuidlaren hun venen ten oosten van de Hunze aan Aduard verkochten, waren de pastoors van Noordlaren en Zuidlaren alsmede vele leden van de beide parochies als getuigen bij de verkoop aanwezig. Dat Eylwardus, de pastoor van Zuidlaren, en een aantal Zuidlaarders getuigen waren spreekt voor zich, maar desondanks is dit bericht opmerkelijk: de akte van 1262 is het oudste waarin de pastoor en parochie van Zuidlaren worden genoemd.

> Terzijde: wanneer we dit gegeven combineren met de mededeling in de akte van 1264 over de levering door Aduard van kalk en stenen ten behoeve van de kerk te Zuidlaren, rijst het vermoeden dat deze bouwmaterialen gediend hebben voor het oprichten van de eerste parochiekerk in Zuidlaren.[150]

Dat ook parochianen van Noordlaren en hun pastoor Sicco in 1262 getuige waren van de verkoop van het veen van de Zuidlaarders ligt minder voor de hand. De aanwezigheid van de Noordlaarders heeft misschien te maken met het feit dat de door de Aduarders gewenste weg naar Wolfsbarge ook in het belang was van de landeigenaren, gebruikers en bewoners van het ten oosten van het Zuidlaardermeer gelegen deel van hun kerspel, waarvan in elk geval een aantal – als meiers van het klooster Aduard – een relatie met dat klooster onderhield. Maar evenmin valt uit te sluiten dat het optreden van beide pastoors met hun kerspellieden een herinnering is aan het nog niet zo verre verleden, toen Noordlaren, Midlaren en Zuidlaren een eenheid vormden.

Het winnen van turf is seizoenswerk. Uit een bepaling in het Groninger stadboek van 1425 weten we dat ook Stadjers in het voorjaar met vrouw en kinderen naar het veen trokken, daar enkele maanden verbleven om turf te steken en tegen het najaar weer naar de stad terugkeerden.[151] Ook de lekebroeders die in de 13e eeuw voor Aduard turf hebben gestoken, zullen waarschijnlijk zo te werk zijn gegaan. Door het afgraven van de turf zal een deel van de bodem zover zijn gedaald dat hij min of meer permanent onder water kwam te staan.[152] De hogere delen bleven doorgaans droog en konden worden gebruikt als hooiland, weide of akker. Dergelijk landgebruik vergde permanente bewoning. We mogen aannemen dat rond 1250 (en wellicht al eerder) kolonisten of meiers (*coloni*) zich metterwoon gevestigd hadden op de afgegraven Aduarder venen van Wolfsbarge.

De Aduarder meiers in Wolfsbarge stonden later in een niet nader te bepalen relatie met de hofmeester die het beheer voerde over de Aduarder uithof in Everswolde. Dat blijkt uit een akte van het jaar 1323, waarin de hofmeester van Everswolde samen met een zekere Sicco Alardisma namens de inwoners van *Ulberge* (Wolfsbarge) werd aangewezen als borg voor de schade die het gevolg zou kunnen zijn van een waterstaatkundig project dat op initiatief van het klooster te Essen bij Schilligeham (ten westen van Winsum) zou worden uitgevoerd en waarbij ook Wolfsbarge als belanghebbende betrokken was.[153]

---

150 Zie de kadertekst '*Hoe oud is de kerk in Zuidlaren?*'.

151 Stadboek 1425 boek VI art. 5.

152 De dekzandbodem van het Zuidlaardermeer heeft van nature de vorm van een kom (Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief', 562).

153 GrA 172-157, regest 23; gedrukt: OGD I 277. Zie *Een kronkelend verhaal*, 57 evv. en *Groningen en het Drentse water* 4 (Schillegeham, Redwolde en Paddepoel).

Een *vidimus* uit 1332, waarin een tekst uit 1283 bewaard gebleven is (GrA 2100-918).

De afscheiding van de kapel te Wolfsbarge

We zagen eerder dat de benediktijnen van Rottum een kapel hebben gebouwd in Kropswolde. Hetzelfde hebben de cisterciënzers van Aduard gedaan ten behoeve van hun meiers in Wolfsbarge. Wanneer dat is gebeurd weten we niet met zekerheid, maar een aanwijzing voor een datering is er wel. We vinden die in een tekst uit 1283 die betrekking heeft op de verandering van de status van de Aduarder kapel te Wolfsbarge.[154] De tekst is bewaard gebleven in een 'vidimus' uit 1332. In die akte verklaarden de deken van Drenthe, pastoor Fredericus van Noordlaren, prefect Bertold van Gronebeke en de pastoors van de Sint Maartens- en Akerk te Groningen een akte gezien te hebben van de abt van Aduard die zo oud was, dat hij vernieuwd moest worden en namen de tekst daarvan in hun eigen oorkonde op.[155]
Het stuk wordt beschouwd als de akte waarbij de kapel te Wolfsbarge tot parochiekerk werd verheven.[156] In materiële zin klopt dat wellicht, maar formeel is het onjuist: uit een Utrechtse rekening blijkt dat de kerk te Wolfsbarge pas een halve eeuw later, in het voorjaar van 1335, door wijbisschop Johannes is geconsacreerd.[157] Pas door deze kerkwijding kreeg de kapel te Wolfsbarge officieel de status van parochiekerk.

---

154 GrA 2100-918; gedrukt: OGD I 156. In het oorkondenboek is de bewuste oorkonde gedateerd op 22 maart 1282. In het diocees Utrecht liet men in die tijd het nieuwe jaar op Pasen beginnen. In 1283 viel Pasen op 18 april, zodat de datum 22 maart (de dag waarop de akte werd uitgevaardigd) nog in 1282 viel. Wanneer we de nu gebruikelijke jaarstijl aanhouden is de datum 22 maart 1283.

155 GrA 2100-918; gedrukt: OGD I 329 en 156.

156 P.A. Meilink, 'De persona van Groningen', 337.

157 S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, deel I, Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie nr. 53 ('s-Gravenhage, 1889) p. 515: *Item de consecracione ecclesie in Wolvesberghe, 15 s. gr*. De genoemde wijbisschop was titulair bisschop van Skopje. Wonderlijk is dat in dezelfde rekening melding gemaakt wordt van de *consecracio ecclesie in Pese*. De Johanneskerk van Peize dateert uit de 13e eeuw en moet al veel eerder tot parochiekerk zijn verheven. Anderzijds: 1335 is wel het

De oorkonde van 1283 beslaat niet meer dan enkele regels, maar bevat zoveel informatie dat een gedetailleerde bespreking zinvol is.

Om te beginnen is het van belang te wijzen op de oorkonders: dat zijn prefect Egbert (IV) van Groningen, die namens de bisschop van Utrecht het landsheerlijk gezag over het Gorecht uitoefende, en de alleen met de initiaal 'E.' aangeduide deken van Drenthe, die dezelfde bisschop vertegenwoordigde, maar dan in diens hoedanigheid van kerkelijk ambtsdrager. We hebben al eerder gezien dat het optreden van de deken van Drenthe niet betekent dat Wolfsbarge bij Drenthe hoorde: de deken van Drenthe was competent voor de hele 'olde landschap', inclusief de prefectuur en de stad Groningen.

De oorkonde begint met de min of meer buiten het grammaticale verband van de tekst staande mededeling dat de buren van Wolfsbarge – ze worden 'meiers (*coloni*) van het Sint Bernardsklooster' (te Aduard) genoemd – zich in een 'onontkoombare noodsituatie' (*inevitabilis necessitas*) hadden bevonden. Niet meegedeeld wordt wanneer dat was en wat we ons bij die noodsituatie moeten voorstellen. Uit hetgeen volgt valt echter op te maken dat het voor de ingezetenen van Wolfsbarge ondoenlijk was geworden om de aan de andere kant van het Zuidlaardermeer gelegen parochiekerk te Noordlaren te bezoeken. Archeologisch onderzoek in en bij het Zuidlaardermeer heeft uitgewezen dat het oudste deel van het meer zich waarschijnlijk ter hoogte van het dorp Noordlaren heeft bevonden – het meer heette in de 13e eeuw natuurlijk niet voor niets *Northlara mare*[158] – en dat het zich vandaar in noordelijke, oostelijke en zuidelijke richting heeft uitgebreid.[159] Daardoor zal de oorspronkelijke (korte) verbindingsweg tussen Noordlaren en Wolfsbarge onbruikbaar zijn geworden en moesten de Wolfsbargers een omweg van ruim 5 km maken wanneer ze in Noordlaren ter kerke wilden gaan.

Op grond van de 'onontkoombare noodzaak', zo lezen we in de akte, hadden de elect (verkozen bisschop) van Utrecht, de *persona* van Groningen en de pastoor van Noordlaren ermee ingestemd dat de buren van Wolfsbarge in hun nederzetting een kapel met begraafplaats zouden bouwen. Het hebben van een eigen begraafplaats is kenmerkend voor een parochiekerk, maar niet alle kerken met zo'n begraafplaats zijn ook echt parochiekerk.[160] Een bekend voorbeeld van een kapel met begraafplaats in Groningen is de kapel van het Heiligen Geest Gasthuis. Paus Clemens IV droeg in 1267 de bisschop van

---

eerste jaar waarin een pastoor (*rector [ecclesie]*) te Peize wordt vermeld (GrA 705-12 reg.nr. 2; gedrukt: OGD I 1231). Maar in dit geval gaat het kennelijk om een herwijding die noodzakelijk was doordat – zo veronderstel ik – de kerk van Peize was getroffen door een interdict ten tijde van een conflict tussen de bisschop en de Drenten. De arbiters, aan wie de twistende partijen de beslechting van hun conflict hadden opgedragen, bepaalden in 1328 (onder veel meer) dat de Drenten in hun recht stonden met hun eis dat de bisschop een *suffraganeus* moest sturen om 'de kinderen te vormen, plaatsen en kerken te wijden en te reconciliëren' (*pro pueris confirmandis, locis et ecclesiis consecrandis et eisdem reconciliandis*) (GrA 2100-64; gedrukt: OGD I 315). In de context van deze akte heeft deze bepaling weliswaar een algemene strekking, maar de mogelijkheid bestaat dat reconciliatie van de parochie Peize en herwijding van de kerk in dat dorp nodig was. Mogelijk waren ook andere Drentse kerken door een interdict getroffen, omdat de Drenten niet aan de eisen van de bisschop hadden willen voldoen, precies zoals ook een eeuw eerder het geval was geweest. Uit diverse akten blijkt dat eerder ook de inwoners van Stellingwerf en Schoterwerf om soortgelijke redenen door bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317) met ban en interdict zijn bestraft (G. Colmjon, *Register van oorkonden, die in het charterboek van Friesland ontbreken, tot het jaar 1400* (Leeuwarden 1883) nrs. 150-153, 155-164 en 187).

158 GrA 172-50 reg.nr. 9; gedrukt: OGD I 135.

159 Groenendijk, 'Noordlaren in Bloemertperspectief', 566 met fig. 28.4.

160 W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951) 312.

Utrecht op om de naast de kapel gelegen begraafplaats (*cimiterium*) te wijden, maar daardoor hielden het gasthuis, de kerk en het kerkhof niet op onder de parochie van Sint Maarten te ressorteren.[161]

De vermelding van 'de elect van Utrecht' en 'heer G., *persona* van Groningen' is een aanwijzing voor de datering van het moment waarop toestemming is gegeven voor de bouw van de kapel te Wolfsbarge. Ik neem aan dat met de elect ('verkozen bisschop') Jan van Nassau is bedoeld. Deze is in 1267 tot bisschop van Utrecht gekozen, maar heeft nooit de bisschopswijding ontvangen. Tot zijn afzetting in 1290 is hij dus 'elect van Utrecht' gebleven. *Persona* 'G.' kunnen we waarschijnlijk identificeren als Gozewinus, die kannunik in Deventer was en ook de functie van *persona* van Groningen bekleedde. We kwamen hem al eerder tegen: in 1268 had hij een geschil met het klooster Yesse over landerijen onder Kropswolde.[162] Op grond hiervan lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat de toestemming tot de bouw van de kapel te Wolfsbarge omstreeks 1270 is gegeven en dat de bouw toen ook is begonnen.

Door het in gebruik nemen van een kapel met begraafplaats in Wolfsbarge was de parochie Noordlaren in de praktijk een stuk kleiner geworden en hadden de bewoners van het ten oosten van het Zuidlaardermeer gelegen deel van de Noordlaarder marke weinig tot niets meer te maken met de parochiekerk in Noordlaren. In de akte wordt de afscheiding van de parochianen te Wolfsbarge aangeduid als 'het vertrek van de meiers' (*recessus colonorum*). Om het verlies aan inkomsten te compenseren dat de parochiekerk hierdoor liep, hadden de monniken van Aduard op verzoek van de Noordlaarders 2000 bakstenen geschonken aan (of: voor) de kerk[163] te Noordlaren. Wellicht zijn deze bakstenen ter plekke of in de onmiddellijke omgeving geproduceerd. Brandstof was er in overvloed en ook klei is vlak bij het Zuidlaardermeer aangetroffen.[164]

Vervolgens, zo lezen we verder, repareerden de monniken de beschadigde omheining van het Noordlaarder kerkhof 'op loffelijke wijze'. Op grond hiervan zijn de monniken van Aduard en de buren van Wolfsbarge voor altijd ontslagen van alle mogelijke verplichtingen die ze ten aanzien van de kerk van Noordlaren hadden en die zich in het vervolg nog zouden kunnen voordoen met betrekking tot de kerk, het kerkhof en de omheining aldaar.

De akte is in 1283 uitgevaardigd in de Sint Walburgkerk te Groningen, waar de deken van Drenthe gewoon was synode of 'zeend' te houden.[165] Uit de tekst van de vidimus blijkt dat het stuk vervolgens aan de abt van Aduard ter hand is gesteld.

Opmerkelijk in deze tekst is de manier waarop de schrijver ervan is omgesprongen met de *tempora* (tijden) en *modi* (wijzen) van de werkwoorden waarmee de verschillende

---

161 GrA 2100-855; gedrukt: OGD I 141.

162 GrA 172-142 reg.nr. 11; gedrukt: OGD I 142.

163 De betekenis van woord *ecclesie* is niet eenduidig: het kan zowel 'aan de kerk' (als rechtspersoon) als 'voor de kerk' (als gebouw) betekenen.

164 Bij voorbeeld in de 'gratis kronkel' in de Westerbroekstermadepolder. Zie Ben Westerink, Ariën Baken, Henny Groenendijk, 'Een rivierbocht drooggelegd', in: *Noorderbreedte* 1994, 53-56.

165 Dat het zeendgerecht werd gehouden in de Sint Walburgkerk blijkt ook uit GrA 1237-205 reg.nr. 137 (1468). Zie ook J. Reitsma, 'De persona van Groningen', in: BGOG III (1866) 314-334, aldaar 318 (noot). Reitsma baseerde zich vermoedelijk op de 'Nadere aanteekeningen op het achtste boek' van het 'Stadboek van Groningen van het jaar 1425', uitgegeven door J. de Rhoer in *Verhandelingen etc. Pro excolendo iure patrio* V (Groningen 1828), 294-295. Blijkens de noot op p. 295 is de identificatie van de Sint Walburg als locatie van het zeendgerecht ontleend aan verhandelingen van de hoogleraar J.R. van Eerde die deze in de jaren 1818 en 1819 heeft gehouden.

gebeurtenissen en handelingen worden verteld. De werkwoorden waarmee hij de bouw van de kapel en de schenking van bakstenen heeft aangeduid staan in de *conjunctivus* van het *plusquamperfectum*,[166] de reparatie van de omheining van het kerkhof is uitgedrukt met een werkwoord in de *indicativus* van het *imperfectum*.[167] Dit klinkt erg technisch, maar aangezien deze taalkundige bijzonderheid een duidelijke functie heeft en bovendien van belang is voor het begrijpen van het verhaal, is het zaak erop te wijzen. Ik denk dat de opsteller van de oorkonde met de verschillende tijden heeft willen aangeven dat er geruime tijd verlopen is tussen de bouw van de kapel en de schenking van stenen enerzijds en het herstel van de omheining en de uitvaardiging van de oorkonde van 1283 anderzijds.

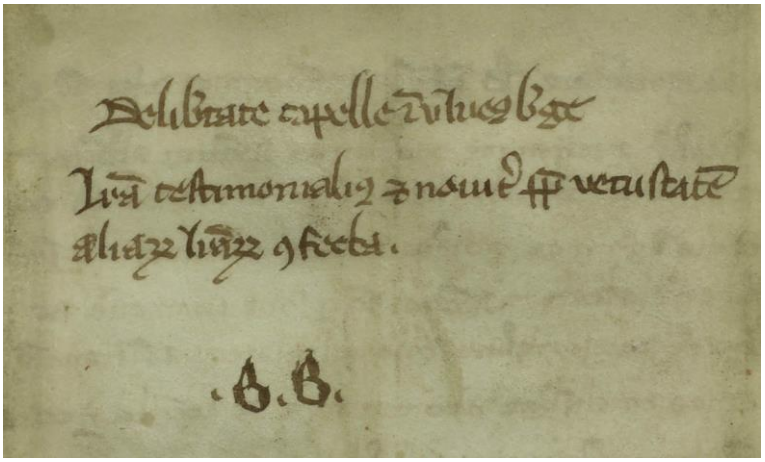

Aantekening op de rug van de vidimus van 1332:

De libertate capelle in Ulvesberge
Littera testimonialis et noviter propter vetustatem aliarum litterarum confecta

BB

*'*Over de vrijheid van de kapel te Wolfsbarge. Bewijsstuk, opnieuw vervaardigd vanwege de ouderdom van de andere brieven'

De dubbele 'B' is een zogenaamd kanselarijmerk, aangebracht door een klerk.

Op grond van het bovenstaande meen ik de gang van zaken rond de kapel te Wolfsbarge als volgt te kunnen reconstrueren:

> Het convent te Aduard heeft in de eerste helft van de 13e eeuw stukken veen gekocht die deel uitmaakten van het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Noordlaren. Het kan zijn dat Aduard het eerste klooster was dat zoiets deed, maar het is ook mogelijk dat er al andere geestelijke instellingen in die buurt bezig waren met de winning van brandstof. Van de kloosters te Essen en Rottum weten we dat ook zij in die tijd al veen in Kropswolde bezaten. Door het afgraven van het veen en het dieper in het binnenland doordringen van het zeewater breidde het reeds bestaande, maar kleine Noordlaardermeer zich uit. Daardoor konden de Aduarder meiers, die na het afgraven van het veen op de hogere, droog blijvende stukken land in de buurt van de heuveltjes van Wolfsbarge aan het boeren waren gegaan, niet meer naar de kerk in Noordlaren.
>
> Met toestemming van de kerkelijke autoriteiten hebben de Aduarders omstreeks 1270 te Wolfsbarge een kerkgebouw met begraafplaats opgericht.[168] Het kan zijn dat de abt van Aduard een vaste *rector* voor deze kapel heeft aangesteld, maar het is ook denkbaar dat dit heiligdom bediend is vanuit de kort tevoren in Everswolde gestichte

166 De aanvoegende wijs van de voltooid verleden tijd.
167 De aantonende wijs van de onvoltooid verleden tijd.
168 Dus niet in 1282, zoals J.A. (Hans) Mol schrijft (*Abtenkroniek,* 187).

Aduarder uithof. We zagen eerder dat Aduard belang had bij het aanleggen van een weg tussen Everwolde en Wolfsbarge.
De facto betekende dit een amputatie van een stuk van de parochie Noordlaren en een blijvende vermindering van de inkomsten van die parochie. Ter compensatie leverden de Aduarders – op verzoek van de parochianen van Noordlaren – 2000 bakstenen, die voor de bouw van de kerk zijn gebruikt.[169]

Zo'n 10-15 jaar later wilden de Noordlaarders de beschadigde omheining van hun kerkhof repareren en sloegen, zoals ze bij dergelijke gelegenheden gewoon waren te doen, de kosten daarvan om over alle kerspellieden. Ook de Wolfsbargers – die waren formeel nog altijd parochianen van Noordlaren – werden geacht een bijdrage te leveren. Toen dezen daartegen bezwaar aantekenden met het argument dat ze met de kerk van Noordlaren niets meer te maken hadden,[170] loste het convent van Aduard de kwestie op door de omheining van het kerkhof te Noordlaren te herstellen.[171] Aduard stelde daarbij als voorwaarde dat de monniken en de Wolfsbargers voortaan vrijgesteld zouden zijn van alle mogelijke verplichtingen met betrekking tot de kerk van Noordlaren. Daarmee gingen de Noordlaarders akkoord, zodat de regeling op 22 maart 1283 in een officiële oorkonde kon worden vastgelegd die aan de abt van Aduard werd overhandigd.

169 De kerk van Noordlaren is in 1232 verwoest (QN 39). Volgens Van Wezel is het schip van de kerk vermoedelijk in het tweede kwart van de 13e eeuw voltooid op een manier die afweek van het oorspronkelijke plan. De toren zou in de tweede helft van de 13e eeuw zijn voltooid. Het is niet duidelijk hoe betrouwbaar deze dateringen zijn. Zie Van Wezel, 'De oude kerk van Noordlaren' (1977).

170 Een soortgelijk argument zouden de Everwolders drie eeuwen later aanvoeren toen ze weigerden mee te betalen aan de kerkhofmuur in Anloo. Zie Folkerts, 'Zuidlaarderveen', 49-50.

171 De tijdsruimte tussen de schenking van de bakstenen en het herstel van de omheining van het kerkhof maakt het onwaarschijnlijk dat de 2000 bakstenen gebruikt zijn voor het herstel van de kerkhofmuur, zoals Luning dacht (H.M. Luning, *Zij hielden de lampe staande* (Groningen 1977) 18). Bovendien denk ik dat bakstenen in deze tijd nog te kostbaar waren om er een omheining van de maken.

De parochie Wolfsbarge

De oorkonde van 1283 bevestigde en bestendigde weliswaar de reeds bestaande scheiding tussen de kerken te Noordlaren en Wolfsbarge, een formele wijziging in de status van de kerk van Wolfsbarge bracht ze niet. Zoals we al zagen is deze kerk eerst in het voorjaar van 1335 gewijd, drie jaar nadat de tekst van de oorkonde van 1283 in een vidimus was opgenomen.

Dit doet vermoeden dat de oprichting van de parochie Wolfsbarge in het begin van de jaren 30 van de 14e eeuw haar beslag heeft gekregen. Dat betekent onder meer dat toen de materiële basis voor het onderhoud van de pastoor en de kerk is geregeld, een zaak waarvoor aanvankelijk het convent te Aduard had gezorgd.

Bij de bespreking van de akte van 1283 hebben we gezien dat *persona* 'G.' één van de kerkelijke autoriteiten was die omstreeks 1270 hadden ingestemd met de bouw van een kapel met begraafplaats in Wolfsbarge. Daaruit zou je de conclusie kunnen trekken dat Wolfsbarge vanouds bij de Sint Maartensparochie heeft gehoord en dat er een beneficie te vergeven zou zijn geweest.

Gelet op de situatie ter plaatse en de ontwikkeling van dit oudtijds onbewoonde gebied lijkt dit echter erg onwaarschijnlijk. Het optreden van de *persona* kan voldoende verklaard worden door te wijzen op de gevolgen die het zelfstandig worden van de kapel te Wolfsbarge had voor de inkomsten van de parochie te Noordlaren. Dat geldt uiteraard wanneer Noordlaren altijd bij het Gorecht heeft gehoord en de plaatselijke parochiekerk dus als een echte dochter van Sint Maarten kan worden beschouwd. Maar het geldt evenzeer wanneer de kerk van Noordlaren oorspronkelijk een dochter van Anloo was en het kerspel Noordlaren pas na het einde de 'Drentse oorlog' onder de prefectuur is komen te ressorteren. In dat geval zou de parochiekerk van Noordlaren dezelfde positie hebben gekregen als de andere Gorechter dorpskerken waarvan de Groningse *persona* het patronaatsrecht bezat.

Ik vermoed dat de relatie tussen de *persona* van Groningen en de kerk te Wolfsbarge pas in 1335 – toen de kapel tot parochiekerk werd gewijd en de parochie formeel opgericht – in alle opzichten identiek is geworden met zijn verhouding tot de andere Gorechter kerken.

In het begin van de 16e eeuw waren de materiële omstandigheden in Wolfsbarge zo benard, dat de toenmalige *persona personatus*, de bekende Wilhelmus Frederici, van de Utrechtse bisschop Frederik van Baden de opdracht kreeg om, wanneer hij dat nodig zou vinden, de parochiekerk te 'Wolffersberge' samen te voegen met die van het naburige Kropswolde. Ongetwijfeld heeft de *persona* deze ingreep zelf aan de bisschop gesouffleerd, onder verwijzing naar de geringe omvang van de kerk en de armoede van de parochianen.[172] We zien de *persona* hier als de functionaris die verantwoordelijk was voor alle kerkelijke aangelegenheden in het Gorecht.
Dat het niet tot een samenvoeging met de kerk van Kropswolde kwam, is onder meer te danken aan de bereidheid van de abt van Aduard om nog eens de helpende hand te reiken aan de nederzetting die een kleine 300 jaar eerder door toedoen van datzelfde Aduard was ontstaan.

[172] GrA 2100-919 (28 april 1516): *propter eiusdem exiguitatem et subditorum penuriam.*

GrA 2100-919: Akte waarbij Frederik van Baden, bisschop van Utrecht, opdracht geeft aan Wilhelmus Frederici, *persona personatus* van Groningen, om de kerk van Wolfsbarge zonodig te verenigen met die te Kropswolde, 28 april 1516.

Uit een akte van 7 oktober 1519 blijkt dat de *persona* van Groningen met succes een soort reddingsactie heeft opgezet voor het zelfstandig voortbestaan van de parochie Wolfsbarge. Het stuk, uitgaande van Elbertus Rees, ab te Aduard, en Wilhelmus Frederici, *persona personatus* en pastoor van St. Maarten, is niet alleen illustratief voor de functie van de *persona* van Groningen, maar bevat ook zoveel aardige details dat het de moeite waard is een korte samenvatting daarvan in een kader op te nemen.

De parochie Wolfsbarge gered (GrA 2100-920)

Akte waarbij Elbertus van Rees, abt te Aduard, en Wilhelmus Frederici*, persona personatus* van Groningen, een verklaring afleggen inzake de verbetering van het pastoorsbeneficie te Wolfsbarge, 7 oktober 1519. 1 charter

In dorso: *Wulfsberghe*

Vanwege de grote armoede en slechte huisvesting heeft gedurende lange tijd geen pastoor in Wolfsbarge kunnen resideren. Het grootste deel van het kerspel is eigendom van het convent te Aduard, op grond waarvan de abt zich in deze zaak verantwoordelijk weet. Wilhelmus Frederici is in zijn functie van *persona* van Groningen *collator* en patroon van de kerk. Vanuit deze hoedanigheden treffen ze maatregelen ter verbetering van de materiële basis van de parochiekerk.

Abt Elbertus stelt aan de pastoor 5,5 à 6 roeden land[173] ter beschikking in het kerspel Wolfsbarge, met akkers, hout, veen, water, *'waer ende schaer'*,[174] aan de noordzijde grenzend aan land dat reeds aan de pastorie toebehoort, aan de zuidzijde aan land van het klooster Wijtwerd,[175] daarvan gescheiden door een sloot.

Johannes van Halen, pater van het Olde Convent of Geestelijke Maagdenklooster te Groningen, geeft 7 roeden weide en hooiland in de marke van Westerbroek, tussen het 'Oldediep' (Hunze) en (waarschijnlijk) de Oudeweg, met medegebruik van een sloot voor het vervoer van turf e.d.

Wilhelmus Frederici zegt toe dat hij de weem (pastoorswoning) zal laten verbeteren.

Tenslotte beloven de gezamenlijke buren van Wolfsbarge, met toestemming van Elbertus Rees en Johannes van Halen, dat de pastoor 4 koeien en 2 paarden tussen hun eigen koeien en paarden mag laten grazen; ze zullen hem bovendien 4 mannemaat[176] hooi leveren, graafwerk voor hem verrichten en hem zwarte turf bezorgen voor zijn huisbrand, alsmede 1 schuit turf om te verkopen. Voor de rest zal de pastoor vergoedingen krijgen op hetzelfde niveau als zijn collega in Kropswolde.

Vastgelegd werd tenslotte dat het pastoorsambt te Wolfsbarge alleen gegeven zou worden aan een priester die echt te Wolfsbarge zou resideren.

---

173 Een strook land van c. 25 meter breedte, vermoedelijk in het westen grenzend aan het Zuidlaardermeer en zonder duidelijke begrenzing in het oosten.

174 Bedoeld is een proportioneel aandeel in de grond die door de buren van Wolfsbarge gemeenschappelijk werd gebruikt.

175 Het veen van de Johannieters te Wijtwerd lag in de marke van Midlaren (Folkerts, 'Zuidlaarderveen', 47).

176 Een mannemaat is de oppervlakte hooiland die door één man in één dag gemaaid kon worden.

Geen uitsluitsel

De excursie naar de kerkelijke organisatie van Noordlaren, Kropswolde en Wolfsbarge had tot doel eventuele aanwijzingen op te sporen die van belang kunnen zijn voor het beantwoorden van de vraag of Noordlaren vanouds bij het Gorecht heeft gehoord of pas na de 'Drentse oorlog' aan de prefectuur is toegevoegd.

Uit de bemoeienis van de *persona* van Groningen met deze kerken is in het verleden wel geconcludeerd dat deze kerken dochters van Sint Maarten moeten zijn en dat dit gebied 'dus' vanouds bij het Gorecht heeft gehoord.

Na de voorgaande beschouwingen zal duidelijk zijn dat die conclusie te snel is getrokken. Voor wat Noordlaren aangaat stelden we vast dat die parochie – het oude 'Lare' – een dochter van Anloo zou kunnen zijn, maar zekerheid daarover is niet te krijgen. De mogelijkheid blijft dus bestaan dat ze wel degelijk een afsplitsing is van Sint Maarten.

Voor de kerken van Kropswolde en Wolfsbarge ligt het anders. Die van Kropswolde is in de eerste helft van de 13e eeuw – mogelijk al vóór de 'Drentse Oorlog' – gesticht als kapel van het klooster Rottum en is pas omstreeks 1285 tot parochiekerk verheven. De kerk van Wolfsbarge is ook als kapel ontstaan, en wel als stichting van Aduard, omstreeks het jaar 1270, en eerst in 1335 tot parochiekerk verheven. Deze kerken zijn zeker geen echte dochters van Sint Maarten geweest en kunnen alleen in overdrachtelijke zin en naar analogie van de zes echte oude Gorechter kerken[177] als dochterkerken van de Groninger moederparochie worden aangemerkt. Ook de bemoeienis van de *persona* van Groningen met deze kerken moet op deze analogie berusten.

De paragrafen over de kerkelijke organisatie hebben dus geen uitsluitsel gebracht over de vraag of Noordlaren altijd bij het Gorecht heeft gehoord.

[177] Bedoeld zijn de kerken van Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek en Haren, alsmede de Akerk in de stad Groningen.

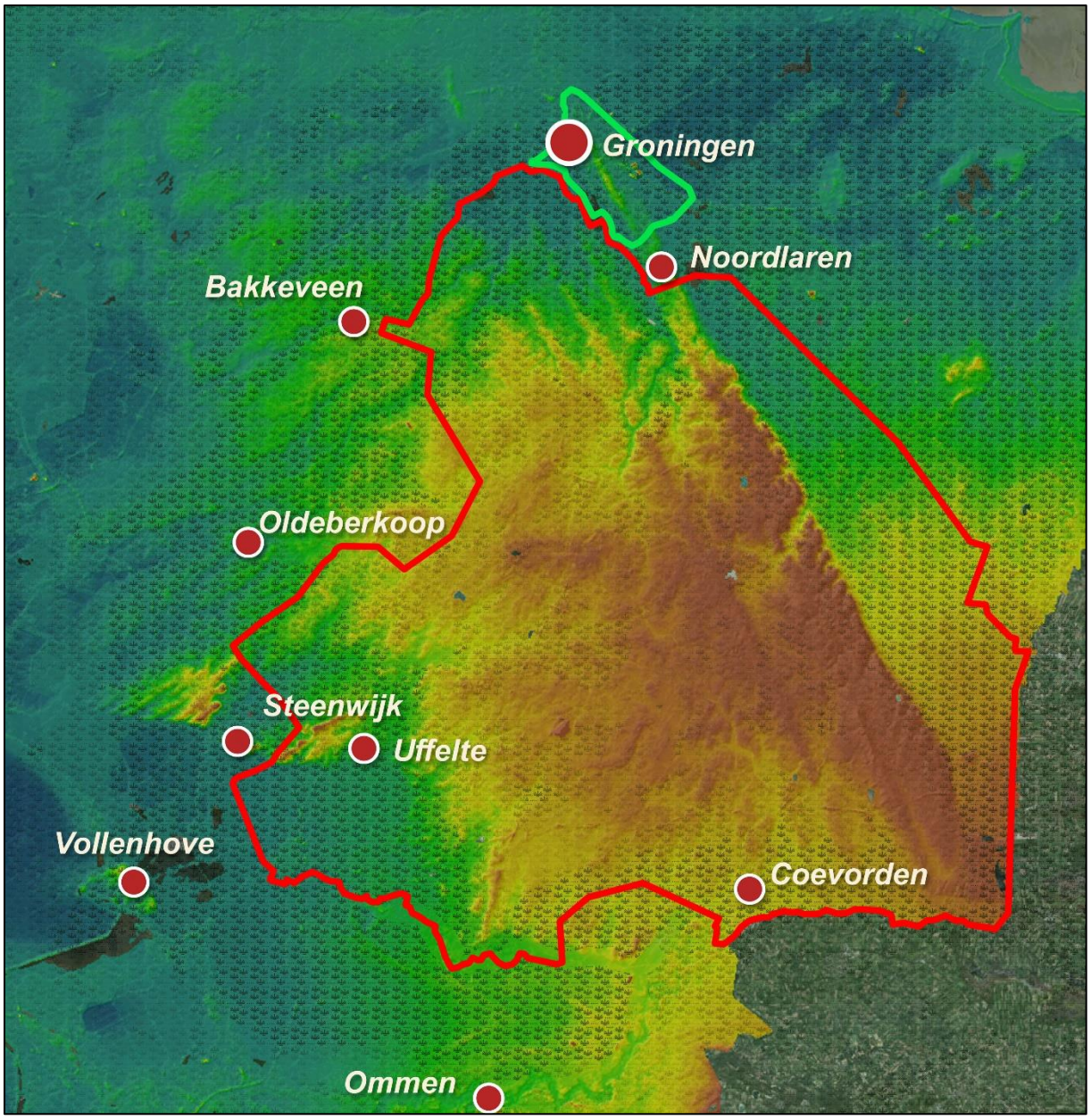

De huidige provinciegrens (rood) van Drenthe ingetekend in de AHN-hoogtekaart. Moerassen en rivieren vormden de natuurlijke grenzen van de oude *pagus Thriente*.
Met een lichtgroene lijn is de vermoedelijke grens aangegeven van het gebied dat in 1040 van de rest van Drenthe werd afgescheiden en sindsdien vanuit Groningen werd beheerd. Sinds c. 1150 werd het gezag daar namens de bisschop van Utrecht uitgeoefend door een prefect, die zijn ambt in erfleen bezat. In de rest van Drenthe werd het bisschoppelijk gezag – althans het wereldlijke deel daarvan – vertegenwoordigd door de burchtheer (kastelein) van Coevorden. Coevorden ligt tegenwoordig in Drenthe, maar werd in de middeleeuwen en nieuwe tijd geacht bij Salland te horen. De grens tussen Salland en Drenthe lag bij de kapel te Hulsvoorde, even ten noorden van Coevorden aan de weg naar Dalen.

De met een rode stip gemarkeerde plaatsen worden in de *Narracio* vermeld als uitgangsbasis of doel van militaire operaties.

Verschuivende grenzen

Het belangrijkste bezwaar tegen het idee dat de oorspronkelijke grens tussen de prefectuur en Drenthe wel eens wat noordelijker kan hebben gelopen, dat de huidige grens secundair is en dat het trekken ervan zou kunnen samenhangen met de 'Drentse oorlog' van 1227-1334, is de onveranderlijkheid van grenzen. Inderdaad: grenzen zijn, net als andere instituties, bijzonder taai en overleven doorgaans de meest ingrijpende wisselvalligheden van de geschiedenis. Maar doorgaans is niet altijd.

Het toeval wil dat we juist met betrekking tot Drenthe weten dat de grenzen van de Olde Landschap in de loop van de tijd zijn veranderd. Drenthe is veel groter geweest dan de huidige provincie van die naam, maar het is allesbehalve duidelijk wanneer en waardoor Drenthe zoveel van zijn grondgebied heeft verloren. Anderzijds is Coevorden, een oorspronkelijk Sallandse vesting, bij Drenthe gaan horen.

Net zoals Noordlaren gelegen was aan de Drentse kant van het Besloten Veen, zo lag Oldeberkoop aan de Drentse kant van de Tjonger of Kuinder, die in oude tijden een natuurlijke grens moet zijn geweest. Oldeberkoop hoorde bij het dekenaat Drenthe[178] en wordt in de *Narracio* genoemd als een van de plaatsen waar de bisschoppelijken Drenthe binnenvielen.[179] Bij het verhaal over de operaties van 1232 heet het zelfs dat de bisschop een strijdmacht *contra Brokope* ('tegen Oldeberkoop') opstelde. Dit woordgebruik wijst erop dat die plaats toen in Drentse handen was, als hij niet gewoon – zoals wellicht Stellingwerf in zijn geheel – nog bij Drenthe hoorde. Later zijn de kerspelen van Stellingwerf in verschillende fasen van Drenthe naar Friesland overgegaan.[180] De afscheiding van het gebied tussen de

---

178 S. Muller Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het bisdom Utrecht* ('s-Gravenhage 1921) 513.

179 QN 29 (1228), QN 39 (1232).

180 Deze overgang lijkt zich op zijn minst in twee fasen te hebben voltrokken: in een akte van 1328 wordt melding gemaakt van 12 Drentse parochies die zich aangesloten hebben bij 'de Friezen van Stellingwerf' (GrA 2100-64; gedrukt: OGD I 314), die zich blijkbaar al eerder van Drenthe hadden losgemaakt.
Zie I.H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente (tot den tijd der republiek)* (Groningen 1941) 24-25, 41-42. Volgens Gosses – en in zijn voetspoor ook Paul Brood – was de afscheiding van Stellingwerf in 1230 reeds 'een voldongen en door den bisschop als zoodanig aanvaard feit' (Gosses 24; P. Brood, 'Een vogelvlucht over de Drentse grenzen', in: *Nieuwe Drentse volksalmanak* 94 (1977) 9). De door Gosses bij deze bewering gegeven onderbouwing is echter niet sterk. Ze berust op een aanvechtbare of op zijn minst niet boven kritiek verheven interpretatie van twee passages in QN 29 en 39, waarin melding gemaakt wordt van Friezen uit het gebied van de Linde en de Kuinder, die in 1228 en 1232 bij Oldeberkoop aan de kant van de bisschop tegen de Drenten vochten. Uit deze passages kan mijns inziens niet zonder meer de conclusie getrokken worden dat het genoemde gebied in 1230 niet (meer) tot Drenthe behoorde. Ik vergelijk de situatie met Drenterwolde, dat weliswaar bij de prefectuur hoorde, maar een vermoedelijk Friese bevolking had die zich meer verbonden voelde met het Friese Fivelgo dan met het oorspronkelijk bij Drenthe horende Go, waarvan ook Groningen deel uitmaakte. In 1231 vochten de Drenterwolders zelfs met de Fivelgoërs en Vredewolders tegen de Hunsingoërs, die door de Groningers (lees: de prefectenpartij) werden geholpen (Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 230-231)! Over het Friese karakter van Drenterwolde heb ik geschreven in *Een stad apart* (289, 292, 298-304, 306-308 en 314), maar ik ben mij ervan bewust dat het thema verdere uitwerking behoeft. Voorlopig houd ik het erop dat borgmannen van de bisschop van Utrecht in Drenterwolde land door Friese kolonisten hebben laten ontginnen. Ter vergelijking mogen de zgn. 'cope-ontginningen' dienen die in de 12e en 13e eeuw in het westen en zuiden van de huidige provincie Utrecht plaatsvonden, de zgn. 'Hollerkolonisation' aan de benedenloop van de Elbe en de kolonisatie van het laagland langs de westelijke Wezeroever tussen Oldenburg en Bremen in dezelfde tijd.
In het verlengde hiervan denk ik dat ook de plaatsnaam Oldeberkoop iets te maken zou kunnen hebben met de ontginning van veengebied, in dit geval de moerassige streken van de Tjonger en de Linde. De

Linde en de Tjonger zou iets te maken kunnen hebben met de oorlog tussen de bisschop en de Drenten die in 1234 tot een einde kwam.
Voor zover mij bekend zijn in of bij Oldeberkoop geen sporen gevonden van een middeleeuwse versterking. Maar ten tijde van de 'Drentse oorlog' bestond de kerk in Oldeberkoop al wel, zodat de Drenten die als fort kunnen hebben gebruikt. De huidige grens tussen Drenthe en Friesland bestaat uit overwegend rechte lijnstukken die geen verband houden met natuurlijke grenzen en ter hoogte van Oldeberkoop ruim 7 km ten zuidoosten van de Tjonger loopt.[181]

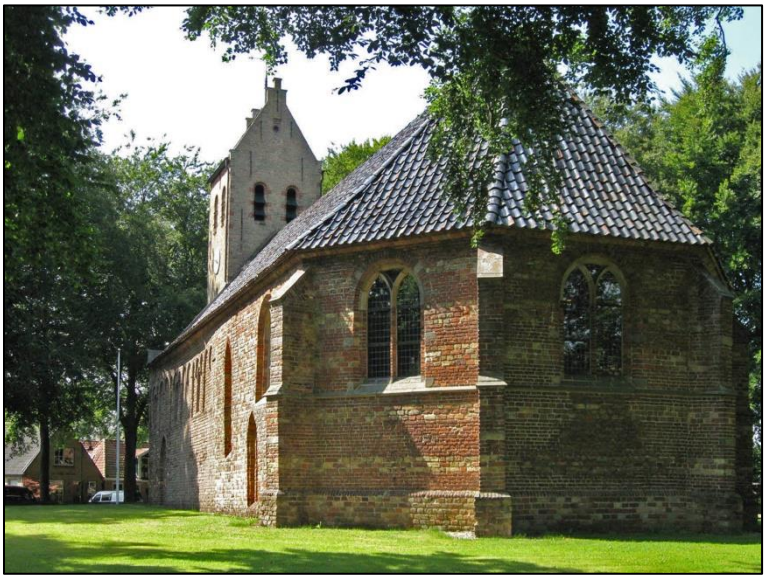

De in oorsprong 12e–eeuwse Bonifatiuskerk van Oldeberkoop (2010)

Gerrit Overdiep besloot zijn artikel over 'Mitspete of Nutspete' met de opmerking dat het slagveld van Ane 'buiten Drenthe is komen te liggen', daarmee aangevend dat het bewuste gebied vóór de Drentse oorlog bij Drenthe heeft gehoord. Hij onderbouwt deze bewering niet en doet er ook verder niets mee. Maar het valt niet op voorhand uit te sluiten dat hij gelijk heeft. Ook bij Ane zouden we te maken kunnen hebben met een 'grenscorrectie' die vergelijkbaar is met die in het noorden en het westen.

Wanneer we de fysische geografie van dit gebied bekijken, komt de gedachte op dat niet alleen Ane en het ten noorden daarvan gelegen hoogveenmoeras waarin bisschop Otto van Lippe in 1227 met zijn leger in de pan werd gehakt, bij Drenthe zouden kunnen horen, maar dat ook Coevorden van dat landschap deel uitmaakt. De plaats ligt aan de Kleine of Coevordsche Vecht, een noordelijke zijrivier van de Overijsselse Vecht, die je hier de natuurlijke grens tussen Drenthe en Salland zou kunnen noemen.
De landkaart wekt de indruk dat vanaf Coevorden tot aan Uiterstoord of de Tippe (200

Frisones de Lenna (QN 29) en de *pugnatores Frisones leviores* die een leger vormden dat van de Tjonger en de Linde tegen Olderberkoop optrok (QN 39), zouden dan Friese kolonisten kunnen zijn die, ofschoon woonachtig in een van oorsprong bij Drenthe horend gebied, aan de zijde van de bisschop tegen de opstandige Drenten streden.

181 Vgl. Tromp: 'Tot in onze tijd is het gevolg van deze afscheiding [van Stellingwerf] aan de westgrens van Drenthe nog duidelijk te zien, namelijk waar Friesland een flink stuk in het gebied van Drenthe doorloopt, zodat als het ware een inham ontstaat' (Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, 184.

meter ten noorden van de gedempte Dedemsvaart),[182] vanaf welk punt westwaarts de Reest de natuurlijke grens tussen Drenthe en Overijssel vormt, een 'hap' uit Drenthe is genomen en bij Overijssel gevoegd. Er is eeuwenlang gedoe geweest over het verloop van de grens in dit hoogveengebied. De huidige, uit rechte lijnen samengestelde grens is pas aan het einde van de 18e eeuw vastgelegd.[183]

Uit de akte van 4 april 1402, waarbij Reinold van Coevorden de burcht te Coevorden en de jurisdictie over Drenthe aan bisschop Frederik van Blankenheim overdroeg, blijkt dat de grens tussen Drenthe en Overijssel toen tussen Dalen en Coevorden liep.[184] Sommigen trekken uit dit document de conclusie dat Coevorden vanaf dit moment onder Salland kwam te ressorteren. Dat is niet juist. Dezelfde plek wordt – samen met de Bisschopsberg bij Havelte – reeds in akten van 1328 als grensplaats genoemd.[185] De grens lag bij de kapel te Hulsvoorde, op een punt dat even ten zuiden ligt van de plek waar de weg tussen Coevorden en Dalen een natuurlijke laagte kruist.[186] Daar zal zich een voorde hebben bevonden waarvan het toponiem Hulsvoorde is afgeleid.

Uit deze teksten valt bovendien op te maken dat de daarin beschreven situatie al van oudsher bestond. Als Coevorden in een grijs verleden dus echt bij Drenthe zou hebben gehoord, moet de grens tussen Drenthe en Overijssel al lang vóór 1328 een eind naar het noorden zijn opgeschoven. Daarmee komen we in de buurt van het einde van de 'Drentse oorlog' en zouden we op het idee kunnen komen dat een 'grenscorrectie' op deze plaats wel eens iets te maken zou kunnen hebben met de strijd tussen de bisschop en de Drenten. Het idee lijkt te worden ondersteund door het feit dat de stamlijst van de nazaten van Ludolf, de eerste burggraaf van Coevorden, afbreekt na Rudolf (II) en zijn broer Frederik.[187]

Er is echter wel een serieus argument tegen deze constructie in te brengen. Het heeft er alle schijn van dat – zoals ik al aangaf – de zuidgrens van Drenthe, waarmee dan in dit geval het bewoonde deel van Drenthe, de *pagus Thrienthe,* bedoeld is, zich vanouds bij Hulsvoorde heeft bevonden en samenviel met de zuidelijke grens van de marke van Dalen. Het ten zuiden daarvan gelegen land was aanvankelijk onbewoond: het ging hier om woeste grond die deel uitmaakte van de *pagus forestense* die in 944 door koning Otto I aan bisschop Balderik van Utrecht is geschonken. Coevorden kan derhalve als een 'foreeststichting' worden gezien. De plek was voor de bisschop van belang in verband met de tolheffing en als militair steunpunt op de route naar Groningen.[188]

---

182 GPS 52.609644, 6.518764.

183 P. Brood, 'Een vogelvlucht over de Drentse grenzen', 10.

184 OGD II 1103: *'dat huys ende die heerscap van Covorden mit allen hoeren toebehoren'* en *'dat alinge landt van Drinthe mit allen sinen toebehoren'*. De rechtshandeling van 1402 past in het beleid van bisschop Frederik van Blankenheim, die helderheid wilde scheppen in de feodale verhoudingen die in de loop van de tijd vervaagd waren. In het geval van Coevorden kwam daaraan veel geld te pas: Reinold van Coevorden droeg zijn rechten op Coevorden en Drenthe aan de bisschop over in ruil voor een afkoopsom van 15.000 oude Franse schilden. Zie: A. Veenhoven, *Historie van Coevorden* (Groningen 1969) 28-29.

185 GrA 2100-64; gedrukt: OGD I 314 en 315.

186 GPS 52.686641, 6.750959.

187 O.D.J. Roemeling, 'Enkele adellijke geslachten in Drenthe in de middeleeuwen' in: *De Nederlandsche Leeuw*, XC nr. 10/11 (1973) 238-298, hier 254-256, 296.

188 Wever, 'Foreestrecht in Drenthe', 23. 19-26. Zie voor de locatie van Coevorden ook: A. Spiekhout, 'Kasteel Coevorden in de Volle en Late Middeleeuwen' in: *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift,* jrg. 36 (2016), nr. 2, 12-18.

Ook al lag Coevorden ‘eigenlijk’ buiten de oude *pagus Thrienthe*, in het begin van de 13e eeuw zal de plaats *de facto* wel degelijk als bij Drenthe horend zijn ervaren. Maar of dat ook het geval was met de onbewoonde venen ten westen van Coevorden? Ik kan het moeilijk geloven. Zo bezien veranderde er na de ‘Drentse oorlog’ in wezen niets: Coevorden werd hooguit weer wat het van oorsprong was: een buiten het eigenlijke Drenthe gelegen strategisch belangrijke plek, en ook de venen en moerassen bleven wat ze waren: woeste grond waarover de bisschop het voor het zeggen had of wilde hebben.

Terugkijkend lijkt me dat Overdieps bewering over Ane weinig meer is dan een interessante vuurpijl; de overgang van Oldeberkoop en andere Stellingwerfse kerspelen van Drenthe naar Friesland zou echter wel degelijk iets te maken kunnen hebben gehad met de vijandschap tussen de bisschop en de Drenten. En dat betekent op zijn beurt weer dat een grenswijziging bij Noordlaren niet zo vreemd zou zijn als op het eerste gezicht lijkt.

Het 'Bolwerkje' te Wolfsbarge

We zagen dat het Bolwerk bij Noordlaren op een plek ligt die van nature geschikt was om de toegang tot Drenthe te blokkeren voor aanvallers die vanuit het noorden kwamen. De strategische kwaliteiten van de kleinere schans te Wolfsbarge springen veel minder in het oog.

In het artikel waarin Henny Groenendijk zijn bevindingen over het fort te Wolfsbarge publiceerde, wees hij erop dat zich ten zuiden van de versterking wel degelijk een laagte bevindt die een voor de hand liggende natuurlijke grens tussen het Gorecht en Drenthe kan zijn geweest.[189] Op de kadastrale minuut van 1832 en op 19e-eeuwse topografische kaarten is ter hoogte van de huidige provinciegrens inderdaad een stuk veen te zien met – tussen het Zuidlaardermeer en de Woldweg – een grenssloot. Op de kaart van Jan Lubbers uit 1652 zien we op de corresponderende plek zelfs een kromme watergang, vergezeld van de woorden 'Scheiding van Drent' en, in het oostelijke verlengde ervan, een streepjeslijn met de woorden 'Scheiding Goregt'.[190] Wanneer de natuurlijke grens tussen het Gorecht en Drenthe inderdaad op de door Groenendijk aangewezen plek zou hebben gelegen, zou dat een ernstig bezwaar zijn tegen de veronderstelling dat het gebied van Wolfsbarge – als behorende bij het territorium van het oude 'Lare' – oorspronkelijk bij Drenthe heeft gehoord. In dat geval zou de versterking te Wolfsbarge immers *ten noorden* van de natuurlijke grens liggen, anders dus dan het Bolwerk, dat aan de zuidelijke helling, dus Drentse kant, van het Besloten Veen ligt.

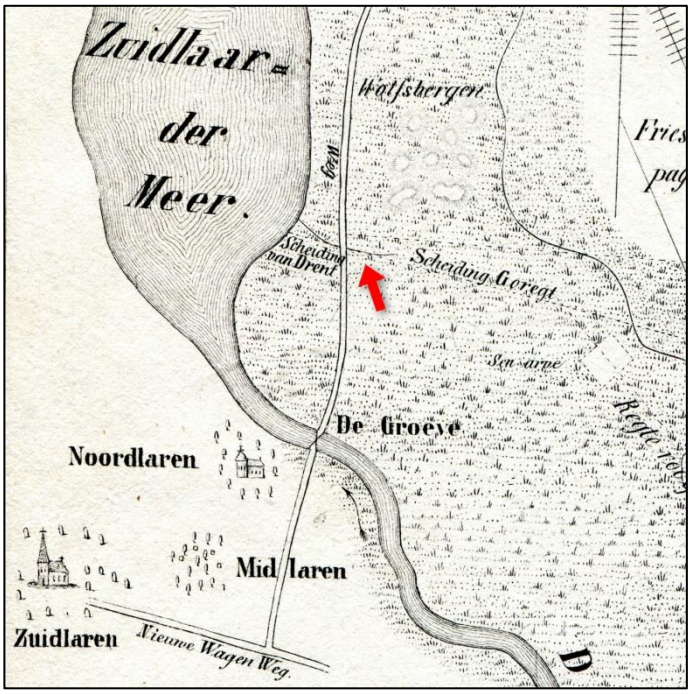

Op de kaart van Jan Lubbers zien we ten oosten van het Zuidlaardermeer een waterloopje met de woorden 'Scheiding van Drent' en ten oosten daarvan een stippellijn met de aanduiding 'Scheiding Goregt'.

Deze uitsnede maakt duidelijk dat Lubbers zich ten aanzien van de topografie wel heel grote vrijheden heeft gepermitteerd.

GrA 2387-23 (uitsnede)

Het is uiteraard mogelijk dat zich op de door Groenendijk aangewezen plek een stroompje heeft bevonden, maar de hoogtekaart vertoont daar zeker geen laagte die, net zoals het Besloten Veen aan de westzijde van het meer, het overblijfsel van een natuurlijke grens kan zijn geweest. Ik denk dan ook dat de scheidslijn die Groenendijk voor een natuurlijke grens

189 Groenendijk, 'Een middeleeuwse versterking'.
190 GrA 2376-39.

aanzag, de secundaire grens is tussen het Gorecht en Drenthe, het oostelijke equivalent van de grens tussen Noordlaren en Midlaren aan de westzijde van het meer.

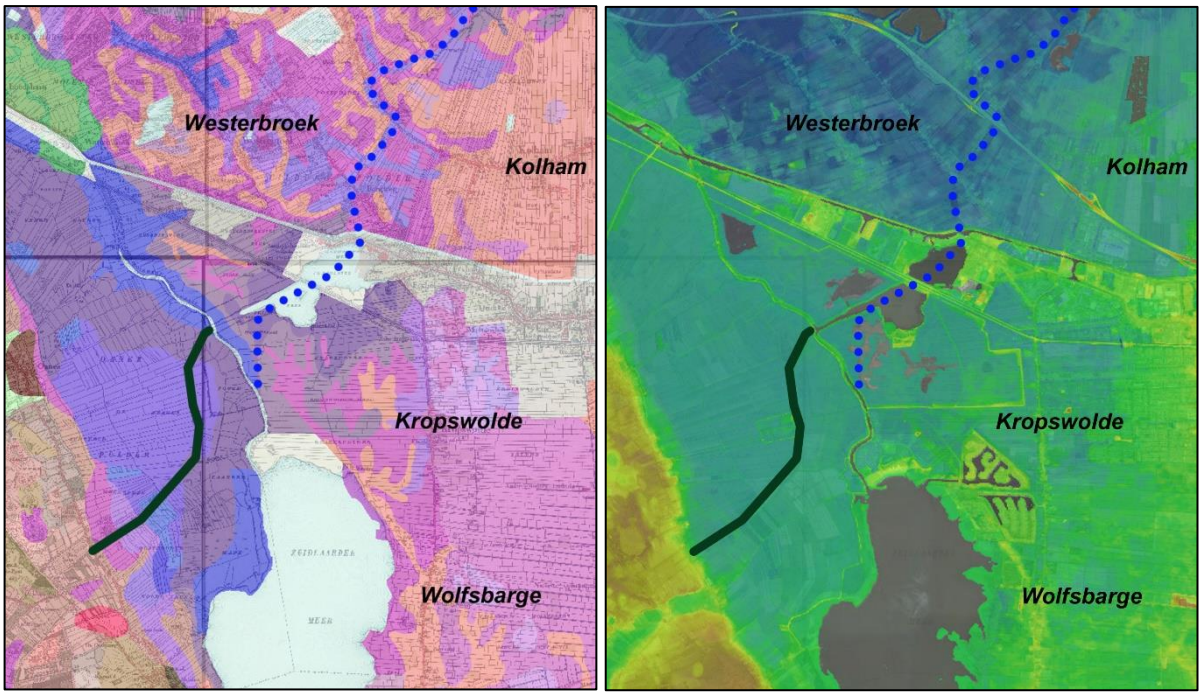

Het gebied tussen Westerbroek en Wolfsbarge op de bodemkaart (links) en de hoogtekaart (rechts).
Op de bodemkaart zijn met lila en paars de moerige gronden aangegeven, de zandige bodems zijn zalmkleurig.

De dikke groene lijn is de Waterdijk, de blauwe stippellijn geeft het vermoedelijke tracé aan van de zijtak van de Hunze die in verbinding heeft gestaan met de Scharmer Ae.

Op de hoogtekaart tekent zich links onder nog net het Besloten Veen af. Ten oosten van de Hunze kan de moerassige laagte tussen Westerbroek en Kropswolde de natuurlijke grens tussen de prefectuur en Drenthe zijn geweest.

Het is echter niet nodig om in de buurt van het 'bolwerkje' te Wolfsbarge naar een natuurlijke grens tussen het Gorecht en Drenthe te zoeken. De landweg die via de oostzijde van het Zuidlaardermeer de verbinding vormde tussen Drenterwolde en Drenthe is ook zonder laagte à la het Besloten Veen alleen gedurende droge zomers en in vorstperioden begaanbaar geweest.

Ofschoon het landschap door de stichting en uitbreiding van nederzettingen en industriecomplexen ingrijpend is veranderd en het oorspronkelijke beeld ook door de aanleg van infrastructuur ernstig is verstoord, laten de bodem- en hoogtekaart zien dat er een groot gat gaapt tussen de hogere zandbodems van Wolfsbarge-Kropswolde enerzijds en die van Westerbroek en Kolham anderzijds. Daar bevindt zich de grens tussen Westerbroek in het noorden en Kropswolde in het zuiden.

Eerder heb ik gewezen op het idee van P.M. Bos, die het waarschijnlijk achtte dat een zijtak van de Hunze via het latere Foxholstermeer in verbinding heeft gestaan met de Scharmer Ae. Indien die veronderstelling juist is, zou deze zijtak met de bijbehorende drassige laagten ter weerszijden een voor de hand liggende natuurlijke grens zijn geweest, enigszins

vergelijkbaar met het Besloten Veen tussen Glimmen en Noordlaren.[191] We zagen dat deze veronderstelling ook een mooie verklaring biedt voor het tracé van de Waterdijk, de grens tussen Onnen in het noorden en Noordlaren in het zuiden, die een op het eerste gezicht vreemde bocht naar het noorden maakt. Als Bos gelijk heeft – en ik denk dat hij dat heeft – komt deze dijk bij de Hunze uit op een punt dat verband lijkt te houden met de plek van waar de zijtak naar het noordoosten afboog: het is de plaats vanwaar ten tijde van de kolonisatie van dit gebied een rechte lijn op de kerk van Kolham is geraaid en waarlangs vervolgens een 'scheidgrup' is gegraven die de zuidgrens van de kolonie Westerbroek vormde en tegelijk kan worden beschouwd als een kanalisering van de bestaande, natuurlijke waterloop.

Als de Drenten in het kader van hun strijd tegen de bisschop en de Groningse prefect de oostelijke route langs het Zuidlaardermeer op dezelfde manier hadden willen afsluiten als ze aan de westkant van het meer hadden gedaan, hadden ze dus hier in de buurt een versterking moeten bouwen. Dat hebben ze niet gedaan. De bodemkaart laat één van de redenen zien die hen daarvan deed afzien: in de buurt van de grens tussen Westerbroek en Kropswolde ontbrak het zand dat nodig was voor de aanleg van wallen.
Maar er waren ook nog andere redenen om een tot afweer van 'de Groningers' bedoeld 'bolwerkje' niet hier, maar een eind verder naar het zuiden aan te leggen. Onder gunstige omstandigheden (vorst of langdurige droogte) was er niet één, maar waren er twee noord-zuid lopende landwegen aan de oostzijde van het Zuidlaardermeer: de eerste is de route die vanaf de Oudeweg te Westerbroek westelijk langs het huidige Kropswolde naar Wolfsbarge liep en nu niet meer bestaat, de tweede moet vanaf Kolham via de latere Vrouwenlaan en de huidige Woldweg hebben gelopen. Door te kiezen voor de locatie onder Wolfsbarge konden beide wegen met één verdedigingswerk worden afgesloten.
Tenslotte was er nog een andere, logistieke, reden voor de locatie Wolfsbarge. Ik doel op de afstand tussen de te bouwen versterking en de bewoonde (Drentse) wereld. Een verdedigingslinie met bijbehorend fort moet immers bemand en bevoorraad worden en dan is het erg onhandig wanneer zo'n versterking ver weg ligt. Ter vergelijking: een fort op de grens tussen Westerbroek en Kropswolde zou al gauw zo'n 6,5 km van Noordlaren liggen (en het is nog maar de vraag of de Hunze gemakkelijk over te steken was), terwijl de schans bij Wolfsbarge op iets meer dan de helft van die afstand van Zuidlaren gelegen is.

Onder de indruk van de argumenten van Diana Spiekhout tegen het idee dat het Bolwerk bij Noordlaren de Drentse versterking bij Nutzpete is, zou je op de gedachte kunnen komen dat dan wellicht de schans bij Wolfsbarge het fort bij Nutzpete is. Dat is echter onwaarschijnlijk, en wel om de volgende redenen:

- Volgens de *Narracio* viel in mei 1232 een Gronings-Hunsingoër strijdbende de versterking bij Nutzpete aan en werd bij diezelfde gelegenheid ook de kerk van 'Lare' in brand gestoken. Een strijdmacht die vanuit Groningen 'om de oost' via Wolfsbarge Drenthe wil binnenvallen komt na het passeren van het 'bolwerkje' te Wolfsbarge eerst in Zuidlaren. Aan de kerk van Zuidlaren zijn geen sporen van verwoesting gevonden, aan die van Noordlaren wel. Dat moet dus de kerk van 'Lare' zijn. Als we het verhaal van de *Narracio* willen volgen, zouden we moeten aannemen dat de strijdmacht via Zuidlaren en Midlaren naar Noordlaren is getrokken en daar de kerk heeft verwoest en de markt uiteengedreven. Vervolgens zouden

[191] Bos en Van Veen, *De Fivel*, 14 en hierboven, p. 37.

ze dan, met buit en al, op de terugweg naar Groningen opnieuw de omweg langs Wolfsbarge hebben genomen en *en passant* de sterkte daar hebben vernield. Een dergelijk scenario is volstrekt ondenkbaar.

- We lezen in de *Narracio* dat de bisschop enkele malen vanuit 5-7 verschillende plekken invallen deed in Drenthe. Bij al deze gelegenheden was Nutzpete een van de plekken waarlangs de bisschoppelijken Drenthe binnen vielen. Wanneer de genoemde schans bij Wolfsbarge zou hebben gelegen, zou de hoofdroute vanuit Groningen naar Drenthe, die over de Hereweg, bij geen van de invallen zijn gebruikt. Ook dat is onvoorstelbaar.

Argumenten op een rijtje

Wat hebben we als aanwijzingen vóór en tegen het denkbeeld dat de grens tussen Groningen en Drenthe na de 'Drentse oorlog' een eindje naar het zuiden is opgeschoven? Ik som de belangrijkste punten nog eens op, zonder de mitsen en maren die er soms aan kleven en die in de tekst zijn besproken.

Vóór:

1. De natuurlijke grens tussen de prefectuur en de rest van Drenthe wordt gevormd door het Besloten Veen; in de onbewoonde streek ten oosten van de Hunze zou een zijtak van de Hunze, tevens bovenloop van de Fivel, de natuurlijke grens kunnen zijn geweest.
2. 'Lare' (Noord-, Mid- en Zuidlaren) vormde in de 12e eeuw een eenheid; ook uit latere tijd zijn er aanwijzingen die de voormalige samenhang tussen Midlaren en Noordlaren doen vermoeden.
3. De versterking bij Nutzpete en het dorp Noordlaren zijn in het voorjaar van 1232 aangevallen door de Groningers en Hunsingoërs die oorlog voerden tegen de Drenten. Hieruit valt op te maken dat Nutzpete en Noordlaren toen bij Drenthe hoorden.
4. De bolwerken bij Noordlaren en Wolfsbarge lijken op elkaar naar vorm en situering t.o.v. verkeerswegen. Beide liggen nu in de provincie Groningen, maar aan de Drentse kant van een natuurlijke grens.
5. De markegrens tussen Noordlaren en Midlaren (nu provinciegrens) maakt een knik waardoor het oostelijke deel ervan afwijkt van de rechte lijn die de oorspronkelijke grens moet hebben gevolgd. Daardoor is vrijwel de hele oostelijke oever van het Zuidlaardermeer – inclusief de locatie van het bolwerkje onder Wolfsbarge – deel gaan uitmaken van de prefectuur.
6. Ofschoon gelegen ten oosten van de Hunze, horen Kropswolde en Wolfsbarge niet bij Drenterwolde.
7. De Kropswolders betaalden een andere belasting dan de rest van het Gorecht.
8. De schuldmudden van Kropswolde worden niet begrepen onder die van Wold.

Tegen:

9. De *persona* van Groningen gedraagt zich als patroon van Noordlaren, Kropswolde en Wolfsbarge op grond van zijn zeggenschap over alle parochiekerken in het Gorecht, die 'dochters' zijn van Sint Maarten.
10. Grenzen veranderen zelden of nooit.

Zoals al eerder aangegeven zijn de onder 6 en 7 genoemde aanwijzingen niet erg sterk. De bijzondere positie van Kropswolde binnen het Gorecht hoeft immers niet het gevolg te zijn van de verschuiving van een oude grens. Ter verklaring kan ook gewezen worden op het feit dat Kropswolde een relatief jonge stichting is en op de omstandigheid dat de parochiekerk ter plaatse oorspronkelijk een kapel van de abdij te Rottum is geweest.

Het belangrijkst lijken mij de argumenten die ontleend zijn aan het kaartbeeld, in combinatie met de locatie van de bolwerken ter weerszijden van het Zuidlaardermeer en het verhaal over de ‘Drentse oorlog’, zoals we dat uit de *Narracio* kennen.

De 'munitio Threntonum' en 'veste up der were'

Ook na mijn op archief- en andere bronnen gebaseerde historische tour rond het Zuidlaardermeer twijfel ik niet over de identificatie van 'het Bolwerk' bij Noordlaren als de bij Nutzpete gelegen Drentse versterking die zo'n prominente rol speelt in de *Narracio*. Ze past te mooi in het verhaal over de 'Drentse oorlog' dan dat er ruimte zou zijn voor twijfel.

Sterker nog: ik ben ervan overtuigd dat we hier van doen hebben met dezelfde Drentse versterking die we ook in latere bronnen nog tegenkomen, zij het dat ze dan wordt aangeduid als de *munitio Threntonum* en de *veste up der were.*[192]

Kennis, ervaring en taalgevoel doen er natuurlijk niet toe wanneer 'keiharde bewijzen' worden gevraagd, maar ik roep ze toch te hulp. Mijn gevoel zegt me dat de *munitio Threntonum*, die genoemd wordt in het verdrag dat Groningen en Drenthe in 1339 met elkaar sloten, niet zomaar een willekeurig fort van de Drenten was, maar dat daarmee een oude versterking moet zijn bedoeld die door haar roemrucht verleden een begrip geworden was en waarvan iedereen de locatie kende.[193] Meer concreet nog: mij dunkt dat deze term expliciet verwijst naar de 'Drentse oorlog' van 1227-1234.
Dat met deze *munitio Threntonum* echt de versterking bij Nutzpete of het Bolwerk is bedoeld, blijkt uit de context van de akte van 1339: het gaat hier om de afbakening van het gebied waarbinnen de Groningers en Drenten gezamenlijk verantwoordelijk zouden zijn voor de rechtszekerheid. Dit gebied wordt aangeduid als gelegen *inter munitionem Threntonum et civitatem Groninge, in amne orientali et occidentali, inter duos amnes, in Westerdike, ab Eletherdike usque Pishorne* (tussen de versterking van de Drenten [in het zuiden] en de stad Groningen [in het noorden], op de oostelijke rivier [de Hunze], de westelijke rivier [de Drentsche Aa], tussen de beide rivieren [in Go], in Westerdijk [Neerwolde] vanaf de Eelderdijk [Meerweg] tot aan de Pishorn ['de Hoorn' waarnaar het klooster Maria ten Hoorn en de Groningse stadswijk Corpus den Hoorn zijn vernoemd]).[194]

De vermelding van de *munitio Threntonum* in de akte van 1339 hoeft niet te betekenen dat de oude versterking bij Nutzpete toen opnieuw als Drents bolwerk dienst deed, maar doet wel vermoeden dat de Drenten het dorp Noordlaren – en misschien ook Kropswolde en Wolfsbarge – voor Drents aanzagen. De akte van 1339 getuigt in elk geval zowel naar vorm als naar inhoud van de teloorgang van het gezag der prefecten in het Gorecht[195] en van de gewapende conflicten die in de daaraan voorafgaande jaren tussen Drenten en Groningers zijn uitgevochten. De afspraken die de Groningers en Drenten over Go maakten, maken duidelijk dat het gezag over dit gebied in deze tijd omstreden moet zijn geweest. Vermoedelijk heeft deze situatie tot rond 1360 geduurd.

---

192 Zie ook de kadertekst 'Omstreden grenzen en burchten', in: Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart,* 296-297.

193 GrA 2100-69: de burggraaf van Coevorden, de schulte van Eelde, de etten en het land van Drenthe sluiten een verbond met de stad Groningen en het Gorecht, 5 juni 1339 (gedrukt: OGD I 357).

194 Nog altijd wordt door sommigen abusievelijk aangenomen dat het kloostervoorwerk 'Den Hoorn' aan de Drentsche Aa bij Glimmen kan hebben gelegen (AMK nr. 2024). Zie daarvoor de *Nota Archeologiebeleid* van de gemeente Haren (2012) 43.

195 De prefect speelt in de akte van 1339 geen rol en wordt zelfs niet genoemd. Gratama spreekt van een 'machtsvacuüm in het Gorecht'. Zie S. Gratama, 'Het ontstaan en de ontwikkeling van het eigenlijke stadsbestuur te Groningen tot het begin der vijftiende eeuw' in: *Bijdragen Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheden*, 3e reeks nr. 6 (1892) 165-266 (231-232).

Kort voordat de Drenten en Groningen in 1339 vrede sloten, was de stad door de Ommelander Friezen ingenomen en waren het huis te Selwerd, het Cortinghuis en misschien ook Vrydemahuis verwoest (1338).[196] In het verdrag dat ter beëindiging van die vijandelijkheden was gesloten, stond onder meer de bepaling dat de Groningers in het vervolg samen met de Friezen de Friese vrijheid zouden verdedigen.[197]

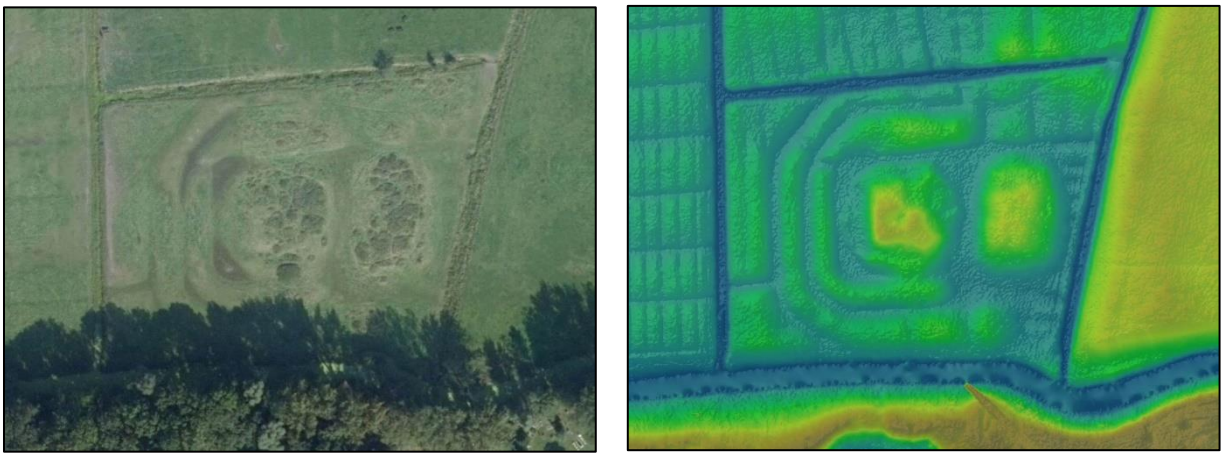

'De Huppels' ten noorden van de stad Groningen: oneffenheden in het land verraden de plaats waar het kasteel te Selwerd heeft gestaan (links luchtfoto, rechts AHN-hoogtekaart).

Min of meer in lijn met dit op vrijheid gerichte beleid rekende de stad omstreeks 1355 af met Hendrik van Selwerd, die een deel van de prefectuur bezat en de laatste burchtheer van Selwerd was. Deze verzette zich toen samen met de heren van Coevorden tegen de groeiende invloed van de stad Groningen en had Selwerd blijkbaar weer in staat van verdediging gebracht. Volgens de kroniekschrijver Johan van Lemgo namen de Groningers nu het kasteel van Selwerd in en onthoofdden de burchtheer en zijn Drentse medestanders bij de Boteringepoort.[198] In 1357 kwam het vervolgens tot afspraken tussen Groningen en Hunsingo enerzijds en Reinold van Coevorden en het landschap Drenthe anderzijds. Bij deze gelegenheid legde de Drentse partij zich bij de ontstane situatie neer. In een akte van 2 juni 1357 constateerden Reinold *'ende dat lant van Drenthe'* dat het kasteel van Selwerd verwoest (*'neder'*) was en beloofden dat zij van hun kant nu ook hun eigen versterking *'up der were'* zouden slopen en daar nooit meer een fort zouden bouwen, noch ergens anders tussen die plaats en de stad Groningen.
Uit deze tekst valt op te maken dat *'de veste up der were'* gelegen was op de grens tussen het Gorecht en Drenthe, net zoals de versterking die in 1339 werd aangeduid als de *munitio Threntonum* (1339), en de versterking die volgens de *Narracio* in de jaren 1228-1232 bij Nutzpete lag.[199] De belofte van de Drenten dat ze geen versterkingen in Go zouden

196 Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 293.
197 Scheidsrechterlijke uitspraak van 30 juni 1338 (GrA 2-9; gedrukt: OGD I 354).
198 F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds), *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530*. 2 dln. (Den Haag 2012) 47.
199 GrA 2100-76 (gedrukt: OGD I 453). In het verleden werd abusievelijk aangenomen dat met *'de veste up der were'* het kasteel te Selwerd is bedoeld. Dit is, gelet op de formuleringen in de oorkonde zelf, de betekenis van het woord *'were'* en de historische context, niet aannemelijk.

oprichten, bevestigt het vermoeden dat dit gebied een tijd lang omstreden is geweest. Mogelijk heeft Reinold van Coevorden het vacuüm willen opvullen dat was ontstaan door de machteloosheid van de prefecten.

Zou ook de Borgwal een landweer kunnen zijn?

Landweren worden beschouwd als laatmiddeleeuwse fenomenen. De vroegste vermelding van een landweer dateert uit 1313.
Zie daarvoor B. Brokamp, 'Landweren in Nederland', in: Saillant 2010, nr. 1, 8-12 en het artikel 'Staat van bezittingen van Herbert van Putten, 1313)', door P.C. Molhuysen in de Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel XIII (1901) 63 evv.). De bedoelde staat is aangetroffen in een handschrift in de UB te Leiden (Cat. B.P.L. 1711). Op p. 75 staat de tekst: *de bonis sitis super goije ter landwere vi den. parvorum denariorum tempore predicto solvendos*.

Volgens de kenners dateren de meeste landweren uit de 14^{e} eeuw. Dat zou best juist kunnen zijn, maar het is natuurlijk de vraag welke objecten je als landweer aanmerkt. In de periode 1950-1975 maakte een snoepfabrikant in Roosendaal reclame met de slagzin 'Rang is alleen Rang als er Rang op staat'. Maar een landweer is niet alleen een landweer als ze ook landweer wordt genoemd. Wallen als grensmarkeringen en verdedigingslinies zijn op zichzelf al veel ouder. De Romeinen kenden ze ook.

Misschien is ook de Borgwal (de grens tussen het Gorecht en Fivelgo) niet in de eerste plaats om waterstaatkundige redenen aangelegd zoals steeds is aangenomen, maar is hij ten tijde van de ontginningen (10^{e} eeuw?) opgeworpen ter markering van de grens tussen 'Drenthe' en 'Friesland'. Om een wal op te werpen moet je een greppel graven. Zo'n greppel vult zich met water en dan is daar ook meteen het begin van een waterstaatkundige functie. De oudste vermelding van de Borgsloot dateert van 1258 (*fossatum qui Burch vocatur*). De eerste vermelding van de Borgwal dateert van 1301 (*agger dictus Burgwal*), maar dit wil niet zeggen dat de wal jonger is dan de sloot.

Blankeweer, Blankenborg en Blankevoort

De acties die bisschop Frederik van Blankenheim in 1400 tegen Groningen en zijn bondgenoten ondernam hebben enkele toponiemen nagelaten waarvan de bespreking in dit verband zinvol is.

Blankeweer

We beginnen met het fort dat 'Blankeweer' werd genoemd. De herkomst van deze naam ligt voor de hand: het eerste element is afgeleid van de familienaam van bisschop Frederik van Blankenheim, het tweede deel is ontleend aan de plek waar de bisschop zijn fort oprichtte. Mij dunkt dat we de in de akte van 1357 voorkomende term *'veste up der were'* letterlijk moeten nemen en dat daarmee een versterking bedoeld is die gelegen was op de oude landweer tussen de prefectuur en Drenthe, terwijl die landweer zelf mogelijk geïdentificeerd kan worden als het Nutzpete dat we uit de *Narracio* kennen.

Johan van Lemego schreef omstreeks 1425 in zijn kroniek dat Frederik van Blankenheim in 1400 op deze plaats een '*starrick blockhues'* liet bouwen '*mit II offte III landtweren'*.[200] Zo'n 200 jaar later besprak ook Ubbo Emmius deze episode en noemde daarbij details die ik in geen enkele oude bron heb teruggevonden.[201] Ubbo deelt mee dat de bisschop op 4 mijl ten zuiden van de stad Groningen op een geschikte plaats bij het Zuidlaardermeer een kasteel oprichtte en daaraan een gracht met kleinere schansjes toevoegde, strekkende vanaf die plaats – het is onduidelijk of Ubbo het *castellum Blancoweranum*[202] of het meer bedoelt – tot aan de *Hornanus rivus.*
Dit is de enige keer dat Emmius de Drentsche Aa (door hem steeds *Aha* genoemd) aanduidt als *Hornanus rivus* ('Hoornsediep'). Dit zou erop kunnen wijzen dat de auteur hier gebruik heeft gemaakt van een niet nader te identificeren oude bron. Die indruk wordt versterkt doordat hij in deze passage de afstand tussen Blankeweer en de stad op 4 mijl schat, terwijl hij elders schrijft dat de op ongeveer gelijke hoogte gelegen Punterbrug 6 mijl van de stad af ligt.[203] Ook de manier waarop hij het Zuidlaardermeer aanduidt is afwijkend. Hier noemt hij het simpelweg *stagnum* (waterplas), elders *lacus Laraeus* ('Laardermeer'). We kunnen echter niet uitsluiten dat Ubbo Emmius de genoemde details zelf heeft bedacht. Het is mij al veel vaker opgevallen dat hij er niet voor terugschrok om, wanneer dat zo uitkwam, de informatie die hij uit archiefbronnen opdiepte aan te vullen met door hem zelf bedachte bijzonderheden die goed in zijn verhaal pasten.

Hoe dit ook moge zijn, sporen van deze landweren zijn op de AHN-hoogtekaart aan de zuidzijde van het Besloten Veen goed herkenbaar en Diana Spiekhout heeft ze in haar artikel van 2016 beschreven. Frederik van Blankenheim heeft blijkbaar, ongetwijfeld op grond van dezelfde overwegingen die de Drenten in de 13e eeuw ertoe hadden bewogen om op deze plek een nieuw fort te bouwen, gemeend dat het Besloten Veen de beste plaats was om de hoofdverkeersweg van en naar Groningen af te sluiten. Het ligt zelfs voor de hand dat in 1400 gebruik is gemaakt van de in het veld nog aanwezige overblijfselen van de 13e-eeuwse

200 Sicke Benninge (ed. 2012), 38.
201 Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616) 240.
202 Aldus genoemd op p. 636.
203 Emmius RFH 636.

verdedigingswerken, die blijkens de genoemde akten van 1339 en 1357 ook halverwege de 14e eeuw nog geheel of gedeeltelijk bestonden.

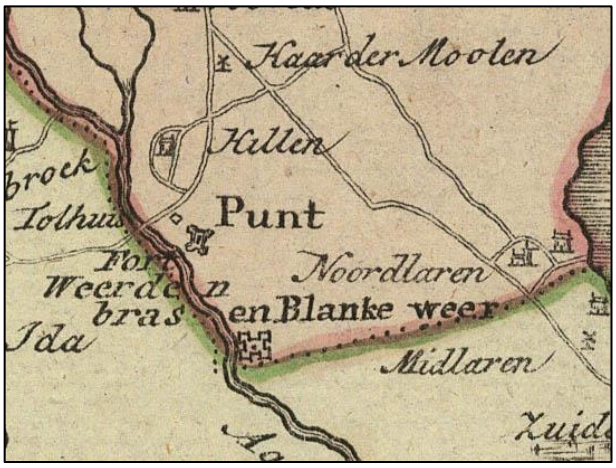

Op de uit 1792 daterende kaart van De Gros staat Weerdenbras ongeveer op de juiste plek, maar Blankeweer is, in navolging van de kaart van Beckeringh, op de verkeerde plaats getekend.

GrA 817-836

Met het woord 'Blankeweer' worden in oude bronnen twee verschillende 'referenten' aangeduid: (1) een versterking ('blokhuis', al dan niet met landweren) die Frederik van Blankenheim heeft laten bouwen, en (2) het gebied tussen Glimmen en Noordlaren waar de versterking van Frederik van Blankenheim heeft gelegen.

De eerste betekenis van 'Blankeweer' komen we tegen in de kroniek van Johannes de Beke en in de akten die betrekking hebben op de vete tussen de bisschop en Groningen. Toen Frederik van Blankenheim na 3 weken belegering inzag dat hij de stad Groningen niet kon veroveren, keerde hij terug naar het Sticht en legde een bezetting op het blokhuis dat hij had laten maken en dat men *'de Blanckeweer'* noemde.[204]
Die naam is blijkbaar vanaf het eerste moment aan het fort gegeven. Dat blijkt uit een brief uit het jaar 1401 waarin Enne Edzerdesna te Norden aan het stadsbestuur van Bremen uitlegt dat hij zijn eigen onderdanen, huursoldaten en zeerovers ('vitaliebroeders') had ingezet om te land en ter zee schade toe te brengen aan het Hollandse handelsverkeer. In verband daarmee, zo laat hij weten, had hij ook soldaten aangenomen die zich bij de strijdkrachten van de bisschop van Utrecht *'to der Blankewer'* hadden gevoegd.[205]
In de akte van 30 november 1401 waarbij bisschop Frederik van Blankenheim voor de duur van één jaar een wapenstilstand overeenkwam met de stad Groningen en haar Ommelander bondgenoten, beloofde Frederik dat hij gedurende de wapenstilstand noch in Drenthe, noch in het 'gericht van Groningen' (Go en Wold) versterkingen zou oprichten tegen de Groningers en Friezen en dat hij ook Blankeweer niet zou versterken.[206] En toen op 18 september 1405 de vete tussen bisschop Frederik en Groningen met de Ommelanden tot een einde werd gebracht, werd *'Blanckeweer'* genoemd als een van de sloten die ten tijde van de vete waren opgericht en die zouden worden geslecht.[207]

De manier waarop Johan van Lemego de naam 'Blankeweer' bezigt is vreemd. Hij schrijft dat Frederik van Blankenheim *'een starrick blockhues toe der Blanckerweer mit II offte III landtweren'* liet maken,[208] daarmee suggererend dat 'de Blankeweer' al bestond toen de

---

204 H. Bruch, ed., *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP grote serie 180 ('s-Gravenhage 1982) 266: '*dat blochuys dat hi dair had doen maken, dat men die Blanckeweer hiet'*.

205 OUB I 186 (1401). Ook in het *Bremisches Urkundenbuch* Bd. IV (1886) nr. 438 (daar gedateerd op 1404).

206 GrA 2100-106; gedrukt: OGD II 1097.

207 OGD II 1221 (28 september 1405).

208 Sicke Benninge (ed. 2012), 38, nagevolgd door Johan Rengers van Ten Post, *Kronyk* I 99.

bisschop er zijn blokhuis met landweren aanlegde. Er was weliswaar een 'weer' op de plek waar de bisschop zijn fort liet bouwen, maar die kon vóór zijn optreden natuurlijk niet 'Blankeweer' genoemd worden. Dit minder correcte woordgebruik is echter verklaarbaar wanneer we bedenken dat Van Lemego zijn kroniek schreef op een moment dat de beschreven gebeurtenissen al zo'n 25 jaar achter hem lagen en dat de naam van het fort allang was overgegaan op de plaats waar het had gestaan.

Na de in 1405 afgesproken ontmanteling van de vesting Blankeweer bleven de sporen ervan in het veld zichtbaar en bleef het woord 'Blankeweer' gebruikt worden als toponiem. Ubbo Emmius deelt in zijn *Friese Geschiedenis* mee dat de wal van Blankeweer er in 1505 – een eeuw later dus – half afgegraven bij lag, maar het is niet duidelijk waar hij zijn wetenschap vandaan heeft gehaald.[209] Het kan zijn dat hij omstreeks 1600 – dus nog weer een eeuw later – zelf de sporen van een landweer op die plek heeft gezien of van horen zeggen wist dat ze er waren. Alleen zullen dat niet de sporen van bisschop Frederiks landweren zijn geweest, maar overblijfsels van de *'groote lant weer'* die de Saksers in de herfst van 1514 hier, '*to Blancker weer',* hebben aangelegd en waarachter ze een tijd lang zijn blijven liggen.[210] Het ligt echter wel voor de hand dat de Saksische soldaten bij de aanleg van deze linie opnieuw gebruik hebben gemaakt van de overblijfsels van de oude landweren op deze plek.

In elk geval duidde 'Blankeweer' in het begin van de 16e eeuw het gebied tussen Glimmen en Noordlaren aan, waar Frederik van Blankenheim zijn versterkingen had gehad en waar voordien een landweer de grens tussen de prefectuur en Drenthe had gemarkeerd. In zijn verhaal over de veldtocht die graaf Edzard van Oost-Friesland in 1505 ondernam, deelt Sicke Benninge mee dat de graaf zich met zijn strijdkrachten bij de Punt legerde en daar '*ene veste ende blockhues'* aanlegde en dat zijn soldaten van daaruit Glimmen, Onnen, Haren, '*Blanckerweer'* ende Yde onveilig maakten en het Gorecht brandschatten.[211]

Net zoals in de eeuwen daarvóór was de Hereweg ook in de jaren 1580-1594, toen de stad Groningen de zijde van de koning van Spanje hield, voor de stad van uitzonderlijk economisch en strategisch belang. Het was de enige route waarlangs men vanuit Drenthe met goederen naar Groningen kon komen.
Vanuit het noorden gezien splitste de weg zich bij het huidige huis Weltevreden in Harendermolen: rechtdoor in de richting van Blankeweer hield de weg (nu Hoge Hereweg geheten) de hoogte van de Hondsrug, de naar het zuiden afslaande zijtak (nu Rijksstraatweg) voerde naar de Punterbrug. Blankeweer en de Punterbrug waren de eindpunten van de wegtracé's waarvoor het Groninger stadsbestuur al eeuwenlang verantwoordelijk was.[212] Gezien de militaire betekenis van deze beide routes is het alleszins begrijpelijk dat zowel te Blankeweer als bij de Punterbrug schansen waren opgeworpen waarin koningsgezinde soldaten waren gelegerd.[213]

---

209 Ubbo Emmius, RFH 637.

210 Sicke Benninge (ed. 2012) 361.

211 Sicke Benninge (ed. 2012) 213. Benninge bedoelt hier Weerdenbras. Daarop kom ik in het vervolg terug.

212 GrA 2100-1386.1 (17 december 1585).

213 Brief van burgemeesters en raad van Groningen aan Francisco Verdugo, 14 september 1581 (GrA 2100-17.1 fol. 116-117).

Blankenborg

Hiermee zijn we in de tijd van Bartold Wicheringe beland, de leerling van Ubbo Emmius die een nieuwe provinciekaart van Stad en Lande maakte waarvan het de bedoeling was dat deze zou worden opgenomen in de *Friese Geschiedenis* van Ubbo Emmius, die in 1616 te Leiden verscheen.[214] Zoals hierboven reeds is gemeld, heeft Wicheringe op zijn kaart bij de stip waar je Blankeweer zou verwachten niet 'Blankeweer', maar 'Blanckenborg' laten zetten. Ik heb geen enkele oude bron gevonden waarin een huis of plek aangeduid wordt met de naam 'Blanckenborg'.[215]

Tegelijkertijd moeten we vaststellen dat het toponiem Blankeweer gewoon is blijven bestaan. Tegenwoordig staat het woord 'Blankeweer' op de topografische kaart bij het perceel Zuidlaarderweg 45 dat aan het begin van de Pollselaan staat op de plek waar tot c. 2000 café 'Blankeweer' te vinden was.
Nóg langer geleden tooide die naam het huis dat jhr. mr. O.Q. van Swinderen omstreeks 1850 liet bouwen ten zuiden van de plaats waar de Beslotenveenseweg op de Zuidlaarderweg uitkomt. Tegenwoordig doet dat huis dienst als herberg en heet het 'de Blankenhoeve'.

Op 19e-eeuwse topografische kaarten bedekt de naam 'Blankeweer' de plek van de genoemde herberg en die van het Bolwerk.

Het vroegere café Blankeweer aan de Zuidlaarderweg is rond de eeuwwisseling afgebroken en vervangen door een nieuwe villa.

Foto overgenomen uit Ingrid Schenk, *Kroniek van het Noordlaarderbos* (Assen 2016) 69.

214 J.J. Vredenberg-Alink, *De kaarten van Groningerland. De ontwikkeling van het kaartbeeld van de tegenwoordige provincie Groningen* (Uithuizen 1974) 52, en P.H. Wijk, *Groninga Dominium. Geschiedenis van de cartografie van de provincie Groningen en omliggende gebieden van 1545-1900* (Groningen Assen 2006) 118-121.

215 De naam 'Blankenborg' heeft een nieuw leven gekregen als bedrijfsnaam van een onderneming, gevestigd aan de Beslotenveenseweg 14 te Noordlaren ('Landgoed Blanckenborch B.V.').

'Huize Blankeweer' op de hoek van de Zuidlaarderweg en de Beslotenveenseweg.
Het huis is in 1849 gebouwd door jhr. O.Q. van Swinderen, deed tussen 1958 en 1996 dienst als gezinsvervangend tehuis en heeft daarna, onder de naam 'herberg "de Blankenhoeve"', een horeca-bestemming gekregen.

(GrA 818-1534; foto Th.P. Boersma 1990)

Voor het vreemde feit dat op oude landkaarten – en alleen daar – de naam 'Blankeweer' is vervangen door 'Blankenborg' kan ik geen goede, op bronnen steunende verklaring geven. Het enige wat ik kan bedenken is dat kaartmaker Bartold Wicheringe, die uiteraard het toponiem 'Blankeweer' heeft gekend en gemeend zal hebben dat daarmee een streek, geen kasteel werd aangeduid, de bobbels van het Bolwerk heeft geïnterpreteerd als de restanten van een oude burcht en ze op grond daarvan als 'Blanckenborg' heeft aangeduid, waarna alle latere kaartmakers hem eenvoudig hebben gevolgd. De eerste die met deze traditie brak was Theodorus Beckeringh die Blankeweer terecht als een 'schans' zag, maar deze abusievelijk even ten oosten van de Drentsche Aa tekende, vlakbij Weerdenbras.

Als het gegaan is zoals ik vermoed dat het is gegaan, zijn zowel het toponiem Nutzpete als de 13e-eeuwse versterkingen op die plek 'overschreven' door de werken van Frederik van Blankenheim. De naam Nutzpete is verdrongen door Blankeweer en de 13e-eeuwse werken zijn in 1400-1401 hergebruikt en uitgebreid door bisschop Frederik van Blankenheim. De landweer van de Saksen uit het begin van de 16e eeuw heeft blijkbaar niet zoveel indruk gemaakt dat ze tot naamsverandering heeft geleid.

Blankevoort

Dat is wel het geval met een andere versterking die door Frederik van Blankenheim is aangelegd. Ik doel op de 'Blankenvoorde' of 'Blankevoort' dat in 1405 onder de versterkingen wordt genoemd die door Frederik van Blankenheim waren gebouwd om Groningen van de buitenwereld af te snijden. Het fort van die naam dat de bisschop bij de doorwaadbare plaats (voorde) in de Drentsche Aa heeft laten bouwen, is met naam en al 'overschreven' door graaf Edzard van Oost-Friesland, die daar in 1505 de versterking 'Weerdenbras' heeft opgericht.[216]

Ik veronderstel dus dat de sterkte bij Blankevoort heeft gelegen op de plek van Weerdenbras bij de latere Punterbrug. Vanouds heeft op deze plek de vanaf de hoofdweg over de Hondsrug aftakkende weg naar Yde en Vries de Drentsche Aa gekruist. Aanvankelijk benutte

[216] Zie P. Baks, 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989) 126-130.

het landverkeer de voorde ter plaatse, vervolgens kwam er een *punt* of pont, zodat het verkeer ook bij hogere waterstand de rivier kon oversteken, en tenslotte – maar we weten niet wanneer – is er een brug geslagen. Over de voorde die hier in Frederik van Blankenheims tijd geweest moet zijn, is niets bekend, maar de pont en het bijbehorende recht van overvaart zijn in 1467 door de stad Groningen aangekocht van enkele leden van de familie Van den Clooster, via welke een verbinding met het Sticht Utrecht vermoed kan worden.[217] Mogelijk stond deze aankoop in verband met het voornemen van het Groninger stadsbestuur om de pont te vervangen door een brug.

In de literatuur wordt, op aanwijzing van Cornelius von Frijtag Drabbe, rekening gehouden met de mogelijkheid dat Blankevoort bij de *Nije Waarken* lag, op de oostelijke oever van de Drentsche Aa, even ten noordwesten van het pompstation van het Waterleidingbedrijf.[218] Het is echter niet duidelijk op grond waarvan Von Frijtag Drabbe meende dat we Blankevoort op die plek moeten zoeken.[219]

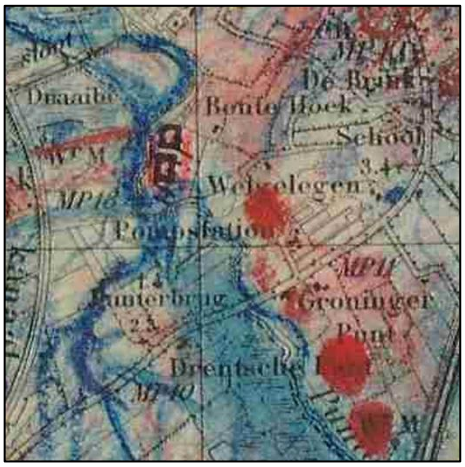

Uitsnede uit de zgn. 'natte plekken kaart' van Cornelius von Frijtag Drabbe (www.kaartopmaat.wur.nl/hydro/bladen/b12w.jpg).

De plek waar volgens Von Frijtag Drabbe de sterkte Blankevoort heeft gelegen is aangegeven met twee vierkante blokjes.

Het lijkt me erg onwaarschijnlijk dat de voorde waarbij Frederik van Blankenheim zijn sterkte heeft laten bouwen, in de buurt van de door Von Frijtag Drabbe aangewezen plek heeft gelegen. De Drentsche Aa stroomt daar door een lage, vroeger moerassige zone die veel breder is dan bij de latere Punterbrug. Ik zie geen enkele reden om aan te nemen dat de weg tussen de hoogten van Glimmen en Yde ooit ergens anders gelopen zou hebben dan waar hij nu loopt: daar waar de oversteek over de Drentsche Aa het kortst is. Hoogte- en bodemkaarten maken dit zichtbaar.

---

217 GrA 2100-210 (12 mei 1467). Bij deze akte verkopen de gebroeders Johan, Steven en Herman van den Clooster en hun neven Geert en Reinold van den Clooster aan de raad van de stad Groningen *'alsodane vaert, gheheten de Punte, mijt allen eygendome, vrijheit ende tobehoer, als de punte hevet in der marken tot IJde ende Glimmen'*.

218 J. Molema e.a., *Nota Archeologiebeleid gemeente Haren*, 2012, 43. Het betreft het terrein dat op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) het nummer 2024 heeft. Het toponiem 'Nije waarken' staat niet op de topografische kaart, maar wel op de veldnamenkaart die J. Wieringa van Glimmen maakte (GrA 1854-69).

219 Spiekhout, 'De vijf van Frederik', 38.

De omgeving van de Punterbrug

1 Havezate Oosterbroek
2 ‘Nije Waarken’ (AMK 2024)
3 Huis te Glimmen
4 Voorde door de Drentsche Aa, later Punterbrug
5 Locatie van Blankevoort en Weerdenbras
6 Hereweg

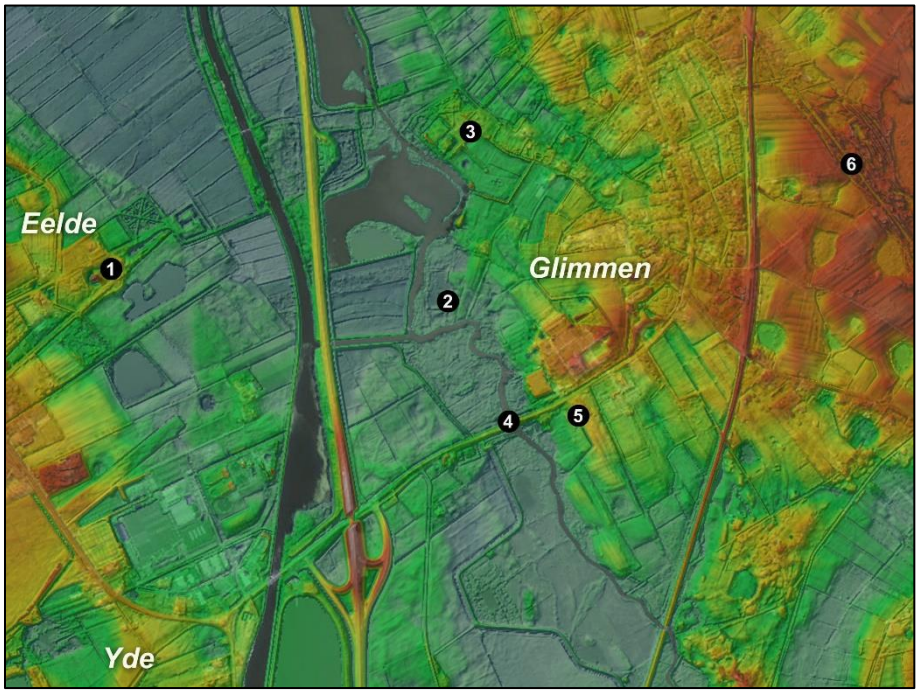

Hetzelfde gebied op de AHN-hoogtekaart

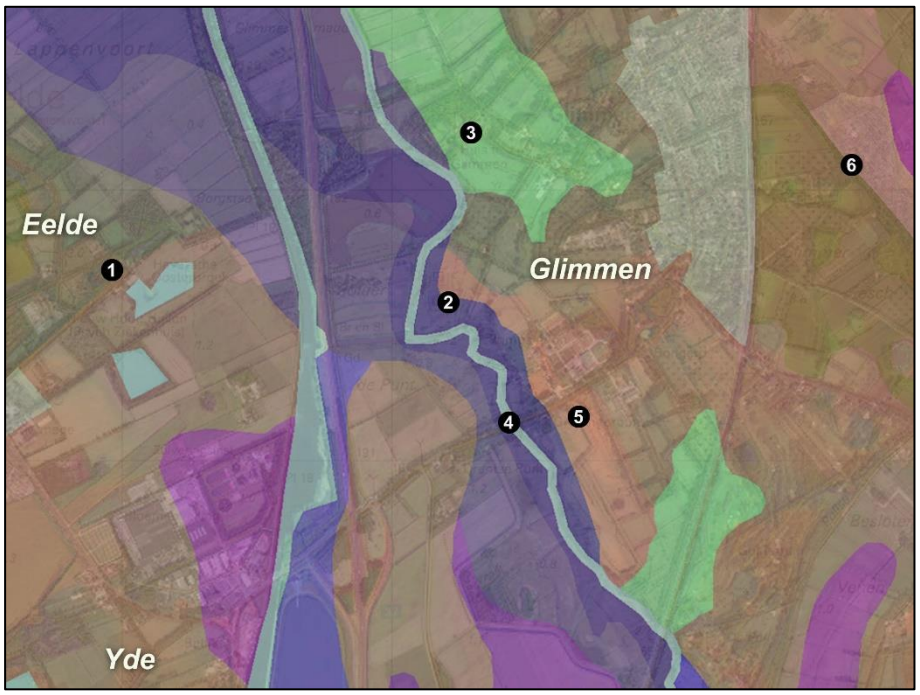

Nog eens hetzelfde gebied op de bodemkaart

Blauwe en paarse kleuren geven venige en moerassige bodems aan, de andere kleuren duiden op minerale bodems.

Gezien de lage ligging en moerige bodemgesteldheid van de als de *Nije Waarken* bekend staande plek (nr. 2 op de kaartjes) lijkt het me evenmin waarschijnlijk dat prefect Egbert in 1226 of 1227 hier het kasteel heeft gebouwd waarmee hij zich de woede van de heren van Coevorden op de hals haalde en dat voor hen reden was om een wapenstilstand te verbreken.[220]
Het ligt veel meer voor de hand dat Egbert zijn versterking heeft gebouwd op de plek waar nu het Huis te Glimmen staat (nr. 3 op het kaartje). De bodem is daar relatief hoog, bestaat uit zand en grenst onmiddellijk aan de bedding van de Drentsche Aa. Vanaf die plek was zowel het landverkeer over de Hereweg als de scheepvaart over de Drentsche Aa te controleren.

[220] QN 23 en 24. In de *Nota Archeologiebeleid* van de gemeente Haren (2012) 43; in dezelfde nota wordt – ten onrechte – dezelfde plek ook genoemd als mogelijke locatie van het kloostervoorwerk Ten Hoorn. Zie hierboven 77 noot.

Tot slot

Aan deze rondgang rond het Zuidlaardermeer ben ik begonnen met de vraag of de grens tussen de Groningse prefectuur en Drenthe na de 'Drentse oorlog' een eindje in zuidelijke richting kan zijn opgeschoven. Aan het eind van deze zoektocht moet ik vaststellen dat ik deze vraag niet met zekerheid kan beantwoorden, ondanks het feit dat ik wel aanwijzingen heb gevonden die vóór deze hypothese pleiten, en niet op onweerlegbare bezwaren ertegen ben gestuit.

Stukje bij beetje is wel een min of meer coherent beeld ontstaan waarin allerlei losse gegevens op hun plaats vallen en dat op zijn beurt steun geeft aan de hypothese. In elk geval heeft de reconstructie van de gebeurtenissen een aannemelijke verklaring opgeleverd voor enkele tot dusver onbegrijpelijke fenomenen, zoals het kunstmatige karakter van de grens tussen het Gorecht en Drenthe, de knik in de grens tussen Noordlaren en Midlaren ter plaatse van het Zuidlaardermeer en de twee bolwerken ter weerszijden van het Zuidlaardermeer. Ik kan mij maar moeilijk voorstellen dat het op basis van schriftelijke en andere bronnen mogelijk is een alternatief verhaal op te zetten dat net zo, of misschien nog aannemelijker is.

In de loop van mijn rondgang is bij mij de gedachte opgekomen dat de verschuiving van de grens wel eens het gevolg kan zijn geweest van een strafmaatregel van de bisschop van Utrecht – Otto III van Holland – tegen een Drentse leenman die tegen zijn voorgangers op de Utrechtse bisschopsstoel had gerebelleerd. Het idee is dan dat de bisschop hem zijn leengoederen (onroerend goed en inkomsten) heeft afgenomen en deze, als beloning voor de betoonde trouw, aan prefect Egbert van Groningen in leen heeft gegeven. Door het ontbreken van bronnen is de kans niet groot dat deze hypothese op haar waarheidsgehalte getoetst kan worden.

Vast staat hoe dan ook dat de zone tussen Glimmen en Noordlaren vanaf de 13^{e} eeuw (en wellicht al eerder) tot c. 1600 een omstreden gebied is geweest dat door zijn natuurlijke gesteldheid bij uitstek geschikt was voor het aanleggen van blokkades en andere militaire werken. Daarbij is ongetwijfeld steeds opnieuw gebruik gemaakt van de overblijfsels van eerdere grachten, wallen en bouwmaterialen, zodat die oude structuren helemaal of gedeeltelijk onherkenbaar zijn geworden. Zonder daterende bodemvondsten is een nadere reconstructie van de ontwikkeling van deze zone niet mogelijk.

Bijlage 1

Perfide Drenten

Volgens de auteur van de *Narracio* hebben de heren van Coevorden en de met hen verbonden Drenten meer dan eens hun woord gebroken. Dat is voor hem reden om te klagen over hun meinedigheid en hen te betichten van trouweloosheid. Nu was onze *narrator* een bisschop-getrouwe geestelijke van vermoedelijk Westerlauwers Friese afkomst, zodat het ons niet hoeft te verbazen dat hij zich negatief over ’s bisschops vijanden uitliet. Maar in één geval komt zijn oordeel overeen met dat van onafhankelijke en onpartijdige scheidsrechters die de Coevorders en Drenten *perfidos et periuros et infames* (‘trouweloos, meinedig en eerloos’) verklaarden en hen met excommunicatie (een kerkelijke sanctie) straften.

Als de geschiedenis ons echter iets leert, dan is het wel dat er altijd meer kanten aan een zaak zijn en dat je geen enkele schriftelijke bron mag vertrouwen. Elk geschrift geeft de zienswijze van een persoon of groep personen weer, die hoe dan ook mede bepaald is door diens of haar positie in de wereld. Zelfs een oordeel van een ‘onafhankelijk’ college van scheidsrechters is op voorhand niet boven twijfel verheven: we kennen de omstandigheden niet waaronder het oordeel geveld is, weten niet wat de scheidsrechters wisten en welke afwegingen ze maakten.

Bij het lezen van de *Narracio* ben ik drie gevallen tegengekomen waarin de door ’s bisschops rebellen gepleegde woordbreuk wel eens niet het gevolg van hunlieder intrinsieke slechtheid zou kunnen zijn, maar verklaard kan worden door de andere kijk die zij op de situatie hadden.

Geval 1

Het eerste geval speelt in de jaren 1226-1227. In Groningen stond de prefectenpartij onder leiding van Egbert II van Groningen tegenover rebellen die werden aangeduid als ‘de Gelkingen, die machtig waren en rijk’.[221] Deze rebellen werden gesteund door de Coevorders. Over de achtergrond van deze alliantie valt wel het een en ander te zeggen, maar dat zou me in dit verband te veel ophouden. Bisschop Otto van Lippe wist een wapenstilstand tussen de strijdende partijen te arrangeren, maar toen hij zich van het strijdtoneel had verwijderd, brak een deel van de Gelkingen op instigatie van Roelof van Coevorden het gegeven woord. Vervolgens kwam Roelof met zijn Drenten naar het noorden en verwoestte de burcht die prefect Egbert ondertussen bij Glimmen had gebouwd.[222]

Je zou zeggen: een schandelijke daad van die Gelkingen en Coevorders. Maar er is reden om aan te nemen dat de zaak enigszins anders in elkaar zit. Ik denk dat de bouw van het kasteel te Glimmen door de Gelkingen en Coevorders is beschouwd als een schending van de wapenstilstand. De *narrator* legt dit verband niet: hij vertelt in caput 23 dat Roelof van Coevorden ‘zonder reden en gedreven door hoogmoed’ opponeerde tegen het ingrijpen van de bisschop en een deel van de Gelkingen wist over te halen hun woord te breken; pas in

[221] QN 23.
[222] QN 24.

caput 24 deelt hij mee dat prefect Egbert bij Glimmen een *castrum* had gebouwd en dat dit volgens Egbert zelf geen inbreuk was op de wapenstilstand. Deze opmerking maakt duidelijk dat anderen – in casu de Gelkingen en Roelof van Coevorden – dat anders zagen. Die vonden wél dat Egbert hiermee de wapenstilstand had geschonden en zagen daarin een reden om gewapenderhand op te treden.

Het gevolg was dat de strijd opnieuw ontbrandde en dat bisschop Otto, wiens bevelen niet werden opgevolgd, in toorn ontstak. Hij besloot de Coevorders en Drenten vanuit het zuiden aan te vallen, maar vond, samen met vele ridders, de dood in het moeras bij Ane (1227).[223]

Geval 2

Een tweede geval deed zich voor in 1229. Bisschop Wilbrand van Oldenburg, de opvolger van de omgekomen Otto van Lippe, had de Coevorders en de Drenten in 1228 verslagen en na afloop van de strijd een verdrag met hen gesloten.[224] Eén van de afspraken was dat ze hun burcht te Coevorden moesten opgeven. De drie broers van Coevorden (*Rudolf, Frederik en Godfried van Coevorden*) wisten zich echter op verraderlijke wijze weer meester te maken van dat kasteel.[225] De Drenten zeiden daarmee niets te maken te hebben, er ook niets van af te weten en het gebeurde te betreuren.[226] De bisschop organiseerde daarop een tweetal nieuwe acties tegen Coevorden, maar deze mislukten als gevolg van dooiaanvallen met veel regen en wind. De vijanden van de bisschop pochten dat hiermee was aangetoond dat God aan hun kant stond. Het gevolg was dat 'heel Drenthe' nu weer met de Coevorders samenzwoer.

Het idee dat God op de hand van de Coevorders was en dat zij '*door een of ander goddelijk vermogen winden, regen en ijs konden commanderen'* klinkt ons bizar in de oren. Maar voor de middeleeuwse Drenten moet dit anders zijn geweest: wanneer God zelf aan de kant van de Coevorders stond, betekende dit dat zijzelf door de duivel om de tuin waren geleid en dat het door hen met de bisschop gesloten verdrag niet geldig kon zijn.
Het is wellicht van betekenis dat de *narrator* zich in dit geval onthoudt van een veroordeling van het gedrag van de Drenten. Hij zal gemeend hebben dat ze het slachtoffer waren van misleiding door de Coevorders.

Geval 3

Ten slotte wil ik nog een ingewikkelde episode uit de jaren 1230-1232 bespreken. Ze is ingewikkeld door de schijnbare herhaling van zetten en de verschillende allianties die door elkaar liepen.

In 1230 boog een college van arbiters, bestaande uit Friese abten, zich over het conflict tussen de bisschop enerzijds en de Coevorders en Drenten anderzijds. Een jaar later, in het voorjaar van 1231, deden de scheidsrechters uitspraak, waarna een conferentie volgde waarin de details nader werden geregeld. De partijen zwoeren zich aan de gesloten overeenkomst te houden, maar tot grote verontwaardiging van de arbiters verbonden de

223 QN 25.
224 QN 29.
225 QN 31.
226 QN 32.

Coevorders zich 'zonder enige reden weer met de Drentse boeren, alleen om daarmee hun vertrouwde, ingekankerde maar nu hernieuwde trouweloosheid te tonen.'[227]

De scheidsrechters sloegen terug door de Coevorders en Drenten trouweloos te verklaren en te excommuniceren, waarna ze overal, maar vooral in Friesland, opriepen tot de strijd tegen de vijand.

In dit geval zie ook ik geen aanwijzingen ter verklaring van het gedrag van de Coevorders en de Drenten, maar in het volgende jaar, wanneer opnieuw sprake is van woordbreuk, is zo'n verklaring er wel.

Na hun excommunicatie (rond 22 juli 1231) sloten de Drenten een verdrag met de Fivelgoërs, die al langer ruzie hadden met de Hunsingoërs over het bezit van het eiland Rottumeroog.[228] Dat de Drenten gedreven werden door affectie voor de Fivelgoërs valt te betwijfelen. Het ligt veel meer voor de hand dat ze bang waren voor prefect Egbert en de Groningers, die zich al eerder verbonden hadden met de Hunsingoërs. Door een bondgenootschap met de Fivelgoërs aan te gaan mochten de Drenten hopen dat ze samen met hen de Groningers en Hunsingoërs zouden kunnen weerstaan wanneer die uit naam van de bisschop vanuit het noorden een inval in Drenthe zouden willen doen. Door deze alliantie raakten twee conflicten die in oorsprong niets met elkaar te maken hadden, op een noodlottige manier met elkaar verknoopt. Maar dat zou pas een klein jaar later blijken.

In de zomer van 1231 trof bisschop Wilbrand van Oldenburg toebereidselen voor de strijd tegen de Drenten, die vanuit zijn gezichtspunt een echte kruistocht was. Aan zijn kant stonden onder meer de Westerlauwerse Friezen, de Groningers en Hunsingoërs, aan de andere kant de Coevorders, Drenten, Fivelgoërs, Langewolders en Vredewolders. Abt Emo van Wittewierum deelt mee dat ook de Drenterwolders – weliswaar onderzaten van de bisschop, maar verwant met hun Friese buren – zich bij de Fivelgoërs hadden aangesloten om tegen de Hunsingoërs te vechten.[229] Daardoor waren ook zij bij het anti-bisschoppelijke kamp terecht gekomen. Toen er tussen de Fivelgoërs en Hunsingoërs slag geleverd moest worden, meldden de Drenten zich echter af met het excuus dat ze op 10 september 1231 een inval van de bisschoppelijken verwachtten.[230]

Van de geplande kruistocht kwam niet veel terecht, al is er bij Bakkeveen wel degelijk stevig gevochten (oktober 1231).[231]

Uit angst voor een inval via Nutzpete bouwden de Drenten in het najaar van 1231 op die

---

227 QN 33.

228 We weten niet zeker om welk eiland de strijd ging. Ik volg het liefst Formsma's, op historische bronnen gebaseerde, zienswijze (W.J. Formsma, 'De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses in de dertiende eeuw', in: GVA 1965-1966, 1-17). In een recente publicatie wordt de indruk gewekt dat een stuk kwelder ten noorden van Warffum het omstreden eiland zou kunnen zijn (Harm Jan Streurman en Hans van der Plicht, 'Het *insula* ten noorden van Warffum. Een bijdrage van de koolstofisotopen', in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2014, 6-15). De auteurs gaan uit van een uit 1697 daterende kaart van Menso Alting, waarop deze om onduidelijke redenen een langgerekte strook land ten noorden van Warffum en Uithuizen heeft aangeduid als *Insula Enerensium en Uthusens[ium]*. Aan het slot van het artikel blijkt dat de auteurs alleen hebben aangetoond dat het door Alting aangewezen gebied in 1231 droog en bewoonbaar is geweest. Dat is mooi om te weten, maar interessanter, en voor de geschiedschrijving relevanter, lijkt me de vraag hoe Menso Alting op het idee is gekomen om dit stuk kwelder als het omstreden eiland aan te wijzen.

229 Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 230-231.

230 Jansen en Janse, *Kroniek Wittewierum*, 232-233.

231 QN 34.

plaats een nieuw *castrum*, waarin strijders konden worden ondergebracht.[232] Misschien hebben ze toen ook het soortgelijke, maar wat kleinere 'bolwerkje' bij Wolfsbarge opgeworpen om ook de weg aan de oostzijde van het Zuidlaardermeer af te kunnen sluiten.

In het vroege voorjaar van 1232 is, op initiatief van enkele abten en 'goede mannen' een nieuwe poging gedaan om op vreedzame wijze een einde te maken aan de strijd tussen de bisschop enerzijds en de Drenten en Coevorders anderzijds. De kwestie werd ter beslechting voorgelegd aan alle abten van Friesland en een aantal wijze mannen, die gekozen werden door de bisschop, de Friezen en de Groningers. Aangezien deze grote groep het niet eens kon worden, werd de zaak in handen gegeven van de abten van Ludingakerk en Aduard en de keldermeester van Klaarkamp.

De scheidsrechters deden op 14 maart 1232 bij Nutzpete uitspraak.[233] De details daarvan zijn hier niet van belang. Wel merkt de *narrator* op dat de scheidsrechters geen vrede tot stand hebben kunnen brengen tussen de Hunsingoërs en Fivelgoërs, omdat ze daartoe niet bevoegd waren. Ze wisten wel een wapenstilstand voor de duur van enkele maanden te arrangeren. Prefect Egbert van Groningen en burggraaf Roelof van Coevorden, de vijanden die zich nu verzoend hadden, beloofden dat ze ervoor zouden zorgen dat ook hun Hunsingoër en Fivelgoër vrienden de strijd zouden staken en vrede zouden sluiten. 'Maar', zo merkt de verteller op, 'dat hebben ze geenszins gedaan, waaruit later oneindige ellende en schade is voortgevloeid'.[234]

Dat 'later' liet niet lang op zich wachten. Het voortduren van de oorlog tussen de Hunsingoërs en Fivelgoërs moet de reden zijn geweest waarom de Coevorders en de Drenten zich korte tijd later opnieuw – al dan niet door hun tegenstanders geprovoceerd – tegen Groningen hebben gekeerd, een actie die door de verteller niet anders kon worden gezien als een flagrante schending van de bij Nutzpete gesloten overeenkomst. Doordat het niet gelukt was om een allesomvattende vrede te sluiten, bevonden de Coevorders en Drenten zich in een lastig parket, in het bijzonder wat betreft hun verhouding tot de prefect van Groningen en zijn partij. Voor zover de Groningers bondgenoten van de bisschop waren golden voor hen de afspraken van Nutzpete, maar voor zover ze met de Hunsingoërs verbonden waren in de strijd tegen de Fivelgoërs, waren en bleven ze de vijanden van Drenten en Coevorders. Waarschijnlijk hebben dezen gedacht dat ze met hun tegen Groningen gerichte operatie geen woordbreuk tegenover de bisschop en diens bondgenoten pleegden en dat ze alleen de verplichtingen nakwamen die voortvloeiden uit hun bondgenootschap met de Fivelgoërs. Niet voor niets tekent de *narrator* bij dit onverwachte weer oplaaien van de strijd aan dat de bisschop en de Friezen hiermee niets te maken hadden.[235]

Uiteindelijk zouden de Drenten het hoofd buigen voor de nieuwe bisschop Otto III van Holland (1234?), terwijl de oorlog tussen Fivelgo en Hunsingo zich nog zou voortslepen tot 1250-1251 (!), toen beide Friese landschappen inzagen dat ze beter konden samenwerken tegen Groningen.[236]

---

232 QN 35.
233 QN 36.
234 QN 38.
235 QN 39.
236 Zie *Groningen, een stad apart*, 50.

Bijlage 2

Een stukje Kropswolde ten westen van de Hunze

In het archief van het klooster Essen berusten enkele eigendomsbewijzen van land in Kropswolde. Één van deze akten dateert uit 1493 en betreft een stuk land waarvan gezegd wordt dat het gelegen is *'over diep'*.[237] De termen waarin de ligging van het betreffende land wordt omschreven, zijn allesbehalve duidelijk. Maar duidelijk is wel dat het land gelegen was in de marke van Kropswolde. Met het 'diep' kan geen andere waterloop bedoeld zijn dan het Schuitendiep, waarbij ik met 'Schuitendiep' – net zoals de Groningers van destijds – het kanaal bedoel dat in verschillende fasen is ontstaan door het rechttrekken van een aantal kronkels in de natuurlijke waterloop die ten oosten van de Hondsrug het water noordwaarts afvoerde en die we gewend zijn Hunze te noemen. Tegenwoordig heet het in de akte van 1493 bedoelde deel van het Schuitendiep 'Drentsche Diep'.

Uitsnede uit de waterschappenkaart van C.C. Geertsema, bladen 6 en 7.[238]

We zien het gebied tussen het Zuidlaardermeer en het Foxholstermeer. Met een lichtgroene kleur is de Oeverpolder aangegeven. Dit was het meest noordelijk gedeelte van de Noordlaarder Made en is in 1943 bij de Oostpolder getrokken.

Kropswolde is ontstaan in het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Noordlaren. Hoe kan land dat tot de marke van Kropswolde hoort ten westen van de Hunze liggen? Dat het bedoelde land echt ten westen van het Schuitendiep lag, blijkt uit de manier waarop de westelijke begrenzing ervan wordt aangegeven. We lezen in het stuk dat het land aan de westzijde *'an Doellen dyck by Onre marcke'* grenst. Ik weet niet helemaal zeker wat de 'Doellendyck' is, maar wél, dat de marke van Onnen niet aan die van Kropswolde grenst. De marke van Onnen grenst aan de oostzijde aan het Schuitendiep en, vanaf de smalle uitmonding van het Foxholstermeer zuidwaarts, aan de Waterdijk.

Als mijn aannames juist zijn, blijkt uit deze akte echter dat er een tijd is geweest waarin de marken van Onnen en Kropswolde wél aan elkaar hebben gegrensd. In 1493 was dit blijkbaar

237 GrA 172-146 reg.nr. 817 (25 augustus 1493).

238 De kaarten horen bij C.C. Geertsema, *De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910).

nog het geval. Het verkochte land lag dus in het noordelijkste stukje van de voormalige Oeverpolder, tussen de Waterdijk en het Drentsche Diep, en wel in het meest oostelijke deel daarvan.

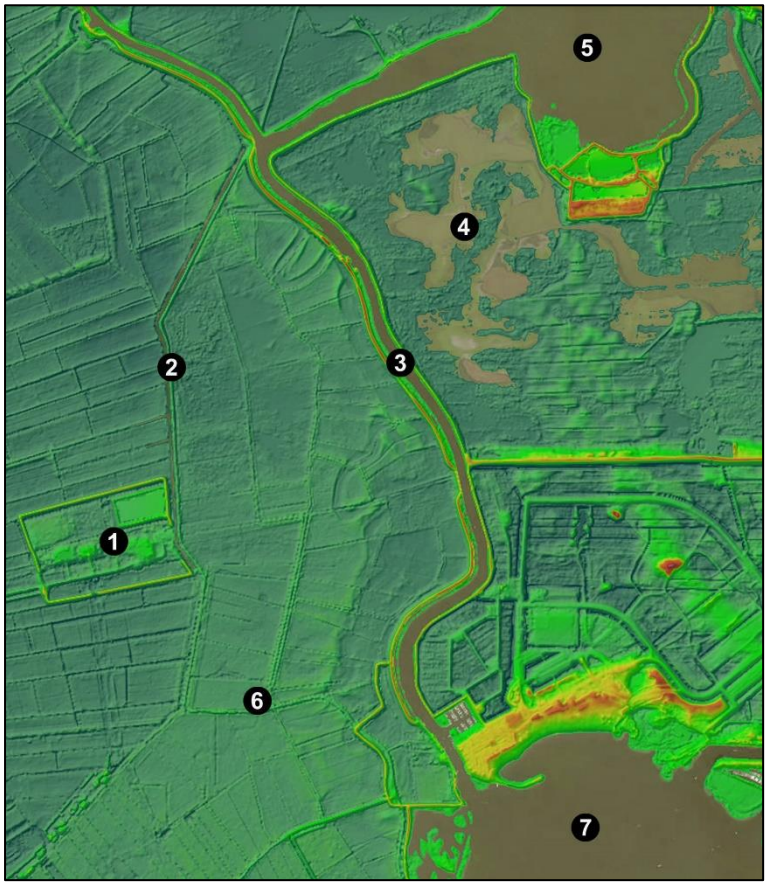

De Hunze heeft aan de westzijde van het Drentsche Diep sporen nagelaten die op de AHN-hoogtekaart duidelijk te zien zijn.

1. Pompstation van het Waterbedrijf
2. Waterdijk (*Doellen dyck* ?)
3. Drentsche Diep
4. Kloostermade met de locatie van een 'rietboor', die 'Esser Groeve' werd genoemd.
5. Boele- of Foxholstermeer
6. Osdijk
7. Zuidlaardermeer

Dit gegeven is een belangrijke bouwsteen voor de reconstructie van het landschap in deze streek.

Op de hoogtekaart zijn sporen te zien die duidelijk maken dat de Hunze inderdaad door het gebied ten westen van het Drentsche Diep geeft gekronkeld. Deze kronkels zijn afgesneden doordat aan de Kropswolder kant een kanaal is gegraven. Stukken land die eerder onder Kropswolde vielen, kwamen daardoor aan de Noordlaarder kant te liggen. Zo kon van het in 1493 verkochte stukje land gezegd worden dat het 'over diep' lag en zowel aan de marke van Noordlaren als aan die van Onnen grensde. Daarbij ik neem ik aan dat de markegrens met Noordlaren gevormd werd door de 'Doellendijck'

De Hunze lijkt in verschillende fasen te zijn rechtgetrokken. De eerste fase zullen we in de 13^{e} eeuw moeten dateren, toen de Aduarders veel turf uit Kropswolde moesten afvoeren, en ter verbetering van de vaarroute de meest hinderlijke kronkels zullen hebben doorgraven.[239] Er zijn aanwijzingen dat enkele resterende bochten later zijn rechtgetrokken. Wellicht is dat omstreeks 1400 door de Groningers gedaan, die de rivier toen ook vanaf Uilkenham via een nieuwe bedding naar de stad hebben geleid.

[239] Zie voor andere kanalisaties uit die tijd: 'Langs Hunze en Schuitendiep (1200-1650). Op zoek naar de verdwenen wereld van *Ommerke*, *Ediken* en *Ammerkehorn'* en deel 6 van de HOVO cursus 2017 'Landschap lezen', in het bijzonder hoofdstuk 2, 'Kanalisaties' (beide in voorbereiding).

Ik vermoed echter dat al vóór de eerste kanalisaties het water dat via de door P.M. Bos veronderstelde en door A.E. Clingeborg bevestigde zijtak van de Hunze via het Foxholstermeer naar de Scharmer Ae liep, is opgehouden te functioneren.[240] Wél zal deze voormalige bedding voor de stichters van Westerbroek aanleiding zijn geweest om in de buurt daarvan de zuidgrens van hun kolonie af te palen. Vanaf het punt waar de Waterdijk – de grens tussen Noordlaren en Onnen – bij de Hunze uitkwam, werd aan de oostzijde van de rivier een sloot gegraven langs een lijn die op de kerk van Kolham was geraaid. Hierlangs kwam de grens te lopen tussen Westerbroek en het latere Kropswolde.[241] In de loop van de eeuwen moeten de oevers van de grenssloot zwaar van afslag te lijden hebben gehad. Het gevolg daarvan is de brede sloot of smalle monding – het is maar hoe je het bekijkt – waarmee het Foxholstermeer op het Drentsche Diep aansluit.

Een plan dat niet doorging: een geprojecteerde waterweg tussen het Schuitendiep via de Esser Groeve naar Martenshoek (1627-1628), ingetekend op de topografische kaart van c. 1865.

Nadat het 'Herendiep' (de voorloper van het Winschoterdiep) tussen Foxhol en Sappemeer was gegraven en de exploitatie van de Sappemeerster venen serieus ter hand was genomen, werd de gewonnen turf via het Foxholstermeer en het Schuitendiep afgevoerd. De vaarroute via het Foxholstermeer beviel echter niet en is in 1635 in onbruik geraakt door het graven van het Westerbroeksterdiep, dat naar zijn initiatiefnemer, burgemeester Johan Huninga, ook wel Huningadiep werd genoemd. Tegenwoordig maakt dit kanaal – of liever de opvolger daarvan – deel uit van het Winschoterdiep. In dit verband is het echter aardig melding te maken van het feit dat de stadsbestuurders van Groningen reeds in de jaren 1627 en 1628 van plan waren om de vaarroute via het Foxholstermeer te vervangen door een nieuw kanaal.[242] Wat het motief daarvoor was weten we niet. Mogelijk waren de oevers van het meer te slap voor scheepsjagers of werd de vaart over het meer teveel gehinderd door ondiepten. In elk geval kregen de ingezetenen van Kropswolde in 1627 de opdracht om de

240 Zie voor een bespreking van deze zijtak 'Landschap lezen', hoofdstuk 4 'Delf en Damsterdiep. Van tochtsloot tot levensader', in het bijzonder paragraaf 1 over de Fivel (in voorbereiding).

241 Hierboven, 49 en 72-73, en 'Langs Hunze en Schuitendiep (1200-1650). Op zoek naar de verdwenen wereld van *Ommerke*, *Ediken* en *Ammerkehorn*', 83 (in voorbereiding).

242 GrA 1605-4 (252) en 1605-5 (50), resp. 7 juli 1627 en 8 maart 1628.

Esser Groeve – een direct met het Schuitendiep in verbinding staande ‘rietboor’ in de Kloostermade ten zuiden van het Foxholstermeer – uit te modderen, zodat het jaar daarop een kaarsrecht kanaal vanaf Martenshoek via de Esser Groeve naar het Schuitendiep zou kunnen worden gegraven. Dit gebied was vóór de Reductie eigendom van het klooster te Essen geweest en in het begin van de 17e eeuw in het bezit van de stad Groningen gekomen. Op oude kaarten zijn zowel de rietboor als de kaarsrechte sloot waarlangs het kanaal moest komen, herkenbaar. Van het plan is echter niets terecht gekomen. In plaats daarvan is in 1635 het ‘Huningadiep’ tussen Waterhuizen en Foxham gegraven, waardoor de vaarweg met ongeveer 1 km werd bekort.

Op de kaart van Theodorus Beckeringh is op de plaats van de Esser Groeve, tussen het Zuidlaardermeer en Foxholstermeer een *‘rietboord’* getekend.

Overigens zou de oude naam van het Foxholstermeer (‘Boelemeer’) wel eens terug kunnen gaan op de mansnaam ‘Boele’ of ‘Bolo’. Uit het genoemde stuk uit 1493 blijkt dat een Sicke Bolens een aandeel had in het aan Essen overgedragen land. Dit is ongetwijfeld dezelfde persoon die in 1490 Sycko Boelens heet en blijkens een akte uit dat jaar enige landerijen te Kropswolde verkoopt aan het Olde Convent in de stad Groningen. Hoofdbestanddeel van het verkochte land was ook het ‘Alynghe-erf’ te Kropswolde, waar Sicke en zijn vrouw zelf woonden en dat in het westen grensde aan *‘den dyep’* (de Hunze of Schuitendiep). De overdracht omvatte alles wat bij het Alynge-erf hoorde: ‘*huus, hoff, landt, sandt ende holt’, ‘dat moer’* en zelfs de roerende goederen.[243]

De gecompliceerde situatie van het in 1493 door Essen verworven land is alleen duidelijk te maken aan de hand van kaartjes.

[243] GrA 172-354 reg.nr. 788 (9 oktober 1490).

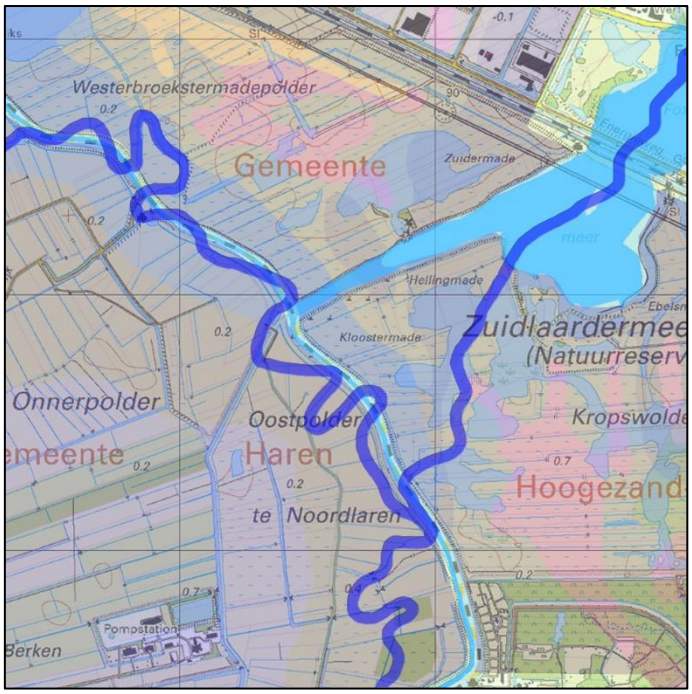

Aan de hand van sloten met een afwijkende oriëntatie en hoogteverschillen is het tracé van oude waterlopen te reconstrueren.

Deze zijn hier ingetekend in een kaartje waarin de topografische en bodemkaart zijn gecombineerd.

Aangenomen mag worden dat er een tijd is geweest waarin een zijtak van de Hunze zich in de buurt van GPS 53.156021, 6.687228 in noordelijke richting afsplitste om door het latere Foxholstermeer noordwaarts te stromen en tussen Scharmer en Kolham in de Scharmer Ae uit te komen. De Esser Groeve zou een overblijfsel van die bedding kunnen zijn.

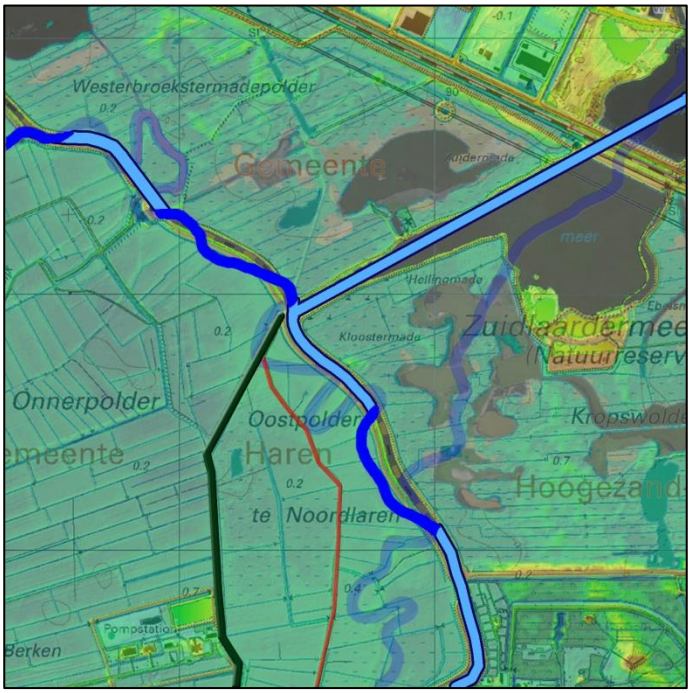

Voor het nevenstaande plaatje is de hoogtekaart gecombineerd met de topografische kaart; gegraven watergangen zijn met lichtblauwe lijnen aangegeven.

Ter verbetering van de bevaarbaarheid van de Hunze zijn reeds in de 13^{e} eeuw – zo neem ik aan – een aantal kronkels rechtgetrokken, waarschijnlijk door de monniken van Aduard of hun lekebroeders.

Nog ouder dan de kanalisaties is wellicht de Waterdijk die de grens vormt tussen Onnen en Noordlaren (de donkergroene lijn op het kaartje).

Opmerkelijk is de relatief hoge ligging van het gebied waar de Waterdijk bij de Hunze uitkomt. Op die plek sluit een op de kerk van Kolham geraaide lijn aan, waarlangs de scheidgrup tussen Westerbroek en Kropswolde is gegraven. Deze is in de loop der eeuwen verwijd tot de smalle uitmonding van het Foxholstermeer.

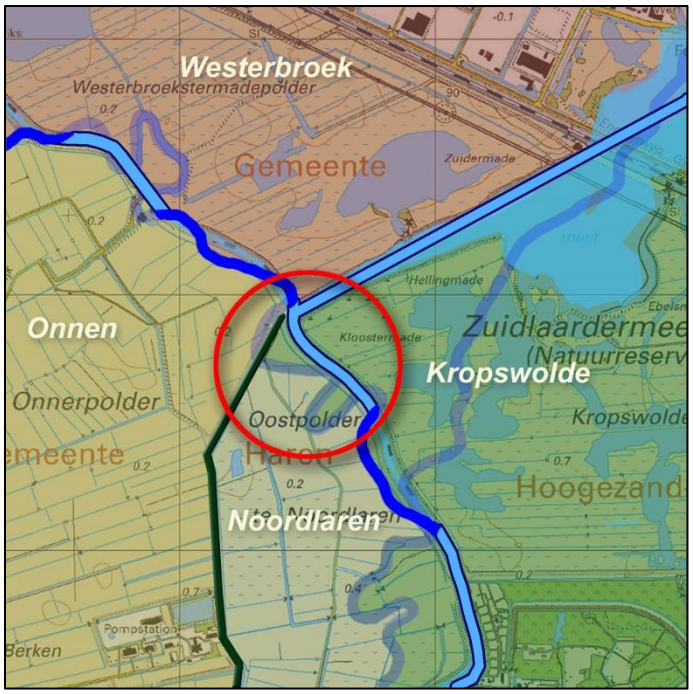

De nederzetting Kropswolde is ontstaan in het ten oosten van de Hunze gelegen deel van de marke van Noordlaren. Later blijkt ook het niet bewoonde deel van het dorpsgebied van Kropswolde te worden aangeduid als 'marke'. Door het rechttrekken van enkele Hunzekronkels zijn een paar stukjes van de marke van Kropswolde aan de westzijde van het diep terecht gekomen. Desondanks bleven ze bij de marke van Kropswolde horen.

De Waterdijk (grens tussen Onnen en Noordlaren) is aangegeven met een groene lijn. Mogelijk is dit *'Doellendijck'*, die vermeld wordt in de akte van 1493. Daarin heet het dat het aan het klooster Yesse verkochte land aan de westzijde grenst *'an Doellen dyck by Onre marcke'.*
Een vermeldenswaardige bijzonderheid is nog dat het op de topografische kaart ten oosten van het Drentsche Diep vermelde toponiem 'Kloostermade' past bij wat we in de akte van 1493 lezen. Daarin staat dat het verkochte land aan de oostzijde grensde aan het 'Bavingegoed' dat ten tijde van het opmaken van de koopakte al in het bezit van het klooster Yesse was.

Het gebied ten westen van het Drentse diep; we kijken naar het zuiden.

Tot kort voor de Tweede Wereldoorlog heerste in dit gebied, waarin ooit de Hunze kronkelde, een wisselende waterstand. In het winterhalfjaar stond het land blank, in de zomer was het lang genoeg droog om er hooi te kunnen oogsten.

Tegenwoordig staat het hele gebied 'plas dras', ook in de zomer. Voor de vogels is dat fijn, maar hierdoor is wel het minuscule reliëf onzichtbaar geworden dat de oude loop van de Hunze hier heeft achtergelaten.

Op een enkele uitzondering na zijn de sporen van de oude Hunze aan het oog onttrokken.

De kromme sloot in het midden van de foto is zo'n spoor: het is het overblijfsel van een rivierkronkel die wellicht reeds in de 13e eeuw is afgesneden.

De Waterdijk, gezien vanaf het Drentsche Diep.

Dit is vermoedelijk de dijk die in de akte van 1493 wordt aangeduid als de *Doellen dyck*.

De etymologie van het toponiem *Doellen dyck* past bij de locatie van deze dijk: *doel* of *dole* is verwant met 'dal' en betekent 'greppel' of 'sloot'.

Waterdijk, Drentsche Diep en Foxholstermeer

De rode stip staat op de plaats waar de bovenstaande foto is genomen

De monding van het Foxholstermeer in het Drentsche Diep, gezien in zuidelijke richting.

Links het Foxholstermeer, rechts het Drentsche Diep. Het land daartussen hoorde onder Kropswolde en was vóór de Reductie eigendom van het klooster Yesse, daarna van de stad Groningen. Aan die geschiedenis herinnert de naam van dit gebied: de Kloostermade. In 1493 werd het convent te Essen ook eigenaar van een streepje land ten westen van het Drentsche Diep, uiterst rechts op de foto.

Bijlage 3

De bolwerken te Wolfsbarge en Noordlaren opnieuw bezet

Zoals bekend werd de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) onderbroken door het 'Twaalfjarig Bestand' (1609-1621). Na afloop van deze wapenstilstand moest de Republiek weer rekening houden met mogelijke acties van het Spaanse leger. Het zal niet toevallig zijn dat het juist in de maand april van 1621 was dat het stadsbestuur van Groningen nieuwe regelingen vaststelde voor de defensie van de stad en het Oldambt.[244] Inderdaad laaide de oorlog het jaar daarna weer op. De Spaanse veldheer Ambrosio de Spinola was actief in Vlaanderen en West-Brabant.
De koninklijke regering te Brussel wist ook in Oost-Nederland een nieuwe strijdmacht op de been te brengen, bestaande uit mannen die in Groenlo, Oldenzaal en Lingen waren gerecruteerd. Deze legermacht, waarvan gezegd werd dat zij wel 4000 man sterk was, deed een inval in Friesland. In verband met de oorlog in de zuidelijke Nederlanden waren alle Staatse garnizoenen van daar vertrokken, op een drietal compagnieën in Zevenwouden na.[245] De berichten over deze troepenbewegingen zullen ook in Groningen met argusogen zijn gevolgd. Het gevaar kwam echter niet dichterbij: de Friese compagnieën hielden stand en de vijand trok terug op Ommen, waar hij onschadelijk werd gemaakt door Staatse troepen die in allerijl door prins Maurits op hem af waren gestuurd.[246]

In 1624 was het echter opnieuw raak. In het zuiden trachtte Spinola de stad Breda in te nemen en dichter bij huis viel graaf Herman van den Berg – een oude bekende van de Groningers: onder stadhouder Verdugo was hij als diens plaatsvervanger en als garnizoenscommandant van Farmsum opgetreden – de Veluwe binnen en plunderde Overijssel. De vijand was dus zo dichtbij dat de vrees gerechtvaardigd was dat hij ook wel eens iets tegen de provincie Stad en Lande zou kunnen gaan ondernemen. Daar kwam bij dat ook de omstandigheden gunstig waren voor het ondernemen krijgsoperaties: door de aanhoudende droogte waren waterlopen en moerassen niet langer onoverkomelijke hindernissen en doordat het koren hoog op de velden stond, konden kwaadwillige individuen zich gemakkelijk ongezien verplaatsen. Om een eventuele invasie te voorkomen was het in ieder geval zaak alert te zijn op verspieders die de vijand vooruit zou kunnen sturen. Het stadsbestuur gelastte daarom de ingezetenen van het Oldambt om op hun hoede te zijn en vooral te letten op vagebonden die onder verschillende voorwendsels door het land struinden. Dat konden allemaal spionnen van de vijand zijn. Degenen die geen fatsoenlijk paspoort konden laten zien moesten onmiddellijk gearresteerd en naar Groningen overgebracht worden.[247]

Ondanks de verordonneerde waakzaamheid wisten de koningsgezinden enkele ingezetenen van het Oldambt te pakken te krijgen en in gijzeling te nemen. Om deze gijzelaars los te krijgen was er overleg geweest tussen de Oldambtsters en de vijand, en vervolgens was in de

---

244 Wachtordening voor het Oldambt en artikelbrief voor het burgerlijke regiment te Groningen van resp. 4 en 24 april 1621 (Groninger Archieven 2100-12.1, fol. 139-147v; De Bruyn nrs. 272 en 273).

245 Johan van den Sande, *Nederlandtsche historie* (Leeuwarden 1650) (voortzetting van Van Reyd, *Historie der Nederlandscher oorlogen*) boek VII, 96.

246 Ibidem.

247 Publicatie van burgemeesters en raad van 17 juni 1624 (Groninger Archieven 2100-12.2 fol. 19v-20; De Bruyn nr. 313).

Oldambtster kerspelen geprobeerd het benodigde losgeld bij elkaar te krijgen. Er waren inzamelingen gehouden en er werd geld op krediet opgenomen. Er was ook overleg geweest over het betalen van een som geld om verdere plundering door de vijand af te kopen,[248] alles in strijd met het uitdrukkelijke verbod van hogerhand om op enigerlei wijze contact te hebben met de vijand.[249] Burgemeesters en raad herhaalden dit verbod nog eens uitdrukkelijk bij publicatie van 24 juli 1624. Het werd de ingezetenen 'op d'hoogste onghenade ende by verbeurte van lijff ende goet' verboden om met de koning van Spanje, zijn gouverneurs of de garnizoenen van Lingen, Oldenzaal, Groenlo of andere plaatsen in onderhandeling te treden of daarheen enige goederen of geld te zenden bij wijze van contributie of losgeld.[250] Het bleef echter niet bij het nemen van wat gijzelaars. Vijandelijke soldaten vielen die zomer het Oldambt binnen. In militair opzicht stelde de invasie niets voor, maar er werd wel veel schade aangericht.[251]

Zolang de koningsgezinde troepen nog heer en meester waren in Oost-Nederland, zo hadden de gebeurtenissen van zomer 1624 aangetoond, waren ook Stad en Lande niet veilig tegen aanslagen en plunderingen. Aangezien de bestaande regeling op de wacht in het Gorecht niet toereikend was gebleken en het mede daaraan te wijten was dat de vijand ook hier schade had kunnen aanrichten, gaf het stadsbestuur een commissie, bestaande uit de de raadsheren Huninga en Halbes en ambtman Eisinge,[252] opdracht om verbeteringen voor te stellen.
Op rapport van deze heren besloot het stadsbestuur op 4 december 1624 de verdediging van het Gorecht op te dragen aan de weerbare mannen van de kerspelen in dat gebied en de soldaten van het Groninger garnizoen. Verder zouden er nieuwe officieren worden aangesteld om het bevel over de ingezetenen te voeren en moest er een nieuwe wachtorde komen waarin stond vastgelegd wie waarvoor verantwoordelijk was. De Gorechter kerspellieden en de soldaten van het garnizoen kregen ieder hun eigen taak toegewezen.
De Gorechters waren verantwoordelijk voor de verdediging van hun eigen dorpen en werden daartoe in zes vendels ingedeeld: drie op de hoge zijde van het Gorecht ten westen van de Hunze en drie op de lage zijde ten oosten van de rivier. Zij zouden onder commando komen te staan van officieren die door het stadsbestuur werden aangewezen.
De soldaten kregen tot taak de verdediging op zich te nemen van die delen van het Gorecht

---

248 Legers waren gewoon om voor hun onderhoud 'contributies' van de plaatselijke bevolking te eisen; in ruil voor geld beloofde een legeraanvoerder vrijwaring van plundering en gaf daartoe 'sauvegardes' af. Wie zo'n sauvegarde kocht moest deze laten zien aan soldaten die het op zijn have en goed gemunt hadden. Dezen waren dan verplicht de bezitter van zo'n vrijgeleide ongemoeid te laten.

249 Het bestuur van Drenthe had wel met de vijand onderhandeld. Dit had ertoe had geleid dat het gewest in december 1623 van de Spaanse autoriteiten een 'sauvegarde' ontving. Daarbij beloofden ze de Drenten en hun goederen ongemoeid te laten (Drents Archief, Oude Staten Archieven 1-1226; geciteerd in H.J. Versfelt, 'Plunderingen in de Veenhof. Boer Hamminge en de Tachtigjarige Oorlog', in: *Waardeel,* jrg. 16 nr. 1 (1996), 10-13). Zie ook J. Heringa, 'Zelfstandig gewest in de Republiek 1603-1748', in J. Heringa (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985), 373-442, aldaar 383-385.

250 Groninger Archieven 1605-795 nr. 22 (De Bruyn nr. 314).

251 Volgens een provinciale regeling konden getroffenen aanspraak maken op een vergoeding van 50% van de geleden schade. Omdat de meesten echter niet in staat waren het geld te vinden voor het deel van de schade dat voor hun eigen rekening kwam, hadden zij niets aan de mooie regeling. Om de Oldambtsters in staat te stellen gebruik te maken van de provinciale subsidie, kreeg stadsrentmeester Peter Folkerts opdracht om het nodige geld te lenen en dit aan de getroffenen uit te keren (publicatie van burgemeesters en raad van 17 augustus 1624; Groninger Archieven 1605-1593; De Bruyn a.w. nr. 315).

252 'Ambtman' was de titel van de functionaris die namens burgemeesters en raad van Groningen het Gorecht bestuurde.

die niet of zo schaars bevolkt waren dat er niet genoeg weerbare mannen waren om dat te doen. Deze beroepsmilitairen zouden worden gelegerd in Sappemeer, Foxhol, Wolfsbarge en Noordlaren. Allen, zowel soldaten als 'huisluiden', zouden 's nachts wacht moeten lopen tussen de verschillende *corps de gardes*.[253] Deze regels vormden het algemene kader voor de regeling die een week later door het stadsbestuur werd vastgesteld.[254]

Artikel 1 van deze 'wachtorde voor het Gorecht' bepaalde dat de ambtman zou fungeren als kolonel en in die hoedanigheid het opperbevel had over alle weerbare mannen in de Gorechter kerspelen. De weerplichtige ingezetenen moesten in principe zelf dienst doen, maar mochten ook een geschikte knecht daarvoor aanwijzen of zelfs een huurling inzetten, dit laatste onder voorbehoud van instemming van de hoofdofficieren.
Artikel 13 regelde de indeling van de Gorechter vendels: het eerste vendel van de 'lage zijde' bestond uit de weerplichtigen van Kropswolde, Wolfsbarge, Foxhol en Foxham, in het tweede dienden de mannen van Westerbroek en Engelbert, en die van Middelbert en Noorddijk vormden het derde. Aan de 'hoge zijde' bestond het eerste vendel uit de inwoners van Noordlaren, Glimmen en Onnen, het tweede uit die van Haren, Hemmen en Dilgt, en het derde werd gevormd door de ingezetenen van Helpman en Essen.

In dit verband is vooral het rijtje plaatsen van belang waar de soldaten moesten worden gelegerd. Zo blijkt dat er in Sappemeer – de nog piepjonge nederzetting in het 'verre oosten' van de jurisdictie – al een wachthuis (*corps de garde*) was, waar de soldaten konden worden ondergebracht. In Foxhol moesten de soldaten *de schanse* betrekken. Het is mij niet bekend waar deze versterking heeft gelegen. Op de kaart van Ludolph Tjarda van Starkenborgh en Nicolaas Visscher van c. 1680 staat ten oosten van het Zuidlaardermeer wel een schans getekend, maar deze ligt ten zuidwesten van de kerk van Kropswolde. Dat kan dus niet *de schanse* te Foxhol zijn. In Foxhol bevond zich de kruising van de oude weg van Westerbroek naar Zuidlaren en het enkele jaren tevoren gegraven 'Herendiep' (later Winschoterdiep). Er lag ook een verlaat. Gezien het belang van deze plek lijkt het me het meest waarschijnlijk dat we de schans in deze buurt moeten zoeken.
De derde plaats waar soldaten de wacht moesten betrekken, wordt in de resolutie van 4 december 1624 aangeduid als *in 't uutherste van Berge.* Dat kan niets anders betekenen dan: 'aan de uiterste zuidgrens van Wolfsbarge'. Het lijkt erop dat hiermee de plek bedoeld is waar de Drenten in het begin van de 13e eeuw hun 'kleine bolwerkje' hebben opgeworpen en die onder het Gorecht is komen te vallen doordat de grens na de 'Drentse Oorlog' naar het zuiden is opgeschoven. Zou hier het huis hebben gestaan waarvan burgemeesters en raad van Groningen op 12 juli 1628 besloten dat het moest worden afgebroken en bij de Kranepoort weer opgebouwd?[255] In 1626 en 1627 hadden Ernst Casimir en Frederik Hendrik de steden Oldenzaal en Groenlo veroverd. Daarmee had de Spaanse koning – nu Filips IV – zijn laatste belangrijke steunpunten in het oosten van de Nederlanden verloren. Wellicht vonden de Groninger stadsbestuurders de kust toen veilig genoeg om het wachthuis in Wolfsbarge te ontmantelen en de kostbare bakstenen voor iets nuttigers te gebruiken.
In elk geval lijkt het erop dat het bolwerk bij Wolfsbarge in de 17e eeuw opnieuw als militair steunpunt is gebruikt. Ik vermoed dat Visscher en Tjarda van Starkenborgh met het op hun kaart getekende schansje onder Kropswolde het bolwerk bij Wolfsbarge hebben bedoeld, maar dan hebben ze het wel veel te ver naar het noorden gelegd. Vreemd is dat niet:

253 Raadsresolutie van 4 december 1624 (GrA 1605-3, 253-254).
254 Raadsresolutie van 11 december 1624 (ib., 255-257; De Bruyn a.w. 319).
255 Raadsresolutie van 12 juli 1628 (GrA 1605-5, 118). Zie ook hierboven, p. 22 noot 55.

precisie en geografische betrouwbaarheid zijn niet de belangrijkste kenmerken van hun kaart. Op hun kaart liggen de versterkingen 'Weerdenbras' en 'Blanckenborg' (zoals ze het bolwerk bij Noordlaren noemen) ook niet op de juiste plaats.[256]

Dat ook het oorspronkelijk Drentse bolwerk bij Noordlaren later is hergebruikt hebben we al gezien: Frederik van Blankenheim heeft in de jaren 1400-1401 de versterking gebruikt om de belangrijkste verbindingsweg tussen Groningen en het Sticht af te snijden. Een eeuw later waren het de Saksers die de versterking en bijbehorende landweren hebben benut, en in de jaren 1580-1594 bevond zich hier een steunpunt van het koninklijke leger.[257] De veronderstelling ligt voor de hand dat burgemeesters en raad van Groningen in december 1624 dit oude en vaak gebruikte steunpunt hebben aangewezen als wachtpost, nu als schakel in de linie die het Gorecht *tegen* het koninklijke leger moest beschermen. In die richting wijst ook de aantekening in de resolutie van 4 december, volgens welke de bemanning van het steunpunt Noordlaren verbinding moest onderhouden met de ruim 2 km verderop gelegen wachtpost bij de Punt.

256 Zie ook *Landschap lezen* 7, hoofdstuk 7.5, 'Blankenheim, Blankeweer, Blankenborg en Blankevoort'.
257 Zie hierboven, p. 82.

Gebruikte literatuur

G. Acker Stratingh, 'De inkomsten der stad Groningen van het Goregt in 1563-1564; met aantekeningen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen*, deel V (1868) 81-144

Menso Alting, *Descriptio secundum antiquos, Agri Batavi & Frisii; una cum conterminis. Sive Notitia Germaniae inferioris, Cis & ultra Rhenum; quà hodie est in Dicione VII- Foederatorum* (Amsterdam, 1697)

Maria M. de Bakker, De abdij Mariënkamp te Assen', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 77 (Assen 1959) 14-63

P. Baks, 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989)

Gerald van Berkel en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen; herkomst en historie* (Utrecht 2007)

A.S. de Blécourt (ed.), *Goorspraken van Drenthe 1572-1577.* Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks, nr. 1 ('s-Gravenhage 1931)

D.P. Blok, 'De vroege Middeleeuwen tot ca. 1150', in J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985) 141-170

P.J. Blok, J.G.C. Joosting, B.M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Dl. 6.1. De marken van Drente, Groningen, Overijsel en Gelderland* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1920)

P.M. Bos en Joh. van Veen, *De Fivel en hare verzanding* (Leiden 1930)

Jan van den Broek, 'Drie vergeten toponiemen: Omerke, Edikan en Ammerkehorn', in: *Stad & Lande: het verhaal van Groningen* 25 (2016), nr. 1, p. 12-17

Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007)

Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011)

Jan van den Broek, *Groningen en het Drentse water*

B. Brokamp, 'Landweren in Nederland', in: *Saillant* 2010, nr. 1, 8-12

P. Brood, 'Een vogelvlucht over de Drentse grenzen', in: *Nieuwe Drentse volksalmanak* 94 (1977) 8-17

H. Bruch (ed.)*, Chronographia Johannis de Beke,* (RGP grote serie 143) ('s-Gravenhage 1973)

H. Bruch, ed., *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP grote serie 180 ('s-Gravenhage 1982)

H.H. Brucherus, *Geschiedenis van de opkomst en de vestiging der kerkhervorming in de provincie Groningen* (Groningen 1821)

J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795* (Groningen 1983)

J.K. de Cock, 'Wold', in *Groningse Volksalmanak* 1963, 57-64

G. Colmjon, *Register van oorkonden, die in het charterboek van Friesland ontbreken, tot het jaar 1400* (Leeuwarden 1883)

C.I. Damen, *Geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (Assen 1972)

C.E. Dijkstra, 'Het vrouwenklooster Essen', in: *Groningse Volksalmanak 1976-1977*, 7-27

W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1270)* (Münster 1974)

Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616)

H.O. Feith (ed.), *Werken van Johan Rengers van Ten Post* I *Kronyk* (Groningen 1852)

Jan Folkerts, 'Uit de geschiedens van Zuidlaarderveen, het oude Everswolde', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98 (1981) 38-60

W.J. Formsma, ‘De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses in de dertiende eeuw’, in: *GVA* 1965-1966, 1-17

C.C. Geertsema, *De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910)

I.H. Gosses, ‘De bisschop van Utrecht, het domkapittel en de Groninger prefect’ in: *Verspreide geschriften*, 152-207

I.H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente (tot den tijd der republiek)* 1941

S. Gratama, ‘Het ontstaan en de ontwikkeling van het eigenlijke stadsbestuur te Groningen tot het begin der vijftiende eeuw’ in: *Bijdragen Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheden*, 3e reeks nr. 6 (1892) 165-266

Henny Groenendijk, ‘Een middeleeuwse versterking bij het Zuidlaardermeer’, in: *Noorderbreedte* 11 nr. 6 (1987) 176-181

Henny Groenendijk, ‘Noordlaren in Bloemertperspectief’, in J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*, 2 dln. (Eelde 2008) 559-575

H.A. Groenendijk en W.A.B. van der Sanden, ‘Een verdronken weg in het Zuidlaardermeer. Verslag van een ongewoon onderzoek’, in: *Drentse Volksalmanak* 2007, 131-187

H.E. Grommers, ‘Wold en Go’, in: GVA 1961, 85-96

H. Halbertsma, Archeologisch Nieuws, in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jaargang 72 (1973) 114-116

H. Halbertsma, Archeologisch Nieuws, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 76 (1977) 29-32

Michiel Hegener, *Archeologie van het landschap* ([Amsterdam] 1995)

Pieter den Hengst, ‘Dorpen tussen Hondsrug en Hunze. Ontstaan en ontwikkeling van de “drie Larens”’ in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28e jaargang nr. 2 (2010) 56-67

J. Heringa e.a. (red.) *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985)

H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991)

L.J.F. Janssen, *Drenthsche oudheden* (Leiden 1848)

B.M. de Jonge van Ellemeet, ‘Institutiën, Proclamatiën en Collatiën van den Aartsdiaken van St. Marie in het Decanaat Drente’ in: *Archief voor de geschiedenis van het Aarstsbisdom Utrecht* 42 (Utrecht 1916) 277-360

Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate en quantitate Frisiae, et rebus a Frisiis olim praeclare gestis* (Coloniae Agrippinae 1588)

Kees Kuiken, ‘Middeleeuwse pastorieën in Groningen: een inleiding’, in: *Groninger Kerken* oktober 2012, 81-88

H.Th.M. Lambooij en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2001)

H.M. Luning, *Zij hielden de lampe staande* (Groningen 1977)

J.S. Magnin, *Overzigt der kerkelijke geschiedenis van Drenthe* (Groningen 1855)

P.A. Meilink, ‘De persona van Groningen en het kerspel van St. Maarten’, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks 1 (1913), p. 333-349

J. Molema e.a., *Nota Archeologiebeleid gemeente Haren*, 2012

Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling.* Middeleeuwse studies en bronnen CXXI (Hilversum-Leeuwarden 2010)

S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, deel I, Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie nr. 53 (‘s-Gravenhage, 1889)

S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, deel II Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie nr. 54 (‘s-Gravenhage, 1891)

S. Muller Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het bisdom Utrecht* (’s-Gravenhage 1921)

J.W. Nicolay en P. den Hengst, **‘**Synthese: De Bloemert in een regionale context’, in: J.A.W. Nicolay (red.), *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*, 2 dln. (Eelde 2008)

W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951)

P.N. Noomen, ‘Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad’, in: *Groningen 1040* (Bedum 1990)

Oudheden en Gestichten van Groningen en Groningerland, mitsgaders het land van Drent (Leiden, 1724)

G. Overdiep, ‘Everswolde’, *Driemaandelijkse Bladen* nieuwe serie jr. 15 (1963/1964) 81-92

G. Overdiep, ‘Mitspete of Nutspete’, in: *De Nieuwe Drenthse Volksalmanak* 81, 1963. 241-247

R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* I (Utrecht 1957)

J. Reitsma, ‘De persona van Groningen’, in: BGOG III (1866) 314-334

H. van Riel (ed.), *Goorspraken van Drenthe 1563-1565.* Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, tweede reeks, nr. 22 (’s-Gravenhage 1928)

Hans van Rij (ed. en vert.), *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989)

O.D.J. Roemeling, ‘Enkele adellijke geslachten in Drenthe in de middeleeuwen’ in: *De Nederlandsche Leeuw*, XC nr. 10/11 (1973) 238-298

Tessa de Ruyter, *De Hunze tussen Zuidlaardermeer en Stad. Holocene ontwikkeling van de Hunze en het cultuurlandschap van de Onnerpolder en de Oeverpolder* (Groningen, september 2015)

E.J. Schaapman, *Zuudlaordermaark 700 jaar?* (Groningen 1992)

Ingrid Schenk, *Kroniek van het Noordlaarderbos, de woelige achtertuin van de stad Groningen* (Assen 2016) 16.

B.W. Siemens, *Toelichting, behorende bij de historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962)

A.J. de Sitter, *Voorloopig register van charters, privilegiën, placaaten, ordonnatien enz. Stad en Lande betreffende en kunnende dienen tot het opmaken van derzelver groot placaat en charter-boek loopende tot aan de Reductie, of het jaar 1594* (Groningen 1789)

Diana Spiekhout, ‘De vijf van Frederik’, in: *Historisch Jaarboek Groningen*, 2016, 30-45

A.G.M. Spiekhout, *Het kastelenlandschap van het Gorecht (ca. 1150 - ca 1350*). Een interdisciplinaire studie naar de samenhang tussen de landschappelijke ligging, verschijningsvorm en de historische functie van middeleeuwse kastelen in het voormalige Gorecht (Provincie Groningen)

A. Spiekhout, ‘Kasteel Coevorden in de Volle en Late Middeleeuwen’ in: *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift,* jrg. 36 (2016), nr. 2, 12-18

Harm Jan Streurman en Hans van der Plicht, ‘Het *insula* ten noorden van Warffum. Een bijdrage van de koolstofisotopen’, in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2014, 6-15

A. Veenhoven, *Historie van Coevorden* (Groningen 1969)

H.J. Versfelt, ‘Plunderingen in de Veenhof. Boer Hamminge en de Tachtigjarige Oorlog’, in: *Waardeel,* jrg. 16 nr. 1 (1996), 10-13)

H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794* (Groningen 2003)

J.J. Vredenberg-Alink, *De kaarten van Groningerland. De ontwikkeling van het kaartbeeld van de tegenwoordige provincie Groningen* (Uithuizen 1974)

Ben Westerink, Ariën Baken, Henny Groenendijk, ‘Een rivierbocht drooggelegd’, in: *Noorderbreedte* 1994, 53-56

Bart Wever, ‘Foreestrecht in Drenthe’ in: *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift,* jrg. 36 (2016) nr. 2, 19-26

G.W.C. van Wezel, ‘De oude kerk van Noordlaren’, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* jaargang 76 (1977) 216-232

P.H. Wijk, *Groninga Dominium. Geschiedenis van de cartografie van de provincie Groningen en omliggende gebieden van 1545-1900* (Groningen Assen 2006)

P.J. van Winter, ‘Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?’, in: *Groningse Volksalmanak 1942*

Willem Zuidema, *Wilhelmus Frederici, persona van Sint-Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd* (Groningen 1888)

Afkortingen

AMK	Archeologische Monumentenkaart
BGOG	Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen
GrA	Groninger Archieven
GVA	Groningse Volksalmanak
OGD	Oorkonde[n]boek van Groningen en Drente
QN	Quedam Narracio
RF	Register Feith
RFH	Rerum Frisicarum Historia